

БОРИБАЕВА САФУРА БОЛАТОВНА

"АБАЙ ЖОЛЫ"
РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ
ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕР

Сімферополь
«ДАЙП»
2012

УДК 811.51=512.122

ББК 81.2

Б82

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Халықаралық қатынастар факультетінің Ғылыми Кеңесі шешімімен ұсынылған
(№ 8 Хаттама 27 наурыз 2012 жыл)*

*Друкується за рішенням Вченої Ради факультету кримськотатарської та східної
філології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.
Протокол № 10 от 27 квітня 2012 г.*

Ғылыми редакторы: филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Шалабай**
Науковий редактор: кандидат філологічних наук, доцент **Л.Селенділі**

Рецензенттер :

Б. Сағындықұлы (Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының докторы, профессор)

А.Ш. Байтукаева (Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор)

А. Меметов (доктор філологічних наук, професор, ТНУ імені В.І.
Вернадського, Україна)

Л. Селенділі (кандидат філологічних наук, доцент, ТНУ імені В.І.
Вернадського, Україна)

Монографія призначена для студентів і викладачів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Дослідження іменних речень в романі-епопеї М. Ауезова «Шлях Абая», теоретичні думки та концепції, що розглядаються в монографії, можуть використовуватися як допоміжний навчальний посібник для елективних курсів, а також при проведенні науково-дослідних робіт у сфері тюркського синтаксису. Результати дослідження можна також застосувати під час лекцій з «Синтаксису сучасної казахської мови» та «Аналізу художнього тексту», використовувати в практичній, теоретичній і прикладних цілях аспірантами, викладачами та науковцями, яки проводять дослідження в області тюркології.

Борібаєва С. Б.

Б82 "Абай жолы" роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер :
монография / С. Б. Борібаєва. – Симферополь : ДІАЙПІ, 2012. –
120 с.

ISBN 978-966-491-

Монографияда қарастырылған теориялық пікірлер мен қағида-тұжырымдамалар арнайы курстарда, жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде көмекші құрал ретінде, сонымен бірге ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері «Қазіргі қазақ тілі синтаксисі», «Көркем мәтін талдау» пәндерінен қосымша дәріс оқуға да септігі тиеді. Зерттеу жұмысын практикалық, теориялық және қолданбалы тұрғыдан пайдалануға болады.

УДК 811.51=512.122

ББК 81.2

ISBN 978-966-491-

© Борібаєва С. Б., 2012

*Анам Мәнішке,
әкем Болатқа
арнаймын.*

*Посвящаю родителям –
матери Маши,
отцу Болату.*

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ

1 ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ СИНТАКСИСТІК ЖҮЙЕДЕГІ ОРНЫ

1.1 Тіл біліміндегі есімді сөйлемдер, олардың зерттелуі.....

1.2 Есімді сөйлемдердің ерекшелігі

1.3 М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің қолдану аясы.....

2 «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ, ҚЫЗМЕТІ.....

2.1 Есімді сөйлемдер.....

2.1.1 Зат есімді есімді сөйлемдер

2.1.2 Сын есімді есімді сөйлемдер.....

2.1.3 Сан есімді есімді сөйлемдер

2.1.4 Есімдікті есімді сөйлемдер.....

2.2 Құрама баяндауышты есімді сөйлемдер.....

2.2.1 Зат есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

2.2.2 Сын есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

2.2.3 Сан есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

2.2.4 Есімдікті құрама баяндауышты есімді сөйлемдер.....

2.3 Көмекші есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер.....

2.4 «Бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер

ҚОРЫТЫНДЫ

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

ҚОСЫМША А

КІРІСПЕ

Синтаксистің зерттейтін негізгі нысандарының бірі – сөйлем. Қазақ тіл білімінің дамуы, қалыптасу тарихында бүкіл синтаксис мамандары: А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Х. Басымов, С. Жиенбаев, Ш.Х. Сарыбаев, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Р. Әмір, Қ. Есенов, О. Төлегенов, М. Серғалиев, Т. Сайрамбаев, Б. Сағындықұлы, Ж. Садуақасов, Ж. Жакупов, Т. Ермакова сол сияқты К. Оңалбаева, Б. Елікбаев т.б. жас ғалымдар жай және құрмалас сөйлемнің түрлерін, бір-бірінен өзіндік айырмашылықтарын, ішкі мағыналық, сыртқы құрылымдық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеді. Десек те бүгінгі таңда сөйлем түрлерінің тілімізде бар, бірақ ғылымда әлі зерттелмеген түрлері зерттеу нысанына ене бастады. Сондай-ақ сөйлемнің құрылымдық ерекшелігі, оған сөз таптарының тікелей әсері, оның сөйлем мағынасына ықпалы да қолға алынып келеді. Қазіргі лингвистиканың даму жағдайында тіл деңгейлері арасындағы байланысты анықтау қазақ тілінің грамматикалық жүйесіндегі негізгі бағыттардың бірі болып саналады. Грамматикалық бірліктер арасындағы парадигмалық қатынасты қарастыру функционалды грамматиканың міндеті болып табылады.

Қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер бір жүйеге түсірілмеген, оған вербоцентристік көзқарастың ықпалы мол. Өйткені етістік шақ және модальділік қатынасты білдіреді деген көзқарас басым орын алған. Сол себепті де жалпы тіл білімінде (орыс тіл білімінде) есімді сөйлемдер толымсыз сөйлемдер деп немесе нөлдік тұлғадағы сөйлемдер деп қана танылды. Ал түркі тіл білімінде А.П. Поцелуевский, қазақ тіл білімінде М. Балақаев бірінші рет есімді сөйлемдерді жеке бөліп, оның етістікті сөйлемдерден ерекше екенін алғаш көрсетті. Біздің жұмысымызда қазақ әдебиетінің классигі, жазушы М. Әуезовтің «Абай» эпопеясындағы есімді сөйлемдер, түрлері, олардың берілу жолдары, жұмсалымдық мәселесіне назар аударылды. Соның бірі – автордың есімді сөйлемдер түрлерін молынан қолдануы және олардың жасалу ерекшеліктерін анықтау. Жалпы басқа түркі тілдерінде М. Әуезов сияқты жазушылардың еңбектерін тілдік жағынан талдау жан-жақты қолға алынған. Ал қазақ тілінде осы сияқты еңбектердің тілдік жағы тіпті сөз болмады десе де болғандай. Сөйлем синтаксисі өте күрделі. Осы күрделілік олардың түр-түрімен байланысты. Қазіргі кезде қазақ тілінде жай сөйлем, құрмалас сөйлем, жалаң, жайылма, жақты жақсыз, хабарлы, лепті, сұраулы, бұйрықты, болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, атаулы деп беріліп келеді. Осылайша сөйлемдерді беру қалыптасты да, дегенмен соңғы кезде осы сөйлемнің түрлері қатарына есімді, етістікті сөйлемдер дейтін де түрлері орын ала бастады.

Есімді сөйлемдерде ой қысқа, нақты түрде жеткізілетіні белгілі. Есімді сөйлемдер стильге тек нақтылық пен қысқалық беріп қоймай, сонымен бірге мәтін көркемдігін арттырып, шығарма мәтініне эстетикалық мән, стилистикалық, экспрессивтік реңк беріп, коммуникативтік-прагматикалық қызметте жұмсалады. Сондықтан қазақ тіл біліміндегі ертеден келе жатқан есімді сөйлемдердің ерекшелігін М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан іздеу, етістікті сөйлемдерден өзгешелігі мен коммуникативтік мақсатын анықтау арнайы

зерттеуді қажет етеді. М. Әуезов романдарының көркемдік күшінің ең негізгі ерекшеліктерінің бірі оның тіл шеберлігінде. Жазушы тілінің шеберлігі, оралымдығы оның авторлық баяндауларынан да, табиғат көріністерінен де, кейіпкерлердің сөздік, бейне сипаттарынан да әрдайым айқын көрініп отырады. Қазақтың ғасырлар бойы жасалып, молығып келген тіл байлығын жазушы толық меңгерген және сонысын өзінің романдарында мейлінше мол әрі шебер пайдаланған. Тарихи тақырыпқа арналған шығарма болғанымен М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақтың қазіргі әдеби тілімен жазылған және сонымен қатар оны белгілі дәрежеде байыта, молықтыра түскен, жаңа биікке көтерген. Бұл ретте М. Әуезов романдарының атқарған рөлі ерекше. Қазақтың қазіргі әдеби тілінің байлығы мен алуан түрлі қырын М. Әуезовтің Абай туралы романдары мейлінше анық көрсетті. Есімді сөйлемдерді тек «Абай жолы» эпопеясынан ғана іздеу, оның ерекшеліктерін көрсету мәселесінің де өзіндік ерекшеліктері бар.

Оның негізгі себебі мынада деп білеміз. Осы кезге дейін есімді, етістікті сөйлемдердің жасалуы, эволюциясы туралы түрліше көзқарастар бар. Сонда ірі ғалымдар есімді сөйлемдер бұрын қалыптасты десе, керісінше, етістікті сөйлемдер бұрын қалыптасты деген де көзқарастар орын алуда. Әрине ол ғылыми талас пікір.

Біз осы фактіні байқау үшін есімді, етістікті сөйлемдердің ХХ ғасырдағы тарихи шығармалардағы берілу дәрежесіне көңіл аудару барысында есімді сөйлемдер көп те, ал қазіргі шығармаларда керісінше етістік сөйлемдер көп деген шешімге келдік, мұның себебі, біздіңше, бұрынғы жазба әдебиеті мен ауыз әдебиетінде елді, жерді, табиғат құбылыстарын, қазақ халқының таным-сенімін, мінез-құлқын, тұрмыс-салтын таныту жағы ерекше болса, соңғы кездегі әдебиеттерде оқиға желісі көбінесе іс-әрекетке, талас-тартысқа құрылғандықтан етістікті сөйлемдер басым болатын сияқты.

Зерттеудің дереккөздері. Тілдік материал негізінде М. Әуезовтің 1942 жылы шыққан «Абай» тарихи романының бірінші кітабы, 1947 жылы шыққан екінші кітабы, түзетіліп 1952 жылы шыққан бірінші кітабы, «Абай жолы» роман-эпопеясының 1956 жылы түзетіліп басылып шыққан екінші кітабы, «Абай жолы» роман-эпопеясының 1961, 1989 жылдары жарық көрген 1,2 кітабы, Қ.Б. Бектаевтың «М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі алынды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу барысында қол жеткен ғылыми нәтижелер мен тұжырымдар есімді сөйлем туралы теориялық зерттеулерге үлес қоса отырып, қазақ тіл білімінің синтаксис, морфология, тарихи грамматика салаларының дамуына қызмет етеді. Осы сала бойынша жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарына ықпалын тигізе алады. **Диссертациялық жұмыс қорытындыларын** жоғары оқу орындарында филология факультеттерінің студенттеріне қазақ тілінің синтаксис саласы бойынша және көркем мәтін лингвистикасын талдауда оқылатын дәрістер мен жүргізілетін практикалық сабақтарда, арнайы курстарда, орта мектептерде көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

1 ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ СИНТАКСИСТІК ЖҮЙЕДЕГІ ОРНЫ

1.1 Тіл біліміндегі есімді сөйлемдер, олардың зерттелуі

Қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап синтаксистің объектісі сөз тіркесі және сөйлем болса, соның ішінде сөйлемнің орны қай жағынан болса да ең елеулі орын алады деп айтуымызға болады. Тіл – қарым-қатынас жасаудың құралы да, сөйлем - сол қарым-қатынас жасауда кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Кісінің ойы әр алуан, әрқилы болғандықтан, соларды айту үшін жұмсалатын сөйлемдер, олардың құрамы да түрлі-түрлі болады [1, 106-107 бб.].

Сөйлем синтаксистік конструкциялардың ішкі құрылымдық ережесі негізінде ұйымдасқан коммуникативті бірлік ретінде адам ойын бейнелейді. Грамматикалық бірліктер арқылы өмірдің нақты көрінісі бейнеленетін сөйлемде, олардың лингвистикалық сипаттамасы тұрғысынан келгенде зерттеушілер арасында сөйлемнің лингвистикалық құрылымы төңірегінде түрлі көзқарастар қалыптасқан.

Тіл біліміндегі сөйлем туралы, оның түрлері жөніндегі түрлі көзқарастарға қарағанда, олар бір біріне қарама-қарсы болып келеді, енді бір пікірлер бірін-бірі толықтырып, жинақтау сипатына ие.

Сөйлем, оның ережелері туралы пікірлер өте көп. Сөйлемге берілген анықтамалар мен олардың белгілерін атауда тіл білімінде мына белгілер анықталған: предикативтілік, модальділік, коммуникативтілік, интонациялық.

Профессор М. Балақаев сөйлемге мынандай анықтама берді: «Предикаттық қатынас негізінде біршама аяқталған ойды білдіретін тиянақты сөздер тізбегін сөйлем дейміз» – дейді [1, 16 б.]. Бұл анықтамадан предикаттық қатынас арқылы сөйлем бастауыш, баяндауыш негіз болатынын басты өлшем болу керек. Лингвистикалық әдебиеттерде баяндауыш қызметін етістік сөз табы атқарады деген көзқарас басым болып, есім сөздердің баяндауыштық қызметі ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалып келді. Дегенмен барлық синтаксистік еңбектерде сөйлемнің түрлеріне қатысты, баяндауыштың жасалуына қатысты есім сөздер туралы айтылып отырды.

Қазақ тілінде сөйлемдердің зерттелуі ХІХ ғасырдан басталды деп айтуға болады.

1839 жылы Қазан қаласында басылып шыққан А.К. Казамбектің «Грамматика турецко-татарского языка» деген еңбегінде синтаксис мәселесін «Общее словосочетание» (ІІІ бөлімі) түрінде ат беріп қарастырған. Негізгі тарауларда сөздердің байланысы (словосочетание), есім мен етістік сөздердің (не формаларының) синтаксистік қызметі сөз болады. Автор «Словосочетаниені» немесе синтаксисті логиканың этимологиясымен байланысу (тіркесу) тәсілі деп түсінеді. Демек, «Словосочетаниенің» грамматикалық және логикалық тұрғыдан қаралатынын ескертеді» [2, 393 б.].

Ал сөйлем туралы «Кіріспеде» мынадай қысқаша түсінік берілген: «...предложение или суждение о предмете посредством сочетания нескольких слов» [2, 394 б.]. Сөйлем мен байымдау (суждение) бір-біріне тепе-тең болып

алынады. Сонымен бірге, сөйлемнің бастауыш пен баяндауыштан құралатыны, баяндауыштың бастауышқа байланысты мағына білдіретіні аталып кетеді. Сондай-ақ осы еңбекте бастауыш пен баяндауыштың қандай сөздермен жасалатыны және қандай типті болатыны көрсетілген.

Баяндауышты дара түрі туралы былай дейді: «Несоставным могут быть: 1. Имена существительные, как собственные, так нарицательные, собирательные и отвлеченные, определяющие или объясняющие подлежащего... 2. Имя прилагательное, прямо определяющее качество или состояние подлежащего. 3. Местоимения личные и притяжательные... 4. Имена числительные... 5. Неопределенное наклонение всякого глагола... 6. Наречие вообще» [2, 415-416 бб.].

Баяндауыш аталған сөз таптарынан болады деп, бірақ сол сөз таптарының кейбір мағыналық, морфологиялық өзгешеліктері ескертілмейді. Ал, етістік тұлғаларынан болатын баяндауыш туралы айтылмаған.

Профессор Қазамбектің осы еңбегі қазақ тіліне тікелей қатысты болмаса да, түркі тілдерін зерттеуде ерекше орын алады. 1861 жылы Қазан қаласында А.К. Қазамбектің шәкірттері шығарған Н.И. Ильминскийдің «Турецкая хрестоматиясының» III томы тікелей қазақ тілін зерттеуге арналды.

Қазақ тілін зерттеуде, оның ішінде грамматиканың ең күрделі саласының бірі синтаксис саласын зерттеген ғалым, профессор П.М. Мелиоранский болды. Ғалым өзінің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген еңбегінде қазақ тілінің синтаксисін зерттеп, көбінесе жай сөйлемге, ал құрмалас сөйлемге азырақ тоқталады.

Профессор П.М. Мелиоранскийдің «Синтаксисінде» сөйлем құрылысы, бас мүшелер жайында былай айтылған: «При плавной, спокойной речи простые предложения состоят по крайней мере из двух членов: подлежащего и сказуемого; как подлежащее, так и именное сказуемое стоят в именительном падеже, и подлежащее стоит обыкновенно перед сказуемым. Сказуемым могут быть имена и глаголы. Если сказуемое выражено посредством имени (а равно именной глагольной формы), то для показания связи между ним и подлежащим употребляются при 1-ми 2-м лице обоих чисел предикативные местоименные аффиксы, а при третьем лице обоих чисел частица «-ды», «-ді» и т.д. Эти аффиксы, а особенно частица «-ды», «-ді», иногда опускаются.

Примечание. Если при именном подлежащем сказуемое выражено именем прилагательным, то при нем обыкновенно повторяется имя, служащее подлежащим. Например, «Твоя лошадь хороша» по-киргизски будет «Сенің атың жақсы ат» [3, 1-2 бб.].

Бұл еңбекте жай сөйлемнің құрылысы, жұмсалы ерекшеліктері, бастауыш пен баяндауыштардың морфологиялық, синтаксистік тұлғалары тар көлемде болса да анықталмаған.

Сөйлем түрлері, жай сөйлем, құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеу сондай-ақ А. Байтұрсынов атымен де байланысты. 1925 жылы Қызылорда қаласында басылып шыққан «Тіл-құралдары» (үш кітап) оқу орындарында оқулық есебінде жұмсалған елеулі еңбек болды. Онда грамматикалық атаулар

мен дыбыс, буын, сөз, сөйлем, құрылыстары жайында жүйелі түрде мағлұматтар берілген. Синтаксиске қатысты бастапқы мағлұмат үшінші «Тіл-құралында» баяндалады [4, 6 б.]. А. Байтұрсынов еңбегінде жалаң, жайылма, болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, сұраулы, лепті, тілекті, жай сөйлем және құрмалас сөйлем түрлерін бөліп қарастырады. Автор сөйлемдердің түрін жеке бөліп қарастырғанымен, етістікті, есімді сөйлем түрлері туралы пікір қозғамайды. Алайда автордың бұл еңбегінде сөйлем түрлерін ажырату барысында мынадай есімді сөйлемдер кездеседі:

-**Болымды сөйлем:** *Бурыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар.*

-**Болымсыз сөйлем:** *Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес* деген сөйлемде *мұрат емес, ұят емес* зат есімдері мен болымсыз етістік арқылы жасалған құрама баяндауыштар сөйлемді тиянақтап тұр.

-**Толымды сөйлем:** *Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек.*

-**Жалаң сөйлем:** *Ет жасық. Қымыз-сусын. Аспан ашық.*

-**Жайылма сөйлем:** *Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада.*

Бұл сөйлемдердегі баяндауыштары *жапырақ, шүберек, сусын, балада, далада* – зат есімнен, *ашық, қымбат* – сын есім сөз таптарынан жасалған есімді сөйлемдер.

-**Лепті сөйлем:** *Уф, алла! Тамаша қарағанға нұрың қандай!*

А. Байтұрсынов жай сөйлемге мынандай анықтама береді: «Сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деліп аталады» - деп «*Өзің қойған зекетші, біздің елде **Жүзбай бар. Жаңа мұның жолдасы қара тамыр Дадан бар. Еріп жүрген соңында қырық-отыздай адам бар***»-деген мысалдар арқылы көрсетеді. Бұл мысалдардан көбінесе баяндауышы «бар» сөзі арқылы жасалып отырғанын көреміз, тек бір ғана сөйлем: «*Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді*» - деп етістікті баяндауыш түрін берген. Автор: «Сөйлемдер арасында екі түрлі жақындық болады. Бірі – ішкі, бірі – тысқы. Ішкі жақындық - мағана жүзіндегі жақындық. Мағына жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер **іргелес** деліп, мағына жақындығынан басқа қисын жақындығы бар сөйлемдер **құрмалас** деліп аталады» - дейді. Автордың іргелес сөйлемдерінде де есімді сөйлемдерді кездестіреміз, мысалы: «*Күн ашық. Тоғайлар шат. Ың-жың орман. Сыбағама қоңыр қаз. Үлесіме үш үйрек.* Осы сөйлемдердің баяндауыштары **ашық, шат** сын есімді, **орман**, жалпы есімді, **қоңыр қаз, үш үйрек** күрделі есімді баяндауыштар арқылы берілген [4, 296-302 бб.].

Салалас құрмаластың: жиылыңқы, қайырыңқы, айырыңқы, сұйылыңқы, қойылыңқы деп бес түрге бөліп көрсетеді. А. Байтұрсыновтың салалас құрмаластың сұйылыңқы қиысу түріне берген мысалында да: «*Сабыр түбі **сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа не болмаса Шалқайғанға шалқай, пайғамбардың ұлы емес, еңкейгенге еңкей, атаңнан қалған құл емес***».

Сабақтас құрмалас сөйлемдерді басыңқы және бағыныңқы мүшенің атауымен аталатындығын көрсетеді: бастауыш бағыныңқы, анықтауыш бағыныңқы, толықтауыш бағыныңқы, мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы, мекен пысықтауышының бағыныңқысы, сын пысықтауышының бағыныңқысы,

себеп пысықтауышының бағыныңқысы, мақсат пысықтауышының бағыныңқысы, шартты бағыныңқы, ереуіл бағыныңқы. Автордың толықтауыш бағыныңқы берген мысалынан есімді құрмалас сөйлемді кездестіруге болады: «*Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас*». Сондай-ақ шартты бағыныңқы және ереуіл бағыныңқы түрлерінде де құрама баяндауышты есімді сөйлемдер кездеседі: «*Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер. Қыс қатты болса да, мал аман шықты*». Бұл екі сөйлемнің де баяндауыштары *зор, қатты* сапалық сын есімдері мен *бол* көмекші етістігіне –са шартты рай жұрнағының түйдектелуі арқылы және екінші сөйлемнің баяндауышына *да* күшейткіш шылауының тіркесуі арқылы жасалып тұр [4, 306-307 бб.].

А. Байтұрсыновтан кейін құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеген ғалымдардың – Қ. Жұбанов, А. Ысқақов, С. Жиенбаев, С. Аманжолов, Н.Т. Сауранбаев, Т. Қордабаев, Қ. Есенов, Р. Әмір, Б. Сағындықұлы, Т. Ермекова.

Қ. Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген еңбегінде жай сөйлем, жалаң, жайылма сөйлемдерді қарастырып, оларға анықтама береді. Автор: «Сөздің дауыс сазын негізінде үш ірі топқа айыруға болады» - деп «1. Хабар сазы. 2. Леп сазы. 3. Сұрау сазы» - деп атайды. «Жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, сабақтас сөйлем тағысын-тағылардың әрқайсысы хабар сазды да, леп сазды да, бола береді. Мұның керісінше бұл соңғылардың әрқайсысы жалаң да, жайылма да, сабақтас та т.т. бола береді. Өйткені сөйлемді жалаң, жайылма, күрделі жеткіліксіз деп таптастыру – сөйлемнің мүше құрылысына қарай таптастырғанымыз да, хабар сазы, сұрау сазы деп жіктеу – сөйлемнің дауыс құрылысына, әніне, сазына қарай таптастырғанымыз. Сондықтан мүше құрылысы, тіпті сөздігі (лексикасы) жағынан бір-ақ түрлі болатын сөйлем, сазы жағынан түрлі-түрлі болуы мүмкін» - [5, 217-218 бб.] деп автор түсініктеме береді. Қ. Жұбановтың бұл еңбегінде баяндауыш туралы сөз болғанымен, есімді, етістікті баяндауыш деп пікір қозғамаған. Дегенмен, мына мысалдардан есімді баяндауыштарды байқадық: «*-Менің кітабымның түсі көк. –Көк? Қой, қайдан көк болсын, қара шығар*». Осы жерде автор: «Міне, мұндағы екі сөйлемде де **көк** деген сөз бар. Бірақ алдыңғы сөйлемдегі **көк** пен соңғысының басындағы көктің айтылуында айырма бар. Үйткені алдыңғы сөйлемдегі **көк** мойындай айтылған, соңғы сөйлемдегі бірінші **көк** сұрай, күмәндана айтылған» - деп автор сын есімді баяндауышпен айтылған сөйлемнің айтылудағы мағыналық ерекшелігін атап өтеді. Осы еңбегінде: «*Қай бала? Оқушы бала. Оқушы бала ма? Я, оқушы бала. Әнші бала ше? Ұзын бойлы қараша жігіт*» - [5, 216 б.] деген мысалдарды да есімді сөйлемдер арқылы береді.

1941 жылы шыққан С. Жиенбаевтың «Синтаксис мәселелері» [6] атты еңбегі құрмалас сөйлемнің табиғатын ашуға күрделі еңбектердің бірі болып саналды. 1940 жылы С. Аманжоловтың «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы» жарық көрді [7]. Автор бұл еңбегінде құрмалас сөйлем синтаксисі мәселелеріне көбірек назар аударды. С. Аманжоловтың осы еңбегі өңделіп, қайта басылып 1994 жылы «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» деген атпен шығады [8, 320 б.].

Автордың еңбегінің алғашқы нұсқасында есімді құрмалас сөйлемдер кездеседі, бірақ автор есімді құрмалас сөйлемдер туралы ешқандай пікір айтпайды. Мысалы: 1. *Бұрын Қазақстанда ауыл шаруашылығы басым еді, қазір өндіріс кәсібі басым болды.* 2. *Есіктің алды күртік, күртіктің басынан ақтаяқ жүріп жатыр.* 3. *Қанаиш белсенді азамат, Қанаиштың (оның) еңбегін колхоз бағалайды.* 4. *Оны айту менің міндетім: қасқырды алдымен айтқан Байбол.* 5. *Менің айтайын дегенім осы, ендігісін өзің біле жатарсың.* 6. *Жамбыл көпті көрген адам, әрі оның өлең шығарудағы тәжірибесі мол.* 7. *Таң жақындап қалды, бірақ түн әлі қараңғы* [7, 120-121 бб.].

Осы мысалдардың баяндауыштарына назар аударып көрелік. Бірінші сөйлем – салалас сөйлем, бірінші сыңарының баяндауышы қатыстық сын есім (*басым*) және (*еді*) көмекші етістігінің түйдектелуінен болса, екінші сыңарының баяндауышы (*басым*) да қатыстық сын есім мен *болды* көмекші етістігінің түйдектелуінен жасалған құрама баяндауыш. 2-ші сөйлем де салалас, бірінші сыңарының баяндауышы (*күртік*) туынды зат есімнен жасалған. 3, 6-шы сөйлемдердің есім баяндауыштары *азамат, адам* – нөлдік тұлғадағы жалпы есімдер. 4-ші сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы (*міндетім*). І жақ тәуелдік жалғауы жалғанған зат есім арқылы жасалса, 5-ші сөйлемнің *осы* сілтеу есімдігі құрмалас сөйлемнің есімді баяндауыштары қызметін атқарып тұр. 7-ші сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы (*қараңғы*) сын есімнен болған баяндауыш, қарсылық салалас құрмалас сөйлем.

Қазақ тіліндегі жай және құрмалас сөйлемнің зерттелуі сондай-ақ Н.Т. Сауранбаев атымен де байланысты. 1948 жылы Н. Сауранбаевтың «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі» [9] деген, 1953 жылы «Қазақ тілі» оқулығы еңбектері жарық көрді [10]. Н.Т. Сауранбаев құрмалас сөйлемдерді екі топқа бөледі: салалас құрмалас, сабақтас құрмалас сөйлемдер деп. Ғалымның «Қазақ тілі» оқулығында есімді сөйлемдер кездеседі, автор «Тұрлаулы мүшелер» деген тараушасында баяндауыштарды етістік баяндауыштар, есім баяндауыштар деп бөліп қарастырған. «Баяндауыш болған сөз кейде жалғаулықсыз атау тұлғада я тәуелдік, септік тұлғада тұрады» - деп мына мысалдар арқылы көрсеткен: «*Қазақстанның жері кең. Тас көмір – отын. Қазақстан – туған жерім. Совет үкіметінің бір күші – халықтардың достығында*» [10, 160 б.]. Ғалымның осы еңбегінде есімді құрмалас сөйлемдердің мына түрлерін кездестірдік:

-Шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем: *Мен тірі болсам, сендер қорлық көрмесіңдер* (С.М.). Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы *тірі болсам* сапалық сын есім мен 1-жақ шартты рай тұлғалы *бол* көмекші етістігі арқылы жасалған құрама есімді баяндауыш.

-Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем: *Қонысымыз алыс болғанмен, көңіліміз жақын еді* (С.М.) [10, 208-209 бб.]. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының да, басыңқы сыңарының да баяндауыштары құрама баяндауышты есімді болып келген. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *алыс болғанмен* сапалық сын есіміне көмектес жалғаулы есімше тұлғалы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы *жақын еді* де

сапалық сын есімі мен *еді* көмекші етістік арқылы жасалып, сөйлемді тиянақтап тұр. Автор бұл еңбегінде бірталай есімді сөйлемдерді мысал ретінде бергенімен, құрмаластарды етістікті, есімді деп бөліп қарастырмайды.

Құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеп, құнды пікір айтқан ғалымдардың бірі М. Балақаев 1959 жылы «Сабақтас сөйлемнің кейбір ерекшеліктері туралы» деген мақаласында сабақтас сөйлемге байланысты құнды ой-пікірлерін білдірді [11, 39-48 бб.].

Қазақ тілінде де, жалпы түркітануда да синтаксис, оның ішінде жай сөйлем де, құрмалас сөйлемдер туралы оқулықтар, монографиялар, сондай-ақ, диссертациялар да қорғалып келеді. Осы тұрғыда синтаксистің сөйлемдер жүйесіндегі жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдер, олардың айырмашылықтары, түрлері, жасалу жолдары біршама зерттелді деп айтсақ қателеспейміз. Құрмалас сөйлемдер туралы П.М. Мелиоранский, А. Архангельский, А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, А. Ысқақов, С. Жиенбаев, Х. Басымов, Х. Арғынов, Т. Қордабаев, Р. Әмір, Қ. Есенов, Б. Шалабай, Б. Сағындықұлы, О. Төлегенов, Қ. Шәукенұлы С. Айтжанова және т.б. ғалымдардың ұлы еңбектері жарық көрді.

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерді көп зерттеген тілші ғалымдар Т. Қордабаев пен Қ. Есенов болды. Бұл ғалымдардың зерттеулерімен таныса отырып, мынадай бағыттарды байқадық: Ең бірінші бұл авторлар құрмалас сөйлемдердің жасалу түрінің, әсіресе, етістікті түріне назар аударады. Сондай-ақ құрмалас сөйлемдердің теориялық бөлімдерінің өзінде құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары есімнен де жасалады деген шешімге келеді. Профессор Т. Қордабаевтың теориялық пікірлері мен сөйлемдеріне тоқталсақ. Профессор Т. Қордабаев: «Құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған әдебиеттердің барлығында дерлік құрмалас сөйлем жай сөйлемдерден құралады дейтін қағида бар.

Сөйтіп, құрмалас сөйлем компоненті де жай сөйлем деп аталады. Бұлай айтылатын себебі мағыналық жағынан құрмалас сөйлем компоненттері де жай сөйлемдер сияқты бұлар да өз ішінен бастауыш, баяндауышқа, басқа да мүшелерге жіктеледі. Құрмалас сөйлем компоненттерінің дербес айтылатын жай сөйлемдерден елеулі, түбірлі өзгешеліктері бар» [12, 22 б.]. Демек профессор Қордабаев бұл еңбегінде құрмаласқа енетін жай сөйлемдерді іштей бастауыш пен баяндауышқа жіктелетінін айтады.

Профессор Т. Қордабаев осы еңбегінде құрмаластың баяндауыштарына ерекше назар аударады. Профессор Т. Қордабаев: «Жалғаулықсыз салалас сөйлемнің тек өзіне ғана тән меншікті баяндауыш формасы жоқ, қалыпты тиянақты жай сөйлемдерде баяндауыш қызметінде қолданылатын сөз таптарының, формалардың қай-қайсылары болса да жалғаулықсыз салалас сөйлем компоненттерінің баяндауыштары бола алады. Мысалы: *Табалдырықтан төрге дейін жайылған кілемдер жайнап жатыр, тіпті жаман аяқ басуға қалтырайды* (Ғ. Мұстафин). *Бұл қырсықтың неден болғаны маған аян*, - *оны қазір қалай айтарсың* (Ө. Қанахин). *Өзінің барғаны дұрыс, істі қолма-қол бітіреді. Екі ауылдың арасы екі-үш шақырымдай ғана, үрген*

иттің даусы естіліп тұрады. Оған жауап беретін **мен**, сенің жұмысың болмасын (Ғ. Сыланов)» [12, 46-47 бб.]. Жоғарыда автор құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары есімдерден жасалады деп жалпылай айтса, бұл жерде тек жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдердегі баяндауыштар да «қалыпты жай сөйлемдердегі баяндауыш қызметінде қолданылатын сөз таптарының, формалардың қай-қайсылары болса» деген пікірінде «Сөз таптары» көпше түрде қолданудың үлкен мәні бар. Осы уақытқа дейінгі әдебиеттерде құрмалас сөйлемдердің баяндауыштарының тек етістікті түрі ғана беріліп келсе, мұнда автор жалғаулықсыз салаластағы көптеген сөз таптарын да қарастырып, оны мысалдар көрсеткен. Мысалы, **аян** зат есімі, **дұрыс** сапалық сын есімі, **екі-үш шақырымдай** қосарлы сан есімі мен нумеративті сөздердің түйдектелуі арқылы күрделі есімді баяндауыштардың берілуі және **мен** жіктеу есімдігі арқылы берілген. Автордың мезгілдес салалас сөйлем түріне берген мысалынан: «Қуанышы ботасының **айналасында**, қайғысы **інгеннің маңайында**. Мұндағы завод аты – **Спасс**, кен аты – **Воскресен**, Нілдегі кен аты – **Успен** (Ғ. Мүсірепов)» [12, 60 б.] - деген есімді сөйлемдерді кездестірдік. Баяндауыштары **айналасында** жатыс жалғаулы зат есімнен, **інгеннің маңайында** ілік жалғаулы жалпы есім мен жатыс жалғаулы көмекші есімнен, **Спасс**, **Воскресен**, **Успен** нөлдік тұлғадағы жалқы есімдерінен жасалған. Автор себептес салалас сөйлемнің жалғаулықсыз түрінде: «Шалабай ұзақ жүре алмас, үкімет құрығы **ұзын** (Ғ. Мұстафин) [12, 64 б.]. Осы сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы **ұзын** сапалық сын есімі арқылы ойды тиянақтап тұр.

Қазіргі қазақ тіл білімінде сөйлемнің мынандай түрлері бар.

1 Сөйлемдер құрылысы жағынан жай сөйлем, құрмалас сөйлем болып бөлінеді.

2 Сөйлемдер айтылу мақсаттарына қарай, төртке бөлінеді: хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, бұйрықты сөйлем.

3 Сөйлемдегі ойдың болған, болмағанына байланысты сөйлемдер болымды, болымсыз болып бөлінеді.

4 Бастауыштың бар, жоғына қарай сөйлемдер жақты, жақсыз болып бөлінеді.

5 Бір сөйлемдердің грамматикалық бастауының ерекше айтылмауына байланысты сөйлемдер белгісіз жақты, жалпылама жақты болып бөлінеді.

6 Ойға қатысты сөйлем мүшелеріне қарай сөйлемдер толымды, толымсыз болып бөлінеді.

7 Сөйлемдер тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелерінің қатысына қарай жалаң, жайылма болып бөлінеді.

8 Атаулы сөйлем.

Осы сөйлем түрлері қазақ тілінде бір уақытта қалыптаспағаны да белгілі. Сөйлемнің айтылуына байланысты лепті, сұраулы, хабарлы сөйлемдермен бірге соңғы кезде бұйрықты сөйлем де енді. Бұйрықты сөйлем, негізінде, ауызекі тілге тән. Көркем әдебиетте ондай сөйлем диалогта жиі ұшырайды. Оның өзіне тән жасалу жолдары баяндауыш формасы арқылы дәлелденді. Осы тұрғыда ол сөйлем түрін лепті сөйлемнен бөліп, өз алдына жеке қарастырыла бастады.

Бұйрықты сөйлем қазақ тілі грамматикасында жаңа бір сөйлем түрі болып кірді.

Профессор М. Балақаевтың еңбегінде жоғарыда аталған сөйлемнің түрлерімен бірге есімді, етістікті сөйлем түрлерін баяндауыштың жасалуына қарай топтауды жөн көрген. Сөйтіп, қазақ тіл біліміне енді есімді сөйлем де енді деп айтуға болады. Осы уақытқа дейін есімді, етістікті сөйлем түрлері деп қазақ ғалымдарының бірі бұл түрлерін бөліп қарастырмағаны мәлім. Дегенмен сөйлемнің де осы түрлері орыс тіл білімінде бұрыннан айтылып жүргенімен, түркологияда соның ішінде қазақ тіл білімінде профессор М. Балақаев еңбегінен басталады. «Баяндауыштарының қай сөз табынан жасалуына қарай етістікті (*Үйдің іші жылынды*), (*Күн жылы. Аспан ашық. Айнала жым-жырт*) болып бөлінеді» - деп ғалым баяндауыштарын *жылы, ашық, жым-жырт* сын есімді есімді сөйлем арқылы көрсеткен. М. Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде «Есім баяндауыштар» деген тараушасында есім баяндауыштарға жалпы түсінік беріп: «Қазақ тілінде есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктердің) қайсысы болса да баяндауыш қызметінде жұмсала береді, бұл үшін олардың қасында көмекші етістіктің тұруы шарт емес. Сонымен қатар есімді сөйлемдердің қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктері де бар» - деп орыс тілімен салыстыра отырып: «Бұл – қазақ тілінің артықшылығы емес, өзгешелігі» - дейді [1, 131 б.].

Проф. М. Балақаев сөйлемдерді:

- Хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер;
- болымды, болымсыз сөйлемдер;
- жақты, жақсыз сөйлемдер;
- белгісіз жақты және жалпылама сөйлемдер;
- толымды және толымсыз сөйлемдер;

-атаулы сөйлем, – деп бөледі. Автордың 1954 жылы және 1992 жылы қайта басылып шыққан «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында есімді сөйлем мәселесіне тоқталғанын көреміз. «Сапалық есімдер мен есімдіктерден болған баяндауыштар» тараушасында: «Сапалық есімдер мен есімдіктердің бәрі де баяндауыш қызметінде жұмсала береді. Бірақ олардың баяндауыш болу дәрежесі де, баяндауыштық қызметі де бірдей емес» - деп мына мысалдар арқылы көрсетеді: *Ай жарық. Қар қалың. Ауа райы жақсы.* Сапалық есім баяндауыштар бастауыштардан оқшауланып, айырым интонациямен айтылады. Ондайда бастауыштардың айтылу әуені көтеріңкі болады да, баяндауыштардың айтылу әуені одан төмен болады. Сапалық есімдерден болған баяндауыштар I,II жақтық жіктік жалғауларда айтылғанда, олар бастауыштан онша оқшауланбайды, мұндайда екі бас мүше бір сыдырғы әуенмен айтылады: *Біз бақыттымыз. Сен әдептісің. Сіз еріншексіз. Біз он алтымыз. Біз жиырма төртпіз* (Ғ. Мүсірепов). *Мен елу екідемін* (Ғ. Мұстафин)» - осылай сапалық есімдерден жасалған баяндауыштардың ерекшелігін атап өтеді. «Есімдіктер қай сөз табына қатысты сөздердің орнына жүрсе, сол сөзге тән синтаксистік қызмет атқарады. Солай болғандықтан, есімдіктердің бірі де баяндауыш бола алады. Дегенмен бұл қызметте жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктері жиі кездеседі: *-Бұл кім*

өзі? (Ғ. Мұстафин). – Ол **сенсің** зой, Абай? Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі – **осы** (М. Әуезов). Автор сонымен бірге «бар», «жоқ» сөздерінің де баяндауыш қызметінде жұмсалуды көрсетеді. Ғалымның 1971 жылы Т. Қордабаевпен бірге жазған «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында да «Хабарлы сөйлем» тараушасында баяндауыштарының қай сөз табынан жасалуына қарай етістікті және есімді болып бөлінеді деп жазады. 1992 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» Синтаксис тарауында есімді сөйлемдер туралы пікірі айқын көрінеді. Ғалым есімді сөйлемдер туралы ойын 1997 жылы Т. Сайрамбаевпен бірге шығарған «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде жалғастырады. Мысалы, **хабарлы сөйлем**: Күн жылы. Түн жым-жырт. Жел де жоқ Бірақ сәл ғана білінген салқын бар. Баяндауыштары жылы, жым-жырт сын есімдері және жоқ, бар сөздері арқылы есімді сөйлемдер жасалған.

-Сұраулы сөйлем: -Әй, тілің бар ма өзіңнің? Неге бұғасың? - Өзі атпен баратын жер ме, машинамен баратын жер ме? - Ой, Бәтес, мұның не? Осы сөйлемдердің баяндауыштары өзіңнің- ілік жалғаулы өздік есімдігінен, жер ме- жалпы есім мен сұраулық шылау арқылы, мұның не-сілтеу есімдігі мен сұрау есімдігі арқылы сөйлемді тиянақтап тұр.

-Бұйрықты сөйлем: Тыңда, дала, Жамбылды! (Жамбыл). –Тарт тіліңді! Жоғал көзіме көрінбей! (С. Ерубаев).

-Лепті сөйлем: Қандай ақылды адам! Тіпті ғажап қарқын! (Ғ. Мұстафин). Жеріміз біздің неткен бай! (Х. Ерғалиев). Жаңа қоныс болғанда қандай!

-Болымды және болымсыз сөйлемдер: Поэзия – ажарлап құраған сөз тізбегі емес... (Т. Нұртазин). Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ (Мақал).

-Атаулы сөйлем: Айдала. Көлдің биік қабағы. Әлсіз жел (С. Мұқанов) [13, 18-29 бб.]. Автордың еңбегінен есімді сөйлемдерді тек хабарлы сөйлем түрінен емес, сұраулы, бұйрықты, лепті, болымды және болымсыз сөйлемдер де кездестіреміз.

Баяндауышы есімді сөйлемдер пікірін проф. М. Балақаевтан кейінгі тереңірек түрде қарастырған ғалым профессор Р. Әмір өзінің «Особенности синтаксиса казахской разговорной речи» деген еңбегінің «Структурно-функциональные типы простых предложений» деген тараушасында: «В казахском языке все простые предложения можно подразделить на две основные грамматические группы: предложения с подлежащим-именем и предложения с подлежащим причастием. Такая классификация основывается не только на чисто грамматических признаках, но и принимает во внимание функциональное взаимоотношение предложений с подлежащим-именем и предложений с подлежащим-причастием.

В казахском языке основным, базисным грамматико-коммуникативным типом является тип предложения с номинативной основой построения (т.е. подлежащим-именем)» [14, 55 б.] - деп осы сөйлемдердің ерекшелігін: «Предложения эти имеют также большую емкость по сравнению с предложениями, где подлежащее выражено глаголом. Они могут включать все второстепенные члены, расширяющие содержание предложения. Разнообразны

и формы сказуемых в предложениях с подлежащим-именем» - деп сипаттайды. Одан әрі автор: «Функциональной, стилистической параллелью предложений с подлежащим-именем являются предложения с подлежащим-глаголом... Нам кажется, что появление предложений с подлежащими, выраженными глаголами, связано с приемом предикационного выноса, характерным для казахского языка.

В предложении предикативный член содержит основное ядро информации. Поэтому в процессе речи слово, выполняющее функцию сказуемого, воспринимается особо. Именно на эту функциональную избранность сказуемого опирается стилистический прием, называемый нами приемом предикационного выноса. Суть этого приема заключается в том, что функцию предикативного члена (сказуемого) выполняет акцентированное слово» - деп келесі мысалдар арқылы көрсетеді: «*Кеше алдым – Алғаным кеше; үй салдық – салғанмыз үй. Баяу жүрді – жүрісі баяу* [14, 55-56 бб.]. Сондай-ақ предикация жолы арқылы субъектіні білдіретін сөздерді ерекшелеуде: «*Бұны айтқан – сол бала. Мұны кептірген – кешегі аңызға жел.* Предикация жолымен объектіні, уақытты, жағдайды, сапаны білдіретін сөздерді ерекшелеуде: Қасымның ұнатпайтыны осы (Б. Тілегенов). *Күзден бері председательдің орынбасары болып жүргені де солардың арқасы* (С. Мұратбеков). Автор: «Конструкция предложения с подлежащим-причастием позволяет в качестве сказуемого со значением времени, причины использовать местоимения **осы, сол**. *Айғайшаның көптеген бері өзін-өзі анықтап көргені осы еді* (Ә. Нұрпейісов). *Менің естіп отырғаным осы*. (Ғ. Мұстафин). *Апамның ұзақ сөйлескенін көргенім сол* (М. Әуезов). Автор осы берілген сөйлемдердің сілтеу есімдікті баяндауыштары болған істің уақытын білдіреді дейді. Сонымен бірге *мынау, анау* сілтеу есімдіктерінің баяндауыш қызметіндегі жұмсалудың ерекшелігін: «В предложениях, построенных по способу предикационного выноса, сказуемым с особым функциональным назначением выступают местоимения **мынау, анау**. Конструкции с этим составом служат для выражения эмоции, вызванной действием: *Оңбаған, құдай жүзін көрмегір, сенің алдыңғы сұмдығың жетпеп пе еді! Қолың батып ақеңнің басын жарып отырғаның анау*» (М. Әуезов). *Біз үшін Қайшамен не деспеді. Енді мұның жайлауы жарасып, жері кеңіп отырғаны мынау* (М. Әуезов). *Басқасын қайтейін, ең аяғы бір сүйектің басын тістескен Достың істеп отырғаны анау* (Ә. Нұрпейісов). Профессор Р. Әмір жай сөйлемді *осы, сол, анау, мынау* сілтеу есімдіктері арқылы көрсеткен [14, 58 б.].

Профессор Р. Әмір «Жай сөйлем синтаксисі» деген еңбегінде «Субстантивтену және оның синтаксис құрылымындағы орны» деген тақырыпша беріп, онда қазақ тілінің грамматикалық құрылысында субстантивтіктің орны ерекше екенін атап өтеді. Автор: «Субстантивтіктің тіліміздің синтаксистік құрылысына, сөйлем құрау жүйесіне тигізетін септігі бірнешеу. Соның бірі – жай сөйлем құрылысының, функциялық шеңберінің кеңеюіне жол ашуы. Дүние жүзіндегі тілдердің көпшілігінде жай сөйлемдер құрылысы жағынан номинативті болып келеді. Сөйлем бастауышы есім, баяндауышы етістік, есім болып құралады: *Бала өсті; Бала жас* т.т. Қазақ

тілінде жай сөйлем бастауышы етістік, баяндауышы есім, етістік болып та құрала береді: *Келгені білінді, Келгені дұрыс* т.б. Сөз жоқ, бастауыш мүше қызметінде жұмсалыу үшін етістік сөздер субстантивтенуге тиіс. Сонымен, етістік субстантивтену арқылы бастауыш ретінде жұмсалатын болды, сол арқылы жай сөйлемнің мүмкіншілігі кеңейді, лексикалық базасы молайды. Екіншіден, номинативті сөйлемдер субъект зат пен оның қимыл, сынмен предикативтік қатынасқа түсуін білдіретін болса (*ұста кірді, ұста жас* т.т.), соңғы сөйлемдер субъект қимыл мен предикативтік қимылдың қатынасқа түсуін білдіретін болды. Оқығаны ұнады. Көп тілдер бұл пікірді тек құрмалас сөйлемдер арқылы ғана білдіре алады: *понравился, как он читал*», - деп, субстантивті сөз таптары арқылы жай сөйлемді нақты көрсетеді [15, 105-110 бб.]. Автор осы еңбегінде есімді сөйлемдер тақырыбына қатысты «Сөйлемнің логикалық-грамматикалық типтері» тараушасында: Субъект зат пен оның заттық сапасының қатынасын білдіретін сөйлемдер: *Оспан – бригадир*. Бригадир – сол кісі. Жамал – шөп желке қыз. Бұл сөйлемдердің баяндауыштары зат есімнен жасалған. Кейде екі мүшесі де бір-ақ сөздің қайталауы болып келетіні бар: *Сөзім – сөз. Аты- ат-ақ. Жұмысым – бұрынғы жұмыс* [15, 55-56 бб.]. Автор «Номинативті және етістікті сөйлемдер» деген келесі тараушасында: «Актуализациялау қызметі сөзді баяндауыш позициясына шығару арқылы жүзеге асырылады. Ол үшін бастапқы номинативті сөйлем аталғандай трансформацияға түседі. Бұрынғы баяндауыш қызметіндегі етістік есімшелік форма алып бастауыш болады да, актуализацияланатын сөз (объект, субъект) баяндауыш қызметіне ауысады.

Мұны кешегі аңызға жел кептірді. – Мұны кептірген – кешегі аңызға жел. Аңызға желдің мұны кептіргені кеше». Мұнда екінші сөйлемнің баяндауышы *жел* зат есімі болса, үшінші сөйлемнің баяндауышы *кеше* үстеу арқылы жасалып тұр [15, 57-58 бб.].

Профессор Р. Әмір «Особенности синтаксиса казахской разговорной речи» деген еңбегінің «Система сложных предложений в разговорной речи» тарауында да есімді құрмалас сөйлемдер туралы пікір қозғайды. Профессор Р. Әмір: «Особым структурно-семантическим типом представляются сложные предложения, включающие простые предложения с субъективно-глагольным построением, где сказуемыми выступают **осы еді, сол еді**. Этот компонент является вариантом функционально-самостоятельных простых предложений со сказуемым **осы**, сообщающим время действия. Простые предложения со сказуемыми **осы еді, сол еді** являются вариантами, функционально связанными со структурой сложных предложений, выражающих временные отношения: *Аяғымыздың бортқа іліккені сол еді, машина селкілдеп қозғала берді* (Б. Тілегенов). *Келгені сол еді, бастық шақырып кетті. Нұрсұлу бір жаққа баруға жиналып жатқаны сол еді, телефон шылдыр ете қалды* (Қ. Жұмаділов) [14, 148 б.]. Демек, осы пікірден автордың сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы жалғаулықсыз ыңғайлас (мезгілдес) салалас сөйлемнің бірінші сыңарларының жасалу жолдарын көрсетуі есімді құрмалас сөйлемнің бір түрі деп айтуымызға болады. Одан әрі автор: «Предложения с субъективно-

глагольным построением теснее связаны со структурой сложного предложения в тех случаях, когда в качестве сказуемого выступает слово **мұң екен** - деп мына мысалдарды береміз: *«Ебейсінің үйден шығуы мұң екен, Құдайменде қарқылдап үйді басына көтере күлді (Ә. Нұрпейісов). Селдір сұйық қамыстары селтіп, ащылық сораң өскен алқап еді. Соған жету мұң екен, әлгі сұр құйын лезде аппақ болып ұзарып шыға келді (Ә. Нұрпейісов) [14, 148-149 бб.]*. Р. Әмір мұң екен баяндауышы туралы: «Компонент со сказуемым **мұң екен** практически употребляется только в сложносочиненном предложении. **Мұң екен** является сентимантическим словом, служащим для выражения синтиаксических отношений. В данном употреблении оно лишено конкретного лексического значения» - деп **мұң екен** сөз тіркесінің қазақ тілінде баяндауыш қызметінде жиі кездесетінін атап өтеді, дегенмен, бұл да есімді сөйлемнің бір жаңа түрі деп айтуға болады. Автор: «В состав сложносочиненного предложения с причинным значением могут входить номинативные предложения: *Аңқаулығым зой, солардың тұзағына ілініп қалғанымды білмеймін (Б. Майлин). Орынсыз дәнеңкесі жоқ, құрдай қатынап жатқан машина, жетер ілесіп (Қ. Мұхаметжанов). Ташкеннің дачаға баратын поезы жүргелі жатыр екен, қаптаған адам, ерсілі-қарсылы жүгіріп мазам кетті (І. Жансүгіров) [14, 150 б.]* - деп автор пікірін былай жалғастырады: «Будучи компонентом сложных предложений, номинативное предложение называет событие, действие, обуславливающее содержание следующего сообщения. Қаптаған адам в последнем примере обуславливает состояние, действие говорящего: ерсілі-қарсылы жүгіріп мазам кетті» - деп есімді сөйлемнің құрамаластың құрамындағы орнын атап көрсетеді.

Автордың бұл еңбектерінен есімді жай сөйлемдер мен есімді құрамалас сөйлемдердің жасалу түрлеріне көп көңіл бөлгенін байқаймыз.

Жоғарыда талданған еңбектердің барлығы есімді сөйлемдерді жеке зерттеудің нысаны ретінде қарамаған. Олар сөйлемнің түрін ажыратуда, баяндауыштың жасалу ерекшелігін анықтағанда айтылып отырған. Қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдерді жеке зерттеу нысанасы ретінде қарастырған елеулі екі еңбек бар. Оның бірі – К.Қ. Оңалбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер» атты кандидаттық диссертациясы. Бұл зерттеу жұмыста жай сөйлемдердегі есімді сөйлемдерге қатысты төмендегідей мәселелер тұңғыш рет жүйелі түрде берілді: 1) есімді сөйлемдердің негізгі белгілері, ерекшеліктері; 2) есімді сөйлемдерге қатысты сөз таптары; 3) есімді сөйлемдердегі құрама баяндауыштардың сипаты; 4) есімді, етістікті сөйлемдердің қайсысының бұрын қалыптасу мәселесі; 5) есімді сөйлемдерге тән дауыс ырғағы, тыныс белгілері [16].

Б. Елікбаев «Қазақ тіл біліміндегі есімді құрамалас сөйлемдер» тақырыбына кандидаттық диссертация қорғады [17].

Бұл еңбек бүкіл түркітануда есімді құрамалас сөйлемдер туралы тұңғыш зерттеу жұмысы болып табылады. Автор зерттеуінде есімді құрамалас сөйлемдердің қазақ, түркі, орыс тіл білімінде берілу дәрежесіне, өзіндік ерекшеліктеріне тыныс белгілеріне жан-жақты талдау жүргізеді. Жұмыста

есімді құрмалас сөйлемді дәстүрлі жіктеме бойынша есімді салалас құрмалас сөйлемдер мен есімді сабақтас құрмалас сөйлемдер деп бөліп алып, олардың ерекшеліктері мен жасалу жолдарына тоқталған.

Түркітану ғылымында жекелеген түркі тілдерінің синтаксисі белгілі деңгейде зерттелініп келеді. Мұндай зерттеулер біздің ғасырымыздың басынан-ақ еуропа, орыс ғалымдарының тарапынан қарастырған. Олардың қатарына П.М. Мелиоранский, Н.А. Баскаков, А.П. Поцелуевский, Н.П. Дыренкова, Н.К. Дмитриев, В.М. Насилов, А.К. Боровков, Е.И. Убрятова, Э.В. Севортян, Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебренниковтар және т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Дегенмен түркітану ғылымында тарихи синтаксиске қатысты жекелеген арнаулы еңбек жоқ екені белгілі. Нақты айтқанда, көне түркі руника жазбалары тілінің синтаксистік құрылымы, сөйлем құрылысы, сөйлем мүшелері олардың сөйлемдегі орын тәртібі туралы басын аша зерттеген еңбектер саны көп емес.

Түркологтардың дені орыс ғалымдары, бір жағынан әрбір түркі тектес елдердің ғалымдары болып бөлінгенімен, жалпы түркологияда олар өз саласына үлкен із қалдырды.

Біз өз жұмысымызда тақырыбымызға қатысты ғалымдар пікіріне назар аударуды жөн көрдік. Алғаш рет түркітануда есімді сөйлем туралы сөз еткен түркмен тілінің маманы А.П. Поцелуевский: «Одна из этих особенностей связана с очень поздним (сравнительно) возникновением в тюркских языках финитных глагольных форм, а, следовательно, и предложений вербального типа. Так, например, в языке орхонских надписей VIII века нашей эры мы находим только две личные формы глагола: императив и имперфект (общую форму прошедшего времени). Вполне понятно поэтому, что для синтаксического строя древних тюркских языков характерно абсолютное преобладание номинальных предложений» - деп ғалым түркі тілдерінің еуропа тілдеріне қарағанда бір айырмашылығы – есімді сөйлемдер алғаш қалыптасқанын сөз етеді. Автор ертедегі VIII ғ. Орхон жазуларында көбінесе есімді сөйлемдерді мол кездесетінін айта келе, дегенмен, императив, имперфекті тұлғалы етістіктер де кездеседі, бірақ олардан соң есімдік баяндауышты тұлғалардың да кездесетінін айтады. Соңғы ескерткіштерде т.б. жазбаларда етістіктің элементтерінің баяндауыш қызметінде жұмсалуды кездесе бастады. Одан әрі етістікті сөйлемдердің қалыптаса бастағанына байланысты XVIII-XIX ғғ. есімді сөйлемдерге қарағанда етістікті сөйлемдер басымдылық жасай бастайды. Бұл құрамды баяндауыштар тек жай сөйлемде ғана емес, тіпті құрмалас сөйлемдерде де мол орын алды деген шешімге келеді. Сондықтан да қазіргі кезде сөйлем түрлерінің бәрі көбіне етістікті сөйлем түрінде беріліп жүр – дейді [18, 284 б.].

Автор бұл еңбегінде есімді сөйлемдер, олардың баяндауыштарының зат есім, сын есім, есімдік сөз таптарымен бірге **бар**, **жоқ** сөзді баяндауышты сөйлемдерді де «особые типы именных предложений» - деп есімді сөйлем қатарында қарауды жөн деп біледі.

А.П. Поцелуевский: «Именное предложение может иметь в качестве предиката имя (в особенности, имя прилагательное) или именную форму глагола.

Примеры предиката в именных предложениях:

1. Предикат выражен именем прилагательным (наиболее частый случай): *Биз мыдам тайяр. Мы всегда готовы; Сув совук дәл. Вода не холодна.*

2. Предикат – имя существительное: *Мен Шасенемиң илчиси. Я посланец Шасенем. Атам өйдедир. Мой отец дома.*

3. Предикат – местоимение: *Бу китабың авторы – мен.*

4. Предикат – наречие: *Мен мунда, сен онда. Я здесь, (а) ты там.*

Автор этой книги – я. Бу нәме? Что это?

5. Предикат – именная форма глагола: «*Мен өлжек*» *дийип гаррылар* аглашяр. *Старики плачут, говоря: «Я умру»* [18, 207-208 бб.]. Осылай автор есімді баяндауыш баяндауыштардың бес түрін атап өтеді. Сын есімді, зат есімді, есімдікті баяндауыш түрлерімен бірге үстеу және етістіктің есімді формасын да осы топқа жатқызады, бірақ сан есімнің предикат болуы туралы айтпаған.

Э.В. Севортян түркі тіліндегі сөйлем құрылымы және оның номинативті сөйлемдерге жатуы туралы: «Тюркские языки, начиная с древнейших, ныне вымерших языков или живых языков более архаической структурыи кончая наиболее развитыми современными языками с длительной письменной традицией, структурно относятся к языкам с номинативным строем предложения» – дейді [19, 5 б.]. Бұл пікірден біз қазіргі дамыған, ұзақ жылдар қалыптасқан дәстүрі бар тілдер де, көне құрылымды өлі немесе тірі түркі тілдері де құрылымдық жағынан номинативті сөйлемдер қатарына жатады деген шешімге келеді. Автор баяндауыштық тұлғадағы есімді баяндауыштар туралы: «А.П. Поцелуевский исходил из традиционного для всей тюркологии взгляда на преобладание именной категорией над глагольной в истории тюркских языков и из именного характера древнетюркского предложения» [19, 318 б.] – деп, А.П.Поцелуевскийді қолдайтынын байқадық. Сондай-ақ ғалым бұл үдеріс бүкіл түркі тілдеріне қатысты деген шешімге келеді.

Көне түркі тілін қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттеген Н.З. Гаджиева: «Именное предложение как объект сравнительно-исторической грамматики тюркских языков представляет интерес в плане проблемы существования связки. Современное состояние тюркских языков обнаруживает значительное разнообразие связочных средств, а в ряде случаев и их отсутствие. В ряде современных тюркских языков именное сказуемое любого грамматического разряда может не иметь личного оформления. Глагол *быть, есть* в парадигме склонения имен и глагола не получил развития, модель *Я студент* не развита в тюркских языках» [20, 156 б.] - деп мына мысалдар арқылы жалғастырады: «алт. *Мен алтай кижси. Я алтаец; Слер алтай улус. Вы алтайцы* [20, 237 б.]. Ғалым осы еңбегінде ойрот тілін зерттеген Н.П. Дыренкованың, башқұрт тілін зерттеген Н.К. Дмитриевтің және т.б. зерттеулері арқылы салыстыру жұмыстарын жүргізе отырып, қазіргі түркі

тілдерінің есімді баяндауыштарының грамматикалық ерекшеліктерін атап көрсетеді.

Көне түркі тіліндегі жай сөйлем синтаксисінің де өзіндік ерекшеліктері мол екендігін ғалым О.С. Сапашев «Көне түркі тіліндегі сөйлем мүшелері» атты еңбегінде дәлелдеп, сөйлемнің баяндалу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы және модальды (лепті) сөйлемдер деп қарастырады. Мысалы, хабарлы сөйлемге: *«Талуйқа кішіг тегмедім»* (КТк., 3) *«Теңізге сәл жетпедім»*. Сұраулы сөйлемге: *Қағаны мы қысайын тідім* (Тұн.,5) *«Қаған сайласам ше? – дедім»*. Модальды сөйлемге: *Қарағұ едгүтү ұрғыл* (Тұн., 34). *«Қарауылды жақсылап ұста»*. Жай сөйлем қай тілде болмасын екі басты құрамның синтезінен – бастауыш пен баяндауыштан немесе субъект пен предикаттан тұрады. Ескерткіштер тілін қарастыру барысында көне түркі тілінде есім баяндауыштардың орныға бастағаны байқалады, яғни көне тілдің өзінде предикаты есімнен болып келген сөйлемдер ұшырасады. Көне және қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне тән ерекшеліктің бірі – есімнен болған баяндауыштардың жақтық көрсеткішсіз келуі. Түркі тілдерінде есім баяндауыштың жақтық көрсеткіші жіктеу есімдіктерінің негізінде көрінеді. Мысалы:

Қазақ тілінде: *Мен шахтер, сен құрылысшы;*

Алтай тілінде:*Мен алтай кижі, слер алтай улус;*

Башқұрт тілінде: *Мин язусы, һин укусы.*

Сондай-ақ, барлық түркі тілдерінде үшінші жақтағы есім баяндауыштар аффикссіз келеді, мысалы:

Қырғыз тілінде: *Кенен дүниөдө джаз «кең дүниеде жаз»*. Кейбір жағдайда есім баяндауыштар септік формасын қабылдайды, мысалы,

Татар тілінде: *Безнең полк окопта.*

Тува тілінде: *Бо ном башқының «Бұл кітап мұғалімдікі»*.

«Есім баяндауыштардың жалғаулықсыз келуі көне түркі ескерткіштерінен жалғасып келе жатқан құбылыс» - деп атап өтіп, автор О.С. Сапашев өз зерттеулерінде Суджа ескерткіштерінен мына мысалдар арқылы көрсетеді: *Қырғыз оглу мен, құтлық бойла тартқан. «Қырғыз ұлымен, құтлық бойла тартқан»*. *Бұ ырық бітіг едгү ол. «Бұл ырық бітіг жақсы»*.

Жіктік жалғаулы зат есімнің баяндауыш қызметінде жұмсалуы *Ырық бітіг* ескерткішінің тіліне тән құбылыс. Бұл түркі тілдерінде кейіннен кеңінен қолдана бастаған конструкция болса керек, өйткені «Ырық бітік» IX ғасырда руника әліпбиімен жазылған ең соңғы шығарма болып табылады. Түріктанудағы есімді құрмалас сөйлемдер де ертеден зерттеліп келеді. Жүйесіне қарай көне тілдегі сөйлемдерді жай және құрмалас сөйлемдерге бөліп қарастыруға болады. Мысалы, **жай сөйлемге:** *Елте бұң йоқ* (КТк., 3) *«Елде мұң жоқ»*, *Үзе көк теңрі* (КТү., 1) *«Үсте көк Тәңрі»*.

Құрмалас сөйлемге: *Қазғантықын үчін, ыдұқ өзім қазғантықым үчін, ел йеме ел болту, бодұн йеме бодұн болты* (Тұн., 55) *«Жаулағандығыңнан, өзімнің де жаулағандығымнан, елім де ел болды, халқы да халық болды»* [21]. Осы

мысалдардан біз тарихи ескерткіштерде, яғни көне түркі тілінде есімді баяндауыштардың бар болғанына көз жеткіздік [21].

Н.З. Гаджиева мен Б.А. Серебрянников түркі тіліндегі жай сөйлемнің құрылымына салыстырмалы-тарихи талдау жасаудың негізгі мақсаты: **тек** олардың түрін және түркі тілдеріне жататындығын анықтау емес, сонымен бірге ретроспективті тұрғыда олардың тарихи даму үрдісіне көңіл бөлу керек екендігін айтты. Сондай-ақ сөйлем мүшелері бастауыш туралы: «Область подлежащего оказалась исторически относительно устойчивой» - деп оның қандай сөз таптарынан жасалатынын айта келе: «Совсем иную картину дает область сказуемого. Здесь, как будет показано ниже, наблюдаются исторические изменения за счет и развивающихся глагольных времен, и связочных средств. Грамматическое выражение сказуемого определяет тип предложения – именной, или глагольной» [22, 74 б.]. Авторлар осы еңбектерінде: «Вряд ли можно сомневаться в том, что в тюркском языке уже существовало именное предложение, т.е. предложение, содержащее в своем предикате имя. Такое предположение подтверждается прежде всего памятниками древнетюркской письменности, где именное предложение выступает как уже вполне сформировавшееся явление» [22, 75 б.] – деп, ең алдымен есімді сөйлемдердің пайда болғанын көне түркі жазбалары да растайтынын сеніммен айтады.

Біздің тақырыбымыз есімді сөйлемдер болғандықтан, тек қана есімді сөйлемдердің алғаш пайда болу фактілерін ғана көрсетуді жөн көрдік. Сондай-ақ авторлар осы еңбектің «Простые предложения» деген екінші тарауында: «Именное предложение, глагольное предложение, безличное предложение» - деп бөліп көрсетеді. Етістікті сөйлемдердің кейіннен пайда болғандығы, шығу барысы, қалыптасуы туралы былай баяндайды: «Об этом свидетельствует то, что они возникли в группах тюркских языков, и даже, в отдельных языках уже после того, как тюркский язык распался» [22, 84 б.].

Бірқатар тюркологтардың А.К. Боровковтың, В.М. Насиловтың, А.Н. Кононовтың, Н.А. Баскаковтың, Н.П. Дыренкованың, Е.И. Убрятовалардың еңбектерінде баяндауыштардың морфологиялық жағынан дерлік жасалып құралатыны, көбінесе етістік және есім таптарынан болатыны (дара түрі) орын алған, бірақ жалпылама алынып факт етіледі; ол жайындағы түсініктер бәрінде де біркелкі келеді. Баяндауыштың күрделі түрінің де анықталуы сондай дәрежеде: бірен-саран түрлері аталады да, мысалдар беріледі. Күрделі баяндауыштың қаншалықты дәрежеде факт етілетінін аңғаруда кейбір тюркологтардың пікірлеріне назар аударайық.

Түркі тілдеріне жататын ойрот тілін (алтай тілін) зерттеген ғалым Н.П. Дыренкова «Грамматика ойротского языка» деген еңбегінің «Синтаксис» бөлімінде жай сөйлемнің әрбір мүшесіне анықтама беріп, баяндауыш туралы: «Самый главный управляющий член предложения – сказуемое – располагается в самом конце предложения» - деп баяндауышты сипаттайды. Осы бөлімінің «Двухчленное предложение» деген тараушасында: «Так называемое простое нераспространенное предложение состоит из 2 членов – подлежащего

сказуемого – и выражает отношения: 3) субъекта и качества его: *тун соок «ночь холодна»*.

4) рода и вида: сыгын – ань «*марал – зверь*»; *кайынъ - агаш «береза – дерево; адам - колхозчы «мой отец – колхозник»* - деп бастауыш пен баяндауыштың жасалуының 4 түрін көрсетеді, біз есімді баяндауыштарын мысал ретінде алдық. Демек, автор есімнен болған «соок», «анъ», «агаш» баяндауыштарын, яғни сын есімді, зат есімді баяндауыштарын келтіреді, бірақ бұл жерде етістікті, есімді баяндауыштар деп бөлмейді [23, 225-226 бб.]. Осы бөлімінің «Сказуемое» деген тараушасында:

«- Глагольное сказуемое;

- именное сказуемое;

- причастное сказуемое;

- именное составное сказуемое;

- причастное сказуемое составное – причастие + связка;

- составное именное сказуемое со связкой тур;

- составное именное сказуемое с глаголом-связкой э чисто именное сказуемое;

- отрицательная форма именных сказуемых;

- именное сказуемое *бар* и *дьок*» - деп баяндауыштардың түрлерін көрсетеді. Н.П. Дыренкова: «Простое именное сказуемое может быть чисто именным, т.е. быть выражено именем, и причастным. Чисто именное сказуемое выражается любым именем» - деп зат есімнен, сын есімнен, есімдіктен, есептік сан есімнен, «специальным именем количественным»: *Алтай ичинде көлдөр көп «на Алтае много озер (озер много)»*, «именами *бар* и *дьок*» түрлерін мысалдар арқылы көрсетеді.

-Зат есімнен жасалған баяндауыш: *Кадын – турген суу «Катунь – быстрая река»*;

-сын есімнен: *кышкы кун кыска, кышкы тун узун «зимний день короток, зимняя ночь длинна»*;

-есімдіктен: *менинъ ижемчилу унаганым ол «мой верный друг – он»*;

-есептік сан есімнен: *уч катап уч – тогус «трижды три – девять»* [23, 234-241 бб.].

Түрколог ғалым А.М. Щербак өзінің «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков» деген еңбегінде: «У тюркологов спор о том, что раньше имя или глагол, лишен той остроты, которую он приобрел в кругу индоевропейцев. На протяжении нескольких тысячелетий тюркологи неизменно подчеркивали господствующее положение имени и воспринимали как само собой разумеющееся, довольно позднее морфологическое выделение глагола» [24, 11 б.] – деп есім мен етістіктің қайсысы бұрын пайда болғанын, сөз таптарының сөз табы ретінде қалыптасуы туралы түркологиядағы пікірлерге назар аударғанымен, өзінің нақты шешімін айта алмайды. Сондай-ақ ғалымның мына пікірі есімді сөйлемдердің бұрын пайда болғандығын толық анықтайды: «Сложным, но не принципиальным для нас является вопрос о правомерности и обоснованности выдвинутой несколько десятилетий тому

назад гипотезы о поссессивной природе предикативных отношений в реконструируемой модели пратюркского именного предложения. Сопоставляя материалы алтайских языков и анализируя особенности их структуры, Г. Винклер сделал вывод, что древнейшим и исходным для названных языков является предложение с поссессивной связью [24, 11-12 бб.]. Мұнда автор Г. Винклердің шешімін қолдай отырып, есімді сөйлемдердің бұрын пайда болғандығына күманданбайды және есімді сөйлемдердегі предикативті қатынастардың әлсіздігін атап өтеді.

Құрмалас сөйлемдер туралы П.М. Мелиоранский, А.П. Поцелуевский, В.А. Гордлевский, А. Боровков, Н.К. Дмитриев, И.А. Батманов, Е.И. Убрятова, Н.А. Баскаков, Н.П. Дыренкова сияқты ғалымдардың еңбектерінен оқуға болады.

Енді түркітанудағы есімді құрмалас сөйлемдер туралы пікір қозғаған ғалымдардың еңбектеріне назар аударсақ. А.П. Поцелуевский «Основы синтаксиса туркменского литературного языка» деген еңбегінде «Особые типы именных предложений» [25] деген тарауша береді.

А.П. Поцелуевский де В.А. Гордлевский, А. Боровков сияқты құрмалас сөйлем түрінен сабақтас құрмалас сөйлем түрін ғана көрсетіп: «Сложноподчиненным называется такое предложение, в котором наряду с главным, или независимым суждением имеется еще одно или несколько подчиненных, или зависимых суждений» - деп сабақтас құрмалас сөйлемде басыңқы сөйлеммен қатар тағы бір немесе бірнеше бағыныңқы сөйлемнің болатынын сөз етеді.

Құрмалас сөйлем баяндауыштарын:

- простые предложения с отглагольными формами слов;
- простые предложения с причастными формами слов;
- простые предложения с инфинитивом;

- простые предложения с прочими глагольно-именными формами – деп бөлген. Дегенмен баяндауыштың соңғы жасалуында «глагольно-именными» деген атауында есімді (именными) деген сөзі қосарланып тұр. А.П. Поцелуевский: «Отглагольная форма на «дык-дик» в настоящее время чаще всего употребляется в роли существительного: случай употребления ее в качестве собственно причастия сравнительно редки» - дей отыра, «дык-дик» жұрнақтарының есімді сөйлемге жататынын ескертеді [18, 229-232 бб.].

А. Боровков, В.А. Гордлевскийлерге қарағанда А.П. Поцелуевский жалпы есімді сөйлемді, есімді жай сөйлем, құрмалас сөйлемдер құрамында да есімді сөйлемдерді көрсетіп, өз еңбегінде автор: Предикат именного предложения, особые типы именных предложений, сложноподчиненные предложения, именные предложения со словом диймек в качестве предиката деген атаулармен береді. Ғалым түрікмен тіліндегі есімді сөйлемді екіге бөліп көрсеткен: именные предложения со словами «бар» и «ек» в качестве предиката – деп «бар» «жоқ» сөзді сөйлемдерді есімді сөйлемдерге жатқызады. Құрмалас сөйлемдер ретінде мысалы: *Паны дүниә гелдик, екдан бар болып, «Мы пришли в пленный мир, став из несуществующих существующими». Огрылар... бар*

затларымызды алып, соған ялы сойдылар. «Воры... взял все наши вещи, облупили нас, как липку. Егер осы сөйлемдерді талдасақ, бірінші сөйлем сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауыш *бар болып* негізгі сөзге көсемше тұлғалы көмекші етістіктің ықпалынан есімді аралас сөйлем жасалған, екінші сөйлем қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас сөйлемге жатады [18, 224-225 бб.]. Сондай-ақ автор осы еңбегінің «Сложноподчиненные предложения» деген тарауында: «Зависимым может быть не только глагольное предложение, но и именное. Зависимые именные предложения входят в состав главного, замещая отдельные его члены. Так, например, в сложном предложении: *Гамзасы ок, кирпичи пейкамы гөрдим бу гиже. «Я сегодня ночью видел красавицу, у которой брови, как стрелы, а ресницы подобны наконечникам стрел* [18, 230 б.] - есімді сөйлемдер: гамзасы ок («ее брови стрелы») және кирпичи пейкам («ее ресницы-наконечники стрел»)- басыңқы сөйлемнің баяндауышына тура толықтауыш болып тұрғанын көрсетіп, бағыныңқы сыңарының баяндауышы тек қана етістікті сөйлем емес, есімді сөйлем де болатынын ескертеді. Демек, түркітануда есімді сөйлем мәселесін алғаш рет зерттеген А.П. Поцелуевский болды.

А.Н. Кононов өз еңбегінде жай сөйлемдерді: повествовательные предложение, вопросительное предложение, модальное предложение, ал құрылымына қарай двусоставное, односоставное, простое распространенное предложение, второстепенные члены предложения, неполное предложение-деп бөліп қарастырды.

Құрмалас сөйлемдерді:

- сложносочиненное предложение;
- сложноподчиненное предложение;

-сложноподчиненное предложение с союзными словами - деп үш топқа бөліп қарастырды. Автор: «Сложносочиненное предложение состоит из двух или нескольких простых предложений, которые могут быть нераспространенными и распространенными, с простыми членами предложения, или с развернутыми членами предложения, полными или неполными, двусоставными или односоставными». Демек, құрмалас сөйлемдер әр түрлі жай сөйлемдерден құралатынын көрсетеді [26, 227 б.].

Бұл анықтамадан біз А.Н. Кононовтың пікірі бойынша құрмалас сөйлем оның ішінде салаластың құрылымы жай сөйлемге ұқсас болып келетінін, сондай-ақ салалас сөйлемнің құрылымы жай сөйлемдер сияқты жалаң, жайылма, толымды, толымсыз, жақты немесе жақсыз, бірақ бұл жерде автор есімді құрмалас сөйлемдер туралы пікірін білдірмейді. Дегенмен ғалымның еңбегінен мына мысалдарды келтірсек: «*Кеча коронгу, қор егмыңда (С. Аний) – ночь темна, идет снег. Онла бошлиги – Зуннунхужа, рузгарни кампир бошқаради – Глава семьи – Зуннун-ходжа, хозяйство ведет старуха*» [27]. Осы екі сөйлемнің бірінші сөйлемдерінің баяндауыштары *қараңғы* – сын есімі және *Зуннунхужа* – жалқы есімі арқылы есімді сөйлемдер жасалған.

А.Н. Кононов та жоғарыдағы авторлар сияқты сабақтас құрмалас сөйлемге көп көңіл бөліп, бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы туралы: «сказуемое придаточного предложения выражаются:

- 1) прошедшим временем условного наклонения;
- 2) настоящим- будущим временем условного наклонения;
- 3) формами условной модальности» [27, 409 б.].

Автордың бұл пікірінен, әрине, сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауыштары тек етістіктен болатынын байқаймыз.

Н.А. Баскаков құрмалас сөйлемдерді басқа ғалымдарға қарағанда тереңінен зерттеп, салалас, сабақтас, аралас құрмалас сөйлем деп 3 топқа бөліп, әрқайсысының өзіндік белгілерін атап көрсетті. Сонымен бірге құрмалас сөйлемнің бұл түрлерін іштей тағы да бірнеше түрлерге бөлді. Н.А. Баскаков та өз еңбегінде салалас құрмалас сөйлемнің жасалуын тек етістікті сөйлемдер арқылы көрсеткен. Демек, есімді сөйлемдер туралы пікір қозғалмаған [28, 236 б.].

XIX ғасырдың 60-80 жылдары орыс тіл білімінің өкілдері А.А. Потебня, Ф.И. Буслаев, Ф.Ф. Фортунатов және Потебняның шәкірті Д.Н. Овсяннико-Куликовский етістікті жақтаушылардың бірі болып саналды.

А.А. Потебня: «...предложение невозможно (кроме случая опущения глагола) без *verbum finitum*, само по себе без *verbum finitum* составляет предложение» [29, 310 б.]. Осы пікірін «Мысль и язык» деген еңбегінде басқаша білдірді: «Для нас предложение немислимо без подлежащего и сказуемого. Подлежащее может быть только в именительном падеже и сказуемое невозможно без глагола; мы можем не выражать этого глагола, но мы чувствуем его присутствие, мы различаем сказуемое (предикативное) отношение от определительного» - осылай автор сөйлемнің басымдық күші баяндауышта екендігін сеніммен айтады [30, 110 б.]. А.А. Потебня орыс тіліндегі етістіктің тарихи жағын зерттеу барысында: «В русском языке по направлению к нашему времени увеличивается противоположность имени и глагола» [29, 84 б.] - дей отыра, сондай-ақ: «Высказывая вышеприведенное мнение о невозможности в наших языках предложения без глагола, я не утверждал, что *vb fin* есть явление первобытное, и не отвергал возможности найти под последним наслоением этих языков следы другого порядка вещей» [29, 84 б.] – деп есімдер мен етістіктер арасында қарама-қайшылықтардың көбеюінің, дегенмен автордың есімді сөйлемдер туралы әлі толық пікірге тоқталмағандығын көреміз.

Автордың «Из записок по русской грамматике» деген еңбегінде тілдегі лексикалық, грамматикалық көріністердің қалыптасуы туралы: «... На основе сравнительного изучения памятников славянской письменности приходил к выводу: по направлению к прошлому уменьшается различие между именным существительным и прилагательным, уменьшается «гегемония глагола в предложении, уменьшается и постепенно сходит, но не удельный вес гипотаксиса и увеличивается удельный вес паратаксиса» [29, 75 б.] – дей отыра, тарихи ескерткіштер тілдерінде есімдердің басым екенін, ал етістіктердің сөйлемдерде «гегемониясының» азаюының, тіпті қолданыстан кетуін және

тарихи жағынан есімді сөйлемдердің бұрын қалыптасты деген ойын да білдіреді.

В.В. Виноградов А.А. Потебняның теориясы бойынша мынадай көзқарастарын айтты: «Глагол, по Потебне, - это высшая, наиболее отвлеченная, наиболее конструктивная и прогрессирующая категория языка» [31, 338 б.] - деп, А.А. Потебня В. Гумбольд пен Штейнтальдың көзқарастарына сүйене отырып, етістіктің өзіндік теориясын шығарғанын сөз етеді.

В.В. Виноградов «Русский язык» деген еңбегінің «Глагол» деген бөлімінде: «Глагол – самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка. Глагол наиболее конструктивен по сравнению со всеми другими категориями частей речи» [31, 337 б.] - деп етістіктің басқа сөз таптарынан ең күрделі, ең сиымды грамматикалық категория және басқа сөз таптарымен салыстырғанда ерекше екендігін атап өтеді. Осы еңбегінде автор есім мен етістікті бөлу туралы бұрыннан айтылып келе жатқанымен, жалпы бұл мәселе XVIII ғасырдан бастап қолға алынғанын сөз етеді. Сондай-ақ автор етістік сөз табы туралы орыс тіл білімінде әр түрлі пікірлердің орын алғанын, соның негізінде Фортунатов мектебі етістік сөз табын сөз табы емес, сонымен бірге етістікке сөз табы ретінде көңіл аударылмағанын ескертеді. Содан кейін автор ойын былай жалғастырады: «Впрочем, в последнее время, все представители фортунатовской школы постепенно вернулись к признанию глагола самостоятельной грамматической категорией. Глаголу были возвращены все права и в морфологии. Оказалось, что другой путь изучения русского глагола шире и надежнее» [31, 337 б.] – бұл пікірінен біз есімдерге қарағанда етістік туралы пікірлер әр түрлі екенін байқаймыз.

В.В. Виноградов: «С организацией глагола был связан переход от древнего именного строя предложения к глагольному. В своей эволюции глагол все более и более развивает энергию отвлеченности» [31, 338 б.]. Автордың бұл пікірінен есімді сөйлемдердің бұрын қалыптасқандығын мойындайтынын, бірақ етістіктердің тез қарқынмен көбеюінің және олардың қолданылу аясының да артуын байқаймыз. Ал автордың мына пікірінен: «Дальнейшая история глагола – история вытеснения им имен с основных грамматических позиций, история отглаголивания других категорий, история роста глагольных типов предложения за счет номинативных, именных. Категория действия, процесса, силы, энергии все более и более ограничивает сферу именных категорий. Она содействует логической концентрации речи, устраняя раздробленность элементов предложения» [31, 338 б.] – енді етістікті сөйлемдер есімді сөйлемдерді ығыстырып және басқа категориялардың да етістікке айналуын байқаймыз. Дегенмен, автор осы еңбегінде қазіргі орыс тіл білімінде «смысловая емкость имен возрастает. Расширяют свои значения и имена действия» - деп мына мысалдарды береді: «*Устройство на работу*» - взрывное устройство. Начали оборудование аудитории. На фабрике – современное устройство» [31, 614 б.].

Орыс тіл білімінде де тілші-ғалымдар арасында көп пікірталас тудырған есімді сөйлемдер мәселесі. Орыс тіл білімінде ұлы орыс ғалымы

М. Ломоносовтың «первое место иметь должно имя, вещь знаменующая, потом глагол, изъявляющий вещи деяния» деген пікірін көптеген орыс ғалымдары қолдап, өз пікірлерін берді. «Предложения именного типа, отличающиеся высокой продуктивностью в литературе XX века, давно являются предметом пристального внимания лингвистов» [32] - деп жазады зерттеуші ғалым Е.А. Твердохлебова.

Орыс тіл білімінде есімді сөйлемдер мәселесі туралы А.А. Шахматов, Е.М. Галкина-Федорук, Н.Ю. Шведова, В.А. Белошапкова, Д.Н. Шмелева, Г.А. Золотова, З.П. Табакова өз еңбектерінде жеке тақырып ретінде қарастырады.

Орыс тіл білімінің ғалымы, Петербург Ғылым Академиясының академигі А.А. Шахматов өзінің «Синтаксис русского языка» деген ғылыми зерттеу еңбегінде есімді сөйлемдер туралы: «Вопрос о том, насколько древни подлежащие предложения, разрешить не могу, не находя вполне соответствующих приводимым ниже предложениям русского языка в древнеиндийском, греческом и латинском. Впрочем, думаю, что мое неумение найти односоставные подлежащие предложения в указанных языках зависит главным образом от того, что на них не обращено достаточного внимания синтаксистами» [33, 50-51 бб.] - деп есімді сөйлемдерге жеткілікті түрде көңіл аударылмағанын сөз етеді.

Автор есімді сөйлемдерді: «Односоставные бесказуемо-подлежащие предложения және односоставные сказуемо-бесподлежащие предложения» - деп жеке бөліп қарастырады.

«Односоставные бесказуемо-подлежащие предложения:

- Именные номинативные предложения.
- Количественно-именные предложения.
- Именные генетивные предложения.

- Местоименные генетивные предложения» - деп біркұрамды сөйлемдер түрінде қарастырады. Бастауышы жоқ сөйлемдерді «Именные сказуемо-бесподлежащие предложения» - деп жеке қарастырады [33, 49-61 бб.]. А.А. Шахматовтың осы еңбегінен мына мысалдарды келтірсек: *«Три часа утра. Много ли больных? – Семнадцать человек. Яблок-то яблок! Блох-то, блох! Что хорошего? Ничего хорошего. Автор сондай-ақ: «Не составляют предложения отдельные выхваченные слова, находящие себе место или повторяющиеся в следующем за тем предложении. Не помню ничего, не докучайте мне. Воспоминания! как острый нож оне. Сваха-то! сваха-то! Эка – сапоги... на что мне сапоги?»* - деп оларды «жұлып алынған сөздер» түрінде қарастырып, сөйлемге жатқызбайды [33, 49-63 бб.].

Есімді сөйлемдердің тұрлаулы мүшесінің синтаксистік қызметі жөнінде В.В. Бабайцева: «Вопрос относительно синтаксической функции главного члена номинативных предложений является спорным. Одни ученые (А.А. Потемня, Ф.Ф. Фортунатов, А.М. Пешковский и др.) квалифицируют его как сказуемое, другие (Д.Н. Овсянко-Куликовский, В.А. Богородицкий, Л.А. Булаховский и др.) – как подлежащие, третьи («Грамматика русского

языка» АН СССР, «Грамматика-70» и др.) не называют его ни сказуемым, ни подлежащим, четвертые (А.А. Шахматов, Е.М. Галкина-Федорук и др.) разграничивают подлежащие и сказуемые номинативные предложения. В школьном учебнике главный член назывных (номинативных) предложений условно назван подлежащим» - деп ескертеді [34, 107 б.].

Есімді сөйлемдерді В.В. Бабайцева және Л.Ю. Максимов «Современный русский язык» деген еңбектерінде: «Различаются следующие разновидности номинативных предложений: бытийные, указательные, побудительно-пожелательные, оценочно-бытийные, собственно-назывные и «именительный представления» («изолированный номинатив»). В общую группу номинативных предложений эти разновидности объединяются формой главного члена и доминирующим значением бытия, существования; различаются они наличием оттенков в семантике, выраженных интонацией, частицами и т.д.» [34, 105 б.]. Авторлардың осы еңбегінен есімді сөйлемдердің әр түріне мынандай мысалдарды кездестіруге болады:

«- Бытийные предложения: *Синее раздолье. Голубые весны. Золотое поле.*

- Указательные предложения: *Вот мельница. Она уж развалилась...* (А.С. Пушкин).

- Побудительные предложения: *Внимание! Добрый день! Какой мороз!*

- Именительный представления: *Москва!... Как много в этом звуке Для сердца русского слилось!* (Пушкин) [34, 105-106 бб.]. Авторлар: «В номинативных предложениях (в отличие от нечленимых) отчетливо вычленяются главный и второстепенные члены. Главный член номинативных предложений не является морфологизованным, так как существительное по своей синтаксической роли многофункционально, поэтому для квалификации его синтаксической функции нужно учитывать логический и коммуникативный аспекты» [34, 107 б.] - деп есімді сөйлемдердің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерден анық тұратындығын, тұрлаулы мүшенің синтаксистік қызметін анықтау үшін, логикалық және коммуникативті аспектерін ескеру қажет екендігіне тоқталып, «Сравнивая свойства главного члена в предложениях *Мороз! и Красота!*, видим, что существительное *мороз* по своим свойствам ближе к подлежащему (называет явление природы, входит в парадигму: *Был мороз; Будет мороз; Пусть будет мороз...*, а существительное *красота* – к сказуемому. В указательных предложениях с частицами *вот и* главный член ближе к подлежащему (*Вот и зима*), с частицей *вот* – к сказуемому (*Вот мельница...*)).

В остальных разновидностях номинативных предложений главный член представлен диффузно, недифференцированно из-за нечеткости их логической членности, особенно при восклицательной интонации: *Какой мороз! Ну и мороз! Цветов-то!* и т.д.» [34, 107 б.] - есімді сөйлемдердің тұрлаулы мүшесі бастауыш та, баяндауыш та болуы мүмкін екендігін дәлелдеп көрсетеді, бірақ есімді сөйлемнің басқа түрлерінде, әсіресе, лепті сөйлемде тұрлаулы мүшені анықтау қиынға соғатынын ескертеді.

Профессор Е.М. Галкина-Федорук «Современный русский язык» деген еңбегінде есімді сөйлемдерді:

«Сказуемое с предикативным членом, выраженным причастием в полной форме, сказуемое с предикативным членом, выраженным местоимением, сказуемое с предикативным членом, выраженным именем числительным, сказуемое с предикативным членом, выраженным междометием, сказуемое с предикативным членом, выраженным фразеологическим сочетанием» [35, 338-340 бб.] - деп топтастырады. Автордың осы еңбегінің «Повествовательные предложения» деген тараушасында: «Повествовательные предложения могут выражать понятие о предметах: *Ель – хвойное дерево*. В повествовательных предложениях может быть дана характеристика качества, свойства того, о ком или о чем говорится в предложении: *Терек воет дик и злобен* (Лермонтов). Структура повествовательного предложения зависит от его содержания и характера. Если повествуется о действии или движении предмета (лица), сказуемое будет **глагольное**: *Колокол зазвенел, сани стали раскачиваться, и ветер свистит под полозьями* (Л. Толстой). Если в повествовательном предложении дается характеристика признака, то сказуемое будет **именное**: *Тиха украинская ночь* (Пушкин). *Ссора была большая, неприятная* (Л. Толстой)» [35, 296 б.] - автор хабарлы сөйлемдегі етістікті, есімді баяндауышты сөйлемдерді осылай сипаттады.

Н.Ю. Шведованың пікірінше, «номинативное субъектное с детерминантом» [36] болса, В.А. Белошапкина осы детерминантты кеңейтілген («в расширенную») сөйлемнің құрылымды схемасына енгізіп, оларды «кеңейтілген схеманың» элементтері деп санайды [37].

Н.М. Александров «О предикативном строении» деген еңбегінде: «Забегаю вперед, мы можем сказать, что глагол как семантический компонент предложения все больше теряется в различных языках. Вызывает удивление, что иранисты и тюркологи недостаточно уделяют внимания интереснейшему явлению, которое мы находим в иранских и тюркских языках» [38, 133 б.] деп етістіктің сөйлемдегі рөлі туралы, етістіктің сөйлемде қолданудан шыға бастағанын айтады. Бұл пікірден, әрине, біз ғалымның әр түрлі тілдер зерттеулерінен туындағанын байқаймыз. Сондай-ақ ғалым иран, түркі тілдерінде бұл құбылыстың бұрыннан келе жатқанын, дегенмен осы уақытқа дейін әлі оған көңіл аударылмағанына таңқалады.

Орыс ғалымы Г.А. Золотова «О структуре простого предложения в русском языке» деген еңбегінде есімді сөйлемдерді: «...такие предложения являются двусоставными с неличным носителем предикативного признака, выраженным свободной синтаксемой» - деп ойын былай жалғастырады: «В предложении определенной структуры отражается та или иная разновидность отношений объективной действительности, и наоборот, для отражения того или иного характера реальных связей в языке имеются структурно-определенные разновидности предложений» [39, 90-91 бб.].

Г.А. Золотова «Очерк функционального синтаксиса русского языка» деген еңбегінде: «Еще столетие назад русскими лингвистами было признано, что

глагол не является необходимым структурным элементом русского предложения, не является единственным носителем предикативности» [40, 127 б.] - деп етістіктің сөйлемде аса қажетті құрылымдық элементі емес екендігін, бұдан жүз жыл бұрын да орыс тілшілерімен мойындалғандығын ескертеді.

Қ.Қ. Оңалбаева шет ел, орыс тіл білімі ғалымдарының сөйлемдер туралы, оның ішінде есімді, етістікті түрлері туралы пікірлеріне тоқталады. Мысалы: В. Вунд, А. Решкевич, П. Гиро, Г. Шульте, А. Брайнт, Дж. Хук, Э. Мэтьюз, И. Рис, Г. Куфнер, Г. Харт, Г. Якоби және т.б. ғалымдардың еңбегіне.

А. Решкевич, П. Гиро, Г. Шульте сияқты ғалымдар есімді сөйлемдерді сөйлем деп есептемейді, ал А. Брайнт, Дж. Хук, Э. Мэтьюз сияқты ғалымдар «Частичными предложениями» - деп, ондай сөйлемдерді аздап болса да мойындайды. И. Рис есімді сөйлемдерді «второстепенными предложениями» - деп етістікті сөйлемдерден кейін екінші орынға қояды.

Қ.Қ. Оңалбаева өз еңбегінде есімді сөйлемдер туралы пікірін былай жинақтап берген: «Есімді, етістікті сөйлемдердің қайсысы бұрын деген мәселеде орыс тілі т.б. тілдер бойынша А.А. Потебня, Г. Харт, Г. Якоби, Н.М. Александров, З.П. Табакова, Е.А. Твердохлебова, Я.И. Рословец, Г. Винклер, түркологияда Э.В. Севортян, А.П. Поцелуевский, Н.З. Гаджиева т.б. алдымен есімді сөйлем, келе-келе етістікті сөйлем пайда болды» деген шешімге келеді [16, 9-10 бб.]. Орыс тілінде осы тақырып бойынша З.П. Табакова «Структурно-семантические типы безглагольных предложений в современном русском языке» деген докторлық диссертация қорғады. Өз еңбегінде З.П. Табакова орыс тіліндегі «безглагольные» сөйлемі туралы: «Полного и системного описания безглагольных предложений нет, не установлены структурные и семантические признаки, отличающие их от глагольных предложений» [41] - деп, бұл мәселенің осы уақытқа дейін әлі орыс тіл білімінде толық және жүйелі түрде анықталмағандығын, сондай-ақ олардың құрылымдық және семантикалық белгілерінің етістікті сөйлемдерден айырмашылығы анықталмағандығын көрсеткен [41, 5-8 бб.]. Сонымен, есімді сөйлемдер мәселесі туралы пікірлер орыс және еуропа тілдерінде бұрын қалыптасып, бірқатар ғалымдар есімді сөйлемдерді арнайы зерттесе, қазақ тіл білімінде де профессор М. Балақаев есімді сөйлемдерді жеке бөліп қарастырады.

1.2 Есімді сөйлемдердің ерекшелігі

Қазіргі кезде есімдердің баяндауыш құрамында сөйлемді тиянақтау дәрежесі жылдар өткен сайын үнемі өзгеру үстінде. Өйткені есімдердің баяндауыштық қызметі сол сөз таптарының әрқайсысының морфологиялық өзгерісіне байланысты үнемі өзгеріп отырады. Тек зат есімнің өзі тәуелдік жалғау, көптік жалғау, жіктік жалғау, септік жалғаулар, тіпті септік жалғаулы сөздерге түрлі көмекші сөздердің түйдектелуі арқылы да сөйлемді тиянақтау қасиетін өз бойында сақтай алады. Бұған қарағанда, сөйлем тек етістікті ғана болу керек деген пікірге енді есімді сөйлемдер де сондай дәрежеде жұмсала алады деп білеміз. Есімді сөйлемдер де етістікті сөйлемдердей коммуникативті

қызмет атқара алады. Осыдан барып есімді сөйлемнің бір-бірінен айырмашылығы туындайды [16, 47 б.].

Есімді сөйлем мен етістікті сөйлемнің негізгі айырмашылығы – қай түрінің алғаш пайда болуы туралы біз жұмысымыздың бас жағында сөз қозғадық. Әрине, тарихи жағынан келетін болсақ, бұл екі сөйлемнің түрі адамдардың қарым-қатынасында ерекше қызмет атқарды, атқарып келеді. Көптеген авторлар тарихи жағынан есімді сөйлемдер бұрын қалыптасып, етістікті сөйлемдерсіз пайда болған деген пікірді қолдайды. Осы тақырып негізінде біршама пікірталастар да болды.

Н.Л. Марр: “Звуковая речь начинается не только со звуков, но и не со слов, частей речи, а с предложения, гесп мысли активно, затем пассивной, т.е. начинается с синтаксиса, строя из которого постепенно выделяются части предложения, определявшиеся по месту их нахождения в речи» - деп ең алдымен есімді сөйлемнің пайда болуын және оның тілде алатын орны туралы осылай қорытындылайды [42, 55 б.].

В.В. Виноградов: “Глагол – самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка. Глагол наиболее конструктивен по сравнению со всеми другими категориями частей речи. Глагольные конструкции имеют решающее влияние на именные словосочетания и предложения” - деп [31, 337 б.], орыс тілінде етістіктің ең күрделі және ең ауқымды сөз табы екендігін атап өтіп, басқа сөз таптарымен салыстырғанда ең конструктивті және негізінен оның есімді сөз тіркестері мен сөйлемдерге әсер ететіне тоқталып өтеді.

Қазақ тіл білімінде А. Ысқақов етістіктің ерекшелігі туралы былай дейді: «Етістік – тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделісі және қарымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, бай лексика-грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты». Ары қарай автор етістіктің лексика-семантикалық формаларының мағынасы да, синтаксистік қызметтері де көбіне сөйлемде, белгілі сөз тіркесінің ауқымында анық ашылатынын сөз етеді [43, 223 б.].

Ғалым Т. Ермекова «Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар» еңбегінде есім баяндауышты сөйлемнің негізгі ерекшеліктерін төрт түрлі мағыналық қатынас арқылы құрылатынын көрсетеді: «Тіліміздегі баяндауыш мүшені есім, етістікті деп бөлу баяндауыш қызметіндегі сөздің семантика-грамматикалық ерекшелігіне байланысты туындағаны белгілі. Тіл фактілерінде есім сөздердің баяндауыш қызметінде үнемі жұмсалып, берік орнығуы оның өзіне тән ерекше белгілерін қалыптастырды. Белгілі бір ортақ грамматикалық сипаттарына қарамастан, есім баяндауышты сөйлемдер өзіне тән құрылымдық-семантикалық белгілеріне орай, етістікті баяндауышты сөйлемнен де, атаулы сөйлемнен де ерекшеленеді. Есім баяндауышты сөйлемді етістікті баяндауыштан ажырататын басты белгісі – баяндауыш қызметіндегі сөздің семантика-грамматикалық ерекшелігі. Осы тұрғыдан келгенде, логикалық-грамматикалық сипаты жағынан етістікті баяндауышты сөйлемдер заттың, қимыл иесінің қимылға, іс-әрекетке қатынасын білдірсе, есім баяндауышты сөйлемдер төмендегідей

мағыналық қатынасқа құрылады [44, 51-52 бб.]. - деп автор ол түрлерін мысалдармен дәлелдейді.

«1. Субъект зат пен оның заттық сапасының қатынасын білдіретін сөйлемдер: Абай- ақын. Мұрат – өз ортасында абыройлы азамат.

2. Субъект зат пен оның сындық, сандық сапасының күйінің қатынасын білдіреді: Әсіресе, төбесі жабық, бүйірі ашық, лапас маңы күйедей қап-қара. (М.Әуезов) Кілемнің әрқайсысы мың сомнан (А.Еспанов).

3. Қимыл-іс пен логиканың субъект-заттық қатынасын білдіретін сөйлемдер: Жанын сату – қателік. Уәдеде тұрмау-жаман.

4. Қимыл-іс пен логикалық субъект- заттың заттық, сындық сандық қасиетіне күмәндануды, болжауды білдіреді. Сөйлеген Сағира шығар. Көргеннің сөзі шын болар. Мұндайда сөйлем баяндауышы зат, сын, сан есімге модальдік мәндегі сөздің тіркесуі арқылы жасалады» [44, 52-53 бб.]. Автор осы еңбегінің «Есім баяндауышты сөйлемнің негізгі ерекшеліктері» деген бөлімінің қорытындылай келе, мынадай тұжырым жасайды: «Бұдан байқағанымыздай, есім сөздерден болған баяндауыштар субъектінің заттық, сындық, сандық т.б. сапасын білдіреді. Бұл - оны етістік баяндауыштан ажырататын басты семантикалық белгісі» [44, 52-53 бб.].

Есімді сөйлемдер мен етістікті сөйлемдердің мағыналық сипаты бірдей емес. Егер етістікті сөйлемнің баяндауышы сан алуан амал, әрекет, іс, қимыл, қозғалыс, жай, күй сияқты процестерге қатысты ұғымдарды қамтиды, ал есімді сөйлемдерде баяндауыш қай сөз табынан жасалып тұрғанын, сол сөз табының заттық, сындық, сандық, мекендік т.б. мағыналарын білдіреді. Сонымен бірге әр сөз табының негізгі қасиетін ғана атаумен шектелсе, ал олардың әқайсысының ішкі ерекшеліктеріне қарай жеке-жеке талданады. Зат есімнің әр түрлі жалғаулар, септік жалғаулы, септік жалғауларына көмекші сөздердің түйдектелуі, осындай өзгерістер зат есімді сөйлемнің мағыналық жағын жан-жақты түрлендіре түссе, сын есімнің әрбір шырай түрі сапалық, қатыстық түрі, сондай-ақ сан есім мен есімдіктердің де әрбір түрінде де осындай мағыналық ерекшеліктері бар.

Есімді сөйлем мен етістікті сөйлемдер айтуда интонацияның қатысына қарай да ерекшеленеді. Есімді сөйлемдердің баяндауышын айтуда дауыс ырғағы басым болатыны мәлім. Есімді сөйлемдердің баяндауышына арнайы екпін түсіріле, сол есім баяндауышқа назар аударыла түседі.

Сын есім, сан есім, есімдікті баяндауышты сөйлемдерде зат есімге қарағанда синтаксистік қасиеті шектеулі. Сын есім, сан есім, есімдік сөз табынан болған баяндауыштар сөйлемнің соңында сөйлемді тиянақтап тұрғанында оларға бағыныңқы сөздер аз. Сондықтан да зат есімді сөйлемдерден гөрі сын есім, сан есім, есімдік баяндауышты сөйлемдер шағын сөзді, ойды тура айтуға құрылған сөйлемдер түрінде келеді.

– Есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден тағы бір айырмашылығы, егер есімді сөйлемдер алғашқыда пайда болып, басым болса, бара-бара етістікті сөйлемдер кең өріс алды.

– Есімді сөйлемдердің баяндауыштары зат есімді сын есімді, сан есімді, есімдікті болуымен қатар, кейде құрама баяндауышты сөйлемдерді де және бар, жоқ сөзді баяндауыштарды да есімді сөйлемге қосу арқылы оның аясы да, мағыналық ерекшелігі де арта түсетіні белгілі.

Біз осы уақытқа дейін бастауышы есім, баяндауышы етістікті сөйлемдердің байланысуы туралы үйренгенбіз. Ол үшін зерттеу нысаны болып отырған М. Әуезовтің роман-эпопеясынан алынған мына сөйлемдерді талдап көрсек:

1. *Ол жасында найзагер батыр болған.*
2. *Ол жағын Ұлжан ұқты.*
3. *Менің әлі сізбен біраз сөйлескім келеді.*
4. *Ол шынын білгіңіз келсе айтайын.*

Осы сөйлемдерде:

– *Ол батыр болған;*

– *Ұлжан ұқты;*

– *Менің сөйлескім келеді;*

– *білгіңіз келсе айтайын* – дегенде бастауыш та, баяндауыш та жақ жағынан байланысқан. Бастауыштары III, I жақта болса, соған *сай батыр болған, ұқты, сөйлескім келеді, айтайын* баяндауыштары да сол жақта айтылған. Бұл сияқты жақ, сан жағынан байланысу негізінде етістікке тән екені белгілі.

Енді “Абай жолы” роман-эпопеясынан мына сөйлемдерді талдап көрейік:

1. *Менің тап бүгінгі күйім де, туысым да осы жер.*
2. *Әсіресе өзінің ең ыстық көрген өзені – Қарауыл.*
3. *Көктемде Қодарды асып өлтірген жер осы*
4. *Бұл көріністегі Оспан Тобықтының бүгінгі ортасында ешкімге ұқсамаған, алып батырдай*
5. *Балуандар бәйгесі де сондайлық тоғыз-тоғыздан.*

Осы сөйлемдерде:

Менің күйім де, туысым да – жер.

Өзінің ең ыстық көрген өзені – Қарауыл.

Қадырды асып өлтірген – жер осы.

Оспан Тобықтының бүгінгі ортасында.

Осындағы жер, Қарауыл, осы алып батырдай, тоғыз-тоғыздан.

Баяндауыштары өз бастауыштарымен жоғарғы сөйлемдердегідей жақ-жағынан қиыса байланыспаған. Бұл мысалдардағы сөйлем баяндауыштарының ешқайсысын да бастауыштарымен байланыстыратын форма жоқ. Сонда ондай есімді бастауыш пен есімді баяндауыштың байланысы өзара бірге айтылғанда, яғни контексте ғана байқалады. Осының негізінде мұндағы предикаттық қатынас бастауыш, баяндауыштың қатарласа қолданылуы арқылы ғана көріне алады. Бұл предикаттық қатынас көбіне интонация арқылы да жүзеге асады. Әсіресе, ондай есімді сөйлем: *Анау- гимарат, мынау – мектеп* сияқты бұрын анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі енді есімді сөйлемге айналуға предикаттық қатынастың қалыптасуына әкеліп соғады. Осы мәселе жөнінде

Э.В. Севортян: «Исторически предикативные отношения развивались и даже еще сейчас развиваются так же из атрибутивных отношений на почве грамматического их переосмысления, в результате чего атрибутивное сочетание распадается на подлежащее и сказуемое» [19, 7 б.] – деп анықтауыштық қатынастардан предикаттық қатынастардың тарихи дамуы мен қазіргі дамуынан бастауыш пен баяндауыштың бөлінуін көрсетеді. «Бұл – оқушы (қандай оқушы) (түрі енді есімді сөйлемге айналғанын көрсеткен. Жоғарыда біз орыс тіл білімі, түркология, қазақ тілі грамматикасы бойынша есімді сөйлемдер туралы мәліметтер келтірдік. Осы тұжырымдар бойынша мынадай қорытынды жасауға болады. Біріншіден, есімді сөйлемдер де етістікті сөйлемдер сияқты мойындалған мәселе. Екіншіден, есімді, етістікті сөйлемдер де коммуникативті мағынасы бар сөйлем түрлері. Үшіншіден, етістікті сөйлемде етістік сөз табы, оның ішкі категориялары ғана қатысатын болса, ал есімді сөйлемдердің аясы, жасалу жолдары әр түрлі.

Есімді сөйлемдердің баяндауыштары зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары, олардың ішкі категориялары арқылы жасалады. Сондай-ақ, «бар», «жок» сөздері кейде керек сөздері де осы топқа жатады. Ал тұрақты тіркесті баяндауыштардың етістікке де, есімге де жататыны белгілі. Сонымен есімді сөйлемге:

- Зат есім: оның нөлдік, көптік, тәуелдік, септік жалғауларда, сол сияқты – нікі –дікі –тікі қосымшалы түрі және кейде зат есімдерге көмекші сөздердің түйдектелу түрлерін де қарастыруды мақсат еттік.

- Сын есім: сын есімнің сапалық та, қатыстық та, түрлі шырай түлерін де алдық.

- Сан есім: барлық түрі алдында.

Ал енді есімді құрмалас сөйлемнің етістікті құрмалас сөйлемнен негізінде, коммуникациялық жағынан еш айырмашылығы жоқ. Екеуі де кемінде екі жай сөйлемнен құрала отырып, күрделі ойды жүзеге асырудың үлкен құралы. Есімді құрмалас сөйлем мен етістікті құрмалас сөйлемнің негізгі айырмашылықтары тек олардың баяндауыштарының жасалуында. Етістікті құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары тек етістік сөз табы және оның категориялары арқылы, яғни шартты рай, есімше, көсемше, жіктік жалғаулы түрлері арқылы жасалып, олар салалас, сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдерді жасауға қатысады. Ондай кезде етістіктер түрлі тұлғаларда тұрып, салаластың екі сыңарына да, сабақтастың екі сыңарына да қатыса жұмсалады. Сондай-ақ етістіктер құрмалас сөйлемдердің баяндауыш қызметінде:

1) тиянақты түрде, барлық салалас құрмалас сөйлемдер және сабақтас құрмаластың басыңқы сыңарында ғана кездеседі.

2) тиянақсыз түрде, етістіктер тек сабақтас құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарында ғана жұмсалады. Алғаш рет түркологияда есімді сөйлем туралы А.П. Поцелуевский пікір қозғаса, қазақ тіл білімінде профессор М. Балақаев етістікті, есімді деп бөлді. Осылайша қазақ тілінде есімді сөйлемдердің бір түрі пайда болып, К.Қ. Оңалбаева, Б. Елікбаев оны арнайы зерттеу объектісі етіп қарастырды.

Б. Елікбаев өз еңбегінде есімді сөйлемдерді үлкен екі топқа бөліп қарастырып, бұрынғы жай сөйлем, құрмалас сөйлемдердің негізгі базасы негізінде қалыптастырады. Жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдерді қарастыру барысында:

1. Жай сөйлемді:

- а) есімді жай сөйлем
- ә) етістікті жай сөйлем

2. Құрмаласты:

а) есімді құрмалас сөйлемдер

ә) етістікті құрмалас сөйлемдер деп бөлу принципі болмағаны белгілі.

Жылдан жылға ғылым дамып, бұрын тек етістікті сөйлемдерге назар аударылса, енді есімді сөйлемдерге де назар аударыла бастады. Осының негізінде енді құрмалас сөйлемдерді:

а) есімді құрмалас сөйлемдер,

ә) етістікті құрмалас сөйлемдер деп бөліп, енді есімді құрмалас сөйлемдердің баяндауыштарының тек есімдерден:

а) зат есім

ә) сын есім

б) сан есім

в) есімді сөз таптарынан болуы ғана сөз болады.

Сонымен, есімді құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптарынан жасалады екен. Сондай-ақ есімді құрмалас сөйлемдер:

а) зат есім + көмекші етістік;

ә) сын есім + көмекші етістік;

б) сан есім + көмекші етістік;

в) есімдік + көмекші етістік арқылы да жасалады.

Баяндауыштың мұндай түрлерін құрама баяндауыш деп атайды [17]. Осы құрама баяндауыштардың негізгі мағыналық сыңарлары зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары. Олар үнемі дербес мағынада болып, ал көмекші етістіктер оларға түйдектелу барысында шақтық мағына үстейтіні мәлім. Кейде зат есім, сын есім, сан есім, есімдерге модаль сөздер, тіпті шылаулар да түйдектеліп келуі де есімді сөйлемдерді құрайды. Түркологияда ең алғаш рет А.П. Поцелуевский «бар», «жоқ» сөзді сөйлемдерді де есімді сөйлемдерге жатқызса, ал қазақ тіл білімінде профессор М. Балақаев «бар», «жоқ» сөзді баяндауыштарды не есімді, не етістікті баяндауыштарға қоспайды, оларды өз алдына бар, жоқ, сөзді баяндауыштар деп атайды [1].

Енді есімді сөйлемдердің жасалу түрлерін көрсетсек:

а) зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары арқылы;

ә) субстантивтенген сөз таптары арқылы;

б) үстеу, модаль сөздер қатысты баяндауыштар;

в) құрама баяндауышты түрі арқылы;

г) *бар, жоқ* сөздері арқылы.

Құрмалас сөйлемдерді бұрыннан:

1. Салалас, сабақтас, аралас түрлеріне бөлеміз.

2. Олардың әрбір сыңары туралы ғана, яғни тиянақты, тиянақсыз сыңары, негізінен етістікті баяндауышы туралы ғана бұрынғыдай, салалас, сабақтас, аралас құрмалас сөйлем деп топтай келіп, енді міндетті түрде олардың баяндауыштарының тек есімдерден болуына да назар аударылды. Егер есімді жай сөйлемде баяндауыштарының жасалуына көңіл бөлсек, ал есімді құрмалас сөйлемде осы принципті басшылыққа аламыз. Етістікті құрмалас сөйлемдерде баяндауыш қызметінде етістіктер есімше, көсемше, шартты рай, т.б. түрінде келеді. Ал есімді құрмалас сөйлемнің баяндауышы қызметінде олар да өзіндік морфологиялық өзгерістерге ұшырайды.

1. – Бірі – жас жалынды Тоғжан **жүзі**, екіншісі – жалынын мұңды жаны жеңген – **Салтанат**.

2. – Ел де **сенікі**, ел ішіндегі тентек те **сенікі**.

3. – Бұл не Бөжейдің өлердегі **өсиетінен**, немесе артында ие боп отырған Байдалы, Байсал, **Түсіптердің мінезінен**.

4. – Ол – Шыңғыс ішінде, Байсал алған **қыстау екен**.

5. – Олар Абайдың өзінің аталас **елі емес**, Мамайдан шыққан, **жатақ балалары**.

6. – Алдыңғы бәйге түйе бастатқан тоғыз, екінші жамбы бастатқан **тоғыз**.

Осы сөйлемдерде зат есім, есімдік сан есімді салалас құрмалас сөйлемдердің баяндауышының түрлері көрсетілген. Берілген салалас құрмалас сөйлемдердің баяндауышы қызметінде зат есім, есімдік тәуелдік жалғаулы шығыс септік, жатыс септік, зат есімдерге көмекші етістіктердің жалғауы арқылы жасалған сөздер кездеседі. Сонда зат есім, есімдіктер, сан есімдер осы тұлғаларында құрмалас сөйлемнің екі сыңары ретінде біршама аяқталған ойды білдіру арқылы баяндауыштық қызметте жұмсалған.

Енді әрбір сөйлемге жеке тоқталсақ:

1. Салалас құрмалас сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы – *жүзі*, екінші сыңарының баяндауышы – *Салтанат*. Екеуі де өз алдына құрмалас сөйлемнің баяндауышы қызметінде жұмсалып сөйлемді тиянақтап тұр және құрмаластың тиянақтақты баяндауышының одан бетер нақтылана түсуіне ықпал етіп тұр.

2-сөйлемде баяндауыштың екі сыңары да тәуелдік тұлғадағы есімдік – *сенікі* болып келген.

3-сөйлемде бірінші сыңары - *өсиетінен*, зат есімге шығыс септігінің жалғасуы арқылы, екінші сыңары *Түсіптердің мінезінен* – дегенде ілік жалғаулы зат есім (жалқы есім) есім қызметінде жұмсалмай, анықтауыш қызметінде жұмсалуы тиіс. Оның үстіне ілік жалғаулы сөз сол күйінде сөйлемді тиянақтай алмады. Сондықтан ілік жалғаулы сөзді баяндауыш қызметінде жұмсалуына шығыс жалғаулы мінезінен көмекші есімінің әсері зор.

4-сөйлемде бірінші сыңарының баяндауышы *ішінде* – жатыс септігінде тұр, екінші сыңары *қыстау екен*, зат есімге *екен* көмекші етістігінің тіркесуі

арқылы жасалған. *Қыстау екен* – дегенде *қыстау* сөзінің баяндауыштық қызметін нақтылау түскен *екен* көмекші етістігі.

5-сөйлемде бірінші сыңарының баяндауышы *елі емес*, баяндауышы тәуелдік тұлғадағы зат есімге *емес* көмекші етістігінің формасының түйдектелуі арқылы баяндауыш қызметінде есімді құрмалас сөйлем жасап тұр, екінші сыңарының баяндауышы – *жатақ балалары*, көптік, тәуелдік тұлғадағы күрделі зат есімдер.

6-сөйлемде бірінші сыңарының да, екінші сыңарының баяндауыштары *тоғыз* – есептік сан есімі.

Сондай-ақ есімдерге түрлі көмекші сөздер дәнекерлік қызмет атқарып, олар сабақтас құрмалас сөйлемдер құрайды. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан мысалдар келтірсек:

1. *Бұл бала күннен Құнанбайдың жігіті боп, қабысып кеткен адам.*

2. *Досыңа, қатын-балаңа қатты боп, қайда барасың өзің?*

3. *Күн ашық болғанмен, шытқыл аяз екен.*

4. *Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес.*

5. *Абай өзі қандай шарасыз болса, олар да сондай.*

6. *Сырт ажарлары шынымен егілген, есінен танып, бауыры езілген кісілер тәрізді.*

7. *Қазірде Абай көңілі қандай салқын болса, Ділдә да сондай жалынсыз.*

Осы сөйлемдерде мынадай баяндауыштар бар:

– *жігіті боп* – тәуелдік жалғаулы зат есімге көсемше тұлғалы *бол* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған;

– *қатты боп* – сапалық сын есімге көсемше тұлғалы *бол* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған;

– *ашық болғанмен* – сын есімге көмектес жалғаулы есімше тұлғалы *бол* көмекші етістігі арқылы жасалған, басыңқы сыңарының баяндауышы *аяз екен* – зат есімге *екен* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған;

– *бұлақ болғанмен* зат есімге көмектес жалғаулы есімше тұлғалы *бол* көмекші етістігі арқылы жасалған, басыңқы сыңарының баяндауышы *қоныс емес* – зат есімге болымсыз етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған;

– *шарасыз болса* – дегенде сын есімге шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған; басыңқы сыңарының баяндауышы *сондай - -дай* жұрнағы жалғанған сілтеу есімдігі арқылы жасалған;

– басыңқы сөйлемнің баяндауышы *кісілер тәрізді* – дегенде *кісілер* сөзінің баяндауыштың қызметін нақтылай түскен *тәрізді* модаль сөзі.

– бағыныңқы сыңарының баяндауышы – *салқын болса* – сын есімге шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған, басыңқы сыңарының баяндауышы *жалынсыз* сын есімі арқылы жасалған.

Осы баяндауышты сөйлемдердің бәрі де құрама баяндауышты есімді сөйлемдерді құраған. Осы баяндауыштардың құрамындағы негізгі мағынаға ие *жігіт, қатты, ашық, аяз, бұлақ, қоныс, шарасыз, кісілер, салқын, жалынсыз* – зат есім, сын есімдерді сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауышы қызметінде өздері де жұмсалады. Осы аталған баяндауыштардың қатысы арқылы тек

салалас құрмалас сөйлем жасалған болар еді. Сонда бұл сөздерді сабақтастың бағыныңқы сыңарында жұмсалудағы *боп, болғанмен, болса* көмекші етістіктерінің негізі *бол* көмекші етістіктері. Бұл көмекші сөздер: олардың көсемше, түрлі септік жалғаулардағы тұлғасы жоғарыдағы сын есім, зат есімдерді сабақтас есімді құрмалас сөйлемдердің тиянақсыз бағыныңқы сыңарын құрауға себеп болады. Сонда етістікті сөйлемдердің баяндауыштары есімше, көсемше, шартты рай, тіпті шылау арқылы жұмсалуды енді есімді құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары есімдерге түйдектелетін көмекші етістіктерге тікелей байланысты. Өйткені ондайда қатысты көмекші етістіктер де көсемше, есімше, шартты рай тұлғаларда келуі арқылы есімдерді баяндауыш қызметінде ауыстыруда үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ құрмалас сөйлемде құрмаластырушы дәнекер сөздер, яғни сабақтас құрмалас үшін шылаулар, ал салалас құрмалас үшін жалғаулықтар дейтін принцип есімді құрмаласта да сол қалпында қалатын сияқты. Осы пікірлер бойынша, мынадай қорытынды шығаруға болады. Біріншіден, есімдер, көмекші етістіктер қандай тұлғаларда баяндауыш болуы белгілі болса, екіншіден, есімді құрмалас сөйлемдерді байланыстыратын дәнекер сөздер айқындалады.

Бұрын құрмалас сөйлемдерді байланыстырушы дәнекерлер ретінде көбінесе етістіктің тұлғалары (есімше, көсемше, шартты рай, шылаулар) туралы ғана айтылатын.

Етістіктің тиянақсыз тұлғада келуі арқылы сабақтас құрмалас, ал етістікті баяндауыштардың тиянақты тұлғасы арқылы салалас құрмалас сөйлем жасалады деп айтылатын.

Есімді құрмалас сөйлемде:

- біріншіден, есімдер қатысады;
- екіншіден, әр сөйлемнің өзіндік тұлғасы есімді баяндауыш жасауға негіз болады. Оның өзі әрі есім сөз табының тұлғалық ерекшелігіне сай жұмсалады.

Мысалы:

Зат есім:

- нөлдік тұлғалы;
- көптік;
- тәуелдік;
- жіктік;
- септік жалғауларда, сондай-ақ ол сөздерге түйдектелген көмекші етістік, модаль сөздер, демеуліктер, көмекші есімдердің де қатысуымен жасалады. Есімді құрмалас сөйлемдегі байланысу тәсілдері бұрынғы аналитикалық, синтетикалық тәсілдердің негізінде жүзеге асады. Мысалы, аналитикалық тәсілге бұрынғы *келгеннен кейін* сияқты есімшелі түріне бұдан былай есімдердің де, көмекші сөздердің де септелуі қосылып, оның аясын кеңейтеді де, байланыстырушылық дәнекерлер есім сөз таптарының өзінен де және түрлі көмекші сөздер арқылы жүзеге асады екен.

Есімді құрмалас сөйлемдер мен етістікті құрмалас сөйлемдердің семантикасы да көп назар аударуды қажет етеді. Дегенмен, бұл жерде мынаны да ескеруіміз керек. Біріншіден, есімді құрамалас сөйлем мен бір сыңары

есімді, бір сынары етістікті сөйлемдердің ара жігін ажырату да күрделі мәселе. Етістікті сөйлемдердің негізгі мақсаты қимылдың әр уақытта болуын, ойдағы мақсаттың әр түрлі екенін нақтылап айту жағынан нақты көрініс тапса, есімді құрмалас сөйлемде ондай сөйлемдердің қай сөз табынан болуымен ерекшеленеді. Себебі зат есімді құрмалас сөйлем мен сын есімді немесе сан есімді сөйлемдердің мағынасы бірдей деп айтуға болмайды. Себебі олардың әрқайсысының сөйлемді тиянақтаудағы мағынасы олардың сөз табына қарай десек, екіншіден, олардың әрқайсысының тұлғасына да келіп тіреледі. Мысалы: зат есімнің нөлдік тұлғасы арқылы жасалған құрмалас сөйлемдер мен зат есімге түйдектелген көмекші есім, модаль сөздердің мағынасы әр түрлі. Әрине, ондай есімді сөйлемдер нақты заттық мағынаны, мекендік, тәуелдік, көптік ұғымдарды қоса айқындайтыны мәлім.

Есімді құрмалас сөйлемдердегі сөйлемдердің орналасу тәртібі тура етістікті сөйлемдердегі сөйлемдермен бірдей деп айтуға болады.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді жай және құрмалас сөйлемдерді арнайы қарастыру барысында сөйлемдердің:

- есімді сөйлемдегі байланысу тәсілдері нақтыланды;
- есімді сөйлемдерді айқындауда әрбір есімді сөз табының морфологиялық өрісі кең айқындалды;
- есімді жай және құрмалас сөйлемдердің семантикасында да өзіндік даму процесі кеңейді;
- есімді жай және құрмалас сөйлемдерді енді арнайы жаттығулар жинағына, әр түрлі оқулықтарда тақырып ретінде қарастыруды қажет етеді.

М. Әуезов «Абай» романының кезінен кейінгі әдебиеттер түбегейлі етістікті сөйлемдер мен ғана берілуде. Жалпы М. Әуезов қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдерді практикалық та теориялық жағынан алғаш дәріптеуші ғалым. Бұл автордың тек әдебиетші ғана емес, тілден де хабары бар екенін көрсетсе керек.

1.3 М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің қолдану аясы

Қазақ әдебиетінде есімді сөйлемдерді өзінің «Абай жолы» роман-эпопеясында ең мол қолданған кемеңгер жазушы, көрнекті сөз шебері М. Әуезов.

«Абай эпопеясының тілі бай, орамды. Ол қазақ халқының сөйлеу тілі мен фольклорының және жазба әдебиетінің сөздік қорын мол қамтып бойына сіңірген тіл. Сол себепті бұл шығарманы сөз байлығы жөнінде қазақ тілінің қымбат қазынасы дей аламыз. Біз өзімізді қазақ тілін орташа білетін оқушының қатарында алғанның өзінде, романда бұрын тіпті білмеген не мағынасын анық түсінбеген сөздеріміз аз кездеспейді. Ондай сөздер «Абай романы» арқылы қазақтың әдеби тілінен заңды орнын алып, кең пайдаланылып кетті. Мысалы, шынайы, шытырман, шатқалаң, паш ету, нөпір, арандау, шат-шадыман, түс шайысу, әктеу, танаурау, иен, жұрт, тоқмейіл, – деген сөздерді әдебиет тіліне Мұхтар енгізген. Сонымен қатар, бастапқы мағынасынан ажырап, көнерген

сөздер де Әуезовтің қолдануында жаңа мағынаға ие болып, жаңғырып шыққанын білеміз. Мысалы: қыжыл, әбзел, күдіс, қырбай, сығыр, үйездеу, опаздау, бақыл болу, – сияқты сөздер жөнінде осыны айтуға болады.

Мұның бәрі Әуезов тілінің сөздік, лексикондық жағы. Ал, бірақ жазушының тіл шеберлігі тек оның лексикон байлығымен ғана өлшенбейді. Әсіресе сол байлықты жазушының шығармада қолдану шеберлігімен, яғни синтаксистік құрылысымен өлшенеді. Осы жағынан алғанда, Мұхтардың шеберлігі ерекше» [45, 151-152 бб.]. Кемеңгер жазушы, ғалым М. Әуезовтің әлемге әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясы туралы академик Қ. Сәтпаевтың: «Әуезовтің «Абай» романы аса көрнекті көркем шығарма ғана емес, ол сондай-ақ үлкен бағалы ғылыми еңбек. «Абай» романына әр саласының мамандары назар салмай өте алмайды. Қазақ халқының өткенін зерттегісі келетін ғалымдардың бірде-бірі бұл кітапты жанап өте алмайды: ғалым-филолог одан фольклордың бай материалдарына қанығумен қоса, қазақ әдеби тілінің тууы мен қалыптасуын көреді...», – деп сонау қырқыншы жылдары айтқан сөздері бүгінде өзекті мәселеге айналып, эпопеяның жан сырына қаныққысы келетін саналы адамға шам-шырақ тәрізді [46, 38-39 бб.]. Содан бері роман-эпопея хақында көптеген монографиялық еңбектер мен ғылыми зерттеулер, мақалалар жарық көрді. Алайда уақыт озып, жылдар өткен сайын ұлы шығарманың жаңа қыр-сырлары ашылуда.

«М. Әуезов романдарының көркемдік қуатының ең негізгі тамырларының бірі оның тіл шеберлігінде. Жазушы тілінің шеберлігі, оралымдығы оның авторлық баяндауларынан да, табиғат суреттерінен де геройлардың сөздік, портреттік сипаттарынан да әрдайым айқын сезіліп отырады. Қазақтың ғасырлар бойы жасалып, молығып келген тіл байлығын жазушы жете игерген және сонысын өзінің романдарында мейлінше мол әрі шебер пайдаланған. Яғни, ол туған тілінің бойынан бейнелілік мол қуат тапты. Бұл заңды да. Өйткені қандай сөз суретшісі болмасын тыңнан тіл жасай алмақ емес. Бірақ ол халық тілін молықтырады, оны жаңа сөздермен, сөз тіркестерімен байытады, ол өз халқының тіл байлығын мол пайдалана отырып, қазақтың әдеби тілін жаңа биікке көтерді. Бұл ретте М. Әуезов романдарының атқарған рөлі ерекше. Жалпы алғанда, қазақтың қазіргі әдеби тілінің байлығы мен алуан түрлі қырын, оның суреттеушілік мүмкіншіліктерін М. Әуезовтің Абай туралы романдары мейлінше анық танытты» [47, 136 б.].

«Абай жолы» - Мұхтар Әуезовтің бас кітабы. Мұхтар Әуезов жазушы ретінде эпос пен драманың шағын түрлерінен күрделі жанрларына дейін, одан әрі ұланғайыр ғасырлық шындықты туған халқының тарихи тағдырымен тамырластыра танытқан керемет кең құлашты эпопеяға дейін самғап, парлап көтерілген теңдесі жоқ сөз зергері болса, ғалым ретінде баяғы бағзы дәуірден күні бүгінге дейінгі бүкіл дүниежүзілік әдебиет пен өнер құпияларын бір басына сыйғызған білгір зерттеуші, сол әлемдік әдебиеттің фонында қазақтың ұлттық сөз өнерінің өсіп-өрбу процесін жіті қадағалап, жете талдап, тағы да сол бүкіл әлемдік биік тұрғыдан пікір түйген әділ сарапшы да, ұстаз ретінде сан

мың шәкіртті аузына қаратып энциклопедиялық біліміне кенелткен тамаша тәрбиеші бола білді» [48, 294-295 бб.].

«Абай» тарихи романының бірінші кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы жарыққа шыққан. 1949 жылы дилогияға ҚСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ұлы ақын және оның халқы туралы тарихи романдар топтамын одан әрі жалғастырған «Абай жолы» да екі кітап – дилогия: бірінші кітабы 1952 жылы, екінші кітабы 1956 жылы түзетіліп басылып шықты.

Сөйтіп, «Абай жолы» деген кітап өзара тұтасқан төрт том (тетралогия) 1959 жылы Лениндік сыйлыққа ие болды» [48, 262-263 бб.].

«Абай» тарихи романының бірінші кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы жарыққа шыққан. Екі кітабы 1948-1949 жылдары қазақ, орыс тілдерінде қатар жарияланды. 1952 жылы және 1956 жылдары түзетіліп, қайта басылып шықты. «Өз кітапханасында осы шығарманың 1948-1949 жылғы басылымында (1,2 кітап) бөтен біреудің қолымен түзету енгізгендері бар. Бұл 1952 жылы шығатын басылымға дайындаған адамның редакторлық жасағаны сияқты. Автор бұған келіскен болуы керек, себебі кейінгі басылым сондағы көрсетілгендер бойынша кеткен. Басылу барысындағы корректураны қарап-қарамағаны белгісіз, бірақ қолжазбаны ұсынар тұста мейлінше қатты көңіл аударған; әрбір сөз, сөйлем көзі түсіп кетсе болды, өңдеп жөндеуді тіленіп тұрған сияқтанған. Мұндай әрекеттер әрбір басылым тұсында үздіксіз болып тұрған. Егер алғашқы басылымдарда «еді», «екен» сияқты сөздер мол кезіксе, кейін бұлар келіп-келіп соңғы басылымда мүлде сыпырылып қалған, кейде орнын басатын басқа сөздермен алмастырылған. Олар: «Мұның бәрі қиялап айтқанда Құнанбайдың қошаметі еді», «Мына мінездерін кешіргендей еді», «Салғырттығы жоқ, сергек, қатал күзетші еді» дегендей болып кете барады» [49, 597 б.].

М. Әуезов: ««Абай мектебі» жөніндегі өз қателерімді тереңдеп ұғыну нәтижесінде ғана мен романымды қайтадан көп өзгертіп жаздым. 1951 жылы «Знамя» журналында «Абай жолы» деп жаңадан ат қойып, жаңадан түзеп жазып шыққан сол романымға сегіз баспа табақтай түзетулер кіргіздім. Осы соңғы кітапта Абайдың Кенесары қозғалысына да және ол жайында поэма жазушы Көкбайға да қатты сынын айтқыздым. Абай Көкбай мен Кенесарыны жирене сынаған уақытында әсіресе олардың Россияға жаулығын әшкерелейді, өзінің қараңғылық қорлықта жүрген елінің бар үміті, бақытты болашағы тек Россиямен достық арқасында ғана туатынын ойлап отырып жаңағыларды айыптайды.

«Ақын аға» романында жаңағы аталғандай өрескел қателіктер болғандықтан мен сол кітабымды ұлы ақынның қасиетіне сай шығарма деп танымаймын. Ол кітапты солайша мансұқ етіп, оның орнына оқушы жұртшылыққа Абайды тану жөнінде жіберген қателерім турасындағы партиялық сынды ескеріп отырып жазған «Абай жолы» атты романды ұсынамын. Осы айтылғанға байланысты сол «Абай мектебі» дейтұғын мәселенің жөніндегі өз қателерімнің тамырын ашу қажет деп білемін. Бұл мәселе 1933 жылдан бері қарай Абайды тану жөнінде менің сыңаржақ сипаттап келе жатқан бір қателігім боп келді» [50, 26-27 бб.].

М. Әуезов «Абай» эпопеясының екінші басылымында романның бірінші және екінші басылымының арасында есімді сөйлемдердің берілуінде үлкен айырмашылық бар.

Осыған дәлел 2007 жылдың тамыз айының 29 жұлдызында «Ана тілі» газетінде жарияланған академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың зерттеулерінде: «Бұл буржуазиялық объективизм әдісімен жазған екен ғой. Мұнда таптық деген де жоқ, партия деген атымен жоқ» деген Сәбит Мұқановтың сөздерін келтіреді. Содан: «Қалған екі кітапты, Мұха, социалистік реализм әдісімен жазуыңыз керек», – дедік бүкіл бащамыздан кешемізге дейін жамырап. «Сөйтіп, ақыры соңғы екі кітабы алдыңғысынан қатты бөлек болып шыққан байқасаңыздар», – деп жазады [51, 4-5 бб.].

Біз де өз жұмысымызда романның алғашқы басылымы мен екінші басылымының мәтінін салыстырып біршама айырмашылықтарды байқадық.

1-кесте – М. Әуезовтің 1942, 1947 жылдары алғаш жарық көрген «Абай» романы мен 1961 жылы қайта жарық көрген «Абай жолы» роман-эпопеясының айырмашылығы

М. Әуезовтің «Абай» романы	М. Әуезовтің «Абай жолы» романы
«Жолда» бөлімі (1942, 1 кітап)	«Жолда» бөлімі (1961, 1 бөлім)
1	2
1 Айғыздан туған Смағұл Оспанмен <i>түйдей құрдас болатын</i> (96 б.).	1 Айғыздан туған Смағұл Оспанмен <i>түйдей құрдас</i> (97 б.).
2 Дәл жанында үлкен биік шелекке ашытып қойған түйенің қымызы <i>бар еді</i> (96 б.).	2 Дәл жанында үлкен биік шелекке ашытып қойған түйенің қымызы <i>бар</i> (98 б.).
3 Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға әзірлеп отыратын ағы <i>осы болатын</i> (96 б.).	3 Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға әзірлеп отыратын ағы <i>осы</i> (98 б.).
«Шытырманда» бөлімі (1942, 1 кітап)	«Шытырманда» бөлімі (1961, 1 бөлім)
4 Үнсіз уайымдаған ана <i>қаралы еді</i> (144 б.).	4 Үнсіз уайымдаған ана <i>қаралы</i> (142 б.).
«Тайғақта» бөлімі (1947, 2 кітап)	«Тайғақта» бөлімі (1961, 2 бөлім)
5 Жәй басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан, өзінің <i>шешесі екен</i> (4 б.).	5 Жай басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан, өзінің <i>шешесі</i> . (385 б.).
6 Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел, - осы үйдің келіні, Абайдың апасы, <i>Мәкіш еді</i> (11 б.).	6 Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел - осы үйдің келіні, Абайдың апасы - <i>Мәкіш</i> (385 б.).

1-кесте – Жалғасы

1	2
«Тағы да әнде» бөлімі (1947, 2 кітап)	«Биікте» бөлімі (1961, 2 бөлім)
7 Быйылғы қыс, Абайдың ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған <i>қысы еді</i> (430 б.).	7 Биылғы қыс, ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден Абай өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған <i>қысы</i> (766 б.).
8 Мұхамеджан да Көкбай мен Мұқа сияқты жақсы әншімін деген <i>жігіт болатын</i> (435 б.).	8 Мұхаметжан да, Мұқа сияқты жақсы әншімін деген <i>жігіт</i> (771 б.).
9 Оның үстіне, бұның өзінің де андасанда өлең шығаратыны <i>бар еді</i> (435 б.)	9 Оның үстіне, бұның өзінің де андасанда өлең шығаратыны <i>бар</i> (771 б.).
10 Соңғы жылдар Абайдан шыққан өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достың <i>бірі еді</i> (435 б.).	10 Соңғы жылдар Абайдан тараған өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достың <i>бірі</i> (772 б.).

Жоғарыда көрсетілген 1942 жылғы «Жолда» бөліміндегі: Айғыздан туған Смағұл Оспанмен *түйдей құрдас болатын* сөйлемі мен 1961 жылғы «Жолда» бөліміндегі: Айғыздан туған Смағұл Оспанмен *түйдей құрдас* сөйлемі баяндауыштары арасындағы айырмашылық бар. Демек, автор алғашқы басылымында құрама етістікті баяндауыш түрін берсе, екінші басылымында есімді баяндауышқа айналдырып *болатын* есімше жұрнақты *бол* етістігін алып тастаған.

Қалған сөйлемдердің де баяндауыштары өзгертілген.

Екінші сөйлемнің алғашқы басылымының баяндауышы құрама болса, кейінгі нұсқасының баяндауышы *бар* сөзінен жасалып тұр:

бар еді → *бар*.

Үшінші сөйлемде де *болатын* етістігін алып тастап, есімдікті есімді сөйлемге айналдырған:

осы болатын → *осы*.

Төртінші сөйлемнің алғашқы нұсқасы сын есімді құрама баяндауыш болса, кейінгі нұсқасы сын есімді баяндауыш болып өзгертілген:

қаралы еді → *қаралы*.

Бесінші сөйлемнің алғашқы басылымында баяндауышы жалпы есім мен *екен* көмекші етістігінен жасалған құрама баяндауыш болса, екінші басылымында зат есімді баяндауыш болып сөйлемді тиянақтап тұр:

шешесі екен → *шешесі*.

Алтыншы сөйлемнің алғашқы баяндауышы жалқы есім мен *еді* көмекші етістігінен болса, кейінгі баяндауышы таза жалқы есімнен жасалып сөйлемді тиянақтап тұр:

Мәкіш еді → *Мәкіш*.

Жетінші сөйлемнің құрылымында *Абай* сөзінің орнының ауысқандығын және *еді* көмекші етістігінің жоқ екендігін көріп отырмыз:

қысы еді → *қысы*.

Сондай-ақ автор екінші кітабының кейбір бөлімдерінің аттарын да өзгертіпті. Мысалы, екінші бөлімінің бұрынғы аты «Әнде», екінші басылымында «Жайлауда», төртінші бөлімі «Аңда» - «Оқапта», жетінші бөлімі «Тағы да әнде» - «Биікте» деп өзгертіпті.

Сегізінші жай сөйлемнің бірінші басылымында *Көкбай* жалқы есімінің болғанын, ал екінші басылымында жоқ екенін көріп отырмыз және етістікті баяндауышты автор жалпы есімді баяндауышқа айналдырған:

жігіт болатын → *жігіт*.

Тоғызыншы сөйлем алғашқы басылымды *бар еді* тұлғасында келсе, кейінгі басылымда *еді* көмекші етістігі түсірілген:

бар еді → *бар*.

Соңғы сөйлемнің баяндауышы алғашқы басылымында құрама баяндауыш болып келсе, екінші басылымында *еді* көмекші етістіктерін автор алып тастап, есімді баяндауыштар жасаған:

бірі еді → *бірі*.

Біздің пайымдауымызша, автордың *болатын*, *еді* көмекші етістіктерін алып тастап, таза есімді баяндауыш жасауы: есім баяндауыштар ойды дәл, нақты қысқа жеткізудің стильдік тәсілінің бірі болып табылады. Ал *еді* көмекші етістігін алатын болсақ, бұл көмекші етістіктің «*e* түбірінде қазір толық лексикалық мағына жоқ, сондықтан мазмұны жағынан да, форма жағынан да шалағай, яғни толымсыз сөздер. Бірақ лексикалық мағыналары да, грамматикалық формалары да толымсыз (шалағай) болғанымен, олар тілімізде айрықша мол функция атқарады. *Еді* көмекші етістігі тарихи *e* (*ep*) етістігінің жедел өткен шақ формасынан (*ep+di*) қалыптасқан. Осыған сәйкес, *еді* формасы қай сөзге тіркесе де, оған өткен шақ мағынасын үстейді және жіктеліп жұмсалады да, қай жақ екенін көрсететін көмекші сөз ретінде қызмет етеді» [43, 248 б.]. Сондай-ақ «*болатын* етістігі әрі жетекші, әрі көмекші болып қызмет атқарады. *Бол* етістігінің көмекшілік қызметі өзге көмекші етістіктерден басқаша, демек, оның ең негізгі және басты қызметі - есімдерден құранды етістіктер тудыру. Оның бұл «мамандығын» өзге көмекшілер атқара алмайды. «*Бол*» етістігінің жәрдемімен жасалған құранды етістіктердің соңғы компоненті түрленіп, саралама, суреттеме етістіктер жасайды» [43, 265-267 бб.].

Есім баяндауыштар туралы профессор М. Балақаев: «Қазақ тілінде есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктердің) қайсысы болса да баяндауыш қызметінде жұмсала береді, бұл үшін олардың қасында көмекші етістіктің тұруы шарт емес. Ал есім баяндауыштардан кейін тұратын көмекші етістіктер баяндауышқа ондай тек шақтық мағына қосып қана қоймайды, сөйлемнің тұлғасын түрлендіретін де қызметте жұмсалады. Сондықтан *Мен оқушымын*. *Сен оқушысың*. *Ол – оқушы* дегендерді таза есімді сөйлем деп қарасақ, *Мен оқушы едім*. *Мен оқушы болатын болдым*. *Сен оқушы болатын болдың* дегендерді есімді және етістікті сөйлемдердің екі арасынан орын

алатын, бірақ есімді сөйлем болу қасиеті басым, жай сөйлемнің ерекше бір, есім-етістікті құрама баяндауышты түрі деп қараймыз» [1, 131-132 бб.].

М. Әуезовтің бірінші басылымындағы етістікті сөйлемдерді есімді сөйлемдерге ауыстырудың біздіңше мынандай себептері бар:

- Есімді сөйлем етістікті сөйлемге қарағанда мағыналық та, көлемі жағынан ықшамды.

- Тарихи жағынан есімді сөйлем етістікті сөйлемге қарағанда бұрын қалыптасты. Осы дәстүрді сақтаған М. Әуезов тарихи романын байырғы қалыппен тек есімді сөйлемдермен беруі автордың тілдік түпкі дамуынан хабардар екенін көрсетсе керек.

М. Әуезов «Абай» романының кезінен кейінгі әдебиеттер түбегейлі етістікті сөйлемдермен ғана берілуде. Біз өз жұмысымызда М. Әуезовпен қатарлас жазушылар С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларынан тақырыптары жағынан жақын үзінді алып, баяндауыштарын талдағанымызда, М. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында есімді сөйлемдерді молынан қолданғанына көз жеткіздік. «Абай жолы», «Ботагөз», «Оянған өлке», «Миллионер» шығармаларынан көлемі жағынан бірдей әріптік белгілерден тұратын (3400 әріптік белгі), төрт шығармада да «түннің суреті», «кездесу» тақырыптары әр жазушының қаламына сай суреттеліп берілген.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы «Шытырманда» бөлімі (1-бөлім 156-157 бб.):

«-Жесеңші, Абай! Алмадың ғой! – деп, әлденеше қозғап көріп еді, Абай жей алған жоқ.

Ет артынан Сүйіндіктің көптен сауығызып отырған қысырларының сары қымызы да келді. Оны да жақсы әңгімелесіп, ұзақ отырып ішісті.

Бұл кештің соңғы кезінде Абай *алғашқыдай емес*, тартынып қалғандай, *баяу еді*.

Үй иелері: «Жас қонақтың ұйқысы келді» деп, соған жорыған. Ақыры, төсек салынатын боп барлық еркектер тысқа шықты. Абай көңілі бұл кеште өзгеше бір күшті сезімнің әсеріне *толы*.

Бұрын «ғашық жар» көп оқыған хикаяларда, көп-көп естілген ауызша әңгімелерде болса, бүгін Абайға ең алғаш рет *кітап емес, әңгіме емес*, өзінің анық, аппақ мүсінімен, күлкісі, қозғалысы, тынысымен: «Сол мен едім», «мен мұндамын» деп келгендей.

Сүйіндік әңгімелерінің артынан, әуел кезде көңіліндегі тұнып жүрген бір ауыр сезім ренжіткендей, бірер төңкеріліп түсті де, қайта шөгіп қалды.

Ол емес, тысқа шығып өз өзімен қалғанда, жұлдызды аспанға аса бір рақат қуанышпен қарап тұрып, кең тыныс алды.

Орталап қалған ай батысқа таман сызылып барады. Биік те алысқа тартып барады. Жүректі де реніштен, ылайдан құтқарып, сондайлық биікке, қазіргі бұлтсыз аспандай алысқа, тазалық рақатқа шақырып, жыраққа меңзейді. Түйеөркештен Шыңғыстың жақын биіктері жартылап қана көрінеді екен. Қарақошқыл таулар ай астында көкшіл мұнараға оранып, жым-жырт қалғып тұр. Тау жақтан ақырын ғана жел желпінеді.

Қалың қой қыбыр етпей тыныштық алып, үнсіз ғана тын алады. Асылбек, Әділбектер жатуға кетті. Көгал сайда отырған бес-алты үйлі ақ ауылдың түңлігі тегіс *жабық*. Ай астында ақ үйлер де мызғып, қалғып тұр.

Сүйіндік пен Қарабас аттардың маңында жүр. Абай мынадай көктем түнінен соншалық бір тазалық сезіп, таң лебін *танығандай*. Бұның жүрегі әдейі арналған таң лебін ерекше ұғынып *сезінгендей*. «*Махаббат па? Осы ма? Осы болса, мынау дүние, мынау маужыраған тынысты нәзік түн... бесігі зой. Сол сұлу саздың құлақ күйі зой*».

Сүттей жарық, айлы *түн*. Таң әлі *жоқ*. Бірақ жоқ екенін білсе де, Абай әлдеқандай өзгеше «таңды» сезеді. Күйік те, үміт те, қуаныш та, азап та *бар*, - *жүрек таңы*. Кеуде толған өзгеше ыстық, өзгеше жұмбақ, мол *сезім*. Соның шалқи түсіп шарықтауы *көп*. Лыпыл қаққан қанаттай тоқтаусыз құбылып, тыныштық ала алмай лепіреді.

«Нені айтады? Не деп түсінеді? *Не сипатты* бұл сезім? Не боп барам? Тақат, сабырым *қайда?*»

Бойына тоназығандай бір діріл пайда болды. Себепсіз дірілдейді. Жүрегі де тулап кеп, өз-өзінен қысылып, шаншып кеткендей.

«Таң... жүрек *таңы*... Сол таңым *сенсің бе? Жарығымбысың, кімсің?*»

Көз алдында Тоғжанның аппақ жұмыр *білегі*, жас баланың етіндей, ақ торғындай *мойыны!*... Таң *осы да... өзі зой!*

...Ақ етің *аппақ екен* атқан таңдай!

Шынымен бар жанымен құлай табынған сұлуға қарап, бар сезіммен үнсіз жырлап тұрған тәрізді. Тоғжанға арналған, ең алғашқы «ғашығым» деген жарына арналған жан жырының тұңғыш жолы *осы еді*.

Ойша, екі-үш ауыз махаббат сәлем айтып шықты. Біртүрлі оңай, *рақат боп*, өз-өзінен құйылып тұрған тәрізді. Бірақ сол кезде Қарабас үйге қарай шақырды. Екеуі тыста жалғыз қапты. Абай үйге таман келе жатып, жаңағы елеңін қайта есіне түсірейін деп еді, «Ақ етің *аппақ екен* атқан таңдай!» дегеннен басқасы есіне әзір қайта түспеді.

Қарабас пен Абай үйге кіргенде Сүйіндік пен бәйбішесі биік төсекке жатып қалған екен. Сарғыш шегірен шымылдық үлкендердің жататын орнын қоршап тұр. Кең үйдің төріне екі қонаққа арналып төсек салынып жатыр. Одан басқа өзге кісі жататын жай сезілмейді.

Тоғжанның өзі үйі *басқа зой*. Ол Сүйіндіктің кіші әйелі Қанатжанның *қызы екен*. Жаңа үйге кірерде Қарабас айтқан. Тоғжан, әрине, өз үйіне кеткен болу керек. Үйге кірген жерде Абайдың ойлағаны *осы*. Үйткені төсек салып жүрген – бағанағы шай құйған *сары келіншек*.

Абай төрге қарай қозғала беріп еді. Бір уақытта шегірен шымылдық толқып барып қозғалды да, есік жақтағы шетінен шолпы сылдыры естіліп, Тоғжанның әсем бойы көрінді. Қолына бір торғын көрпені алып, бері шығып келеді екен. Асықпай, тіпті ақырын қозғалады. Шолпысының ендігі сылдырынан өзі қысылған тәрізді».

С. Мұқанов «Ботагөз» романы «Тұңғықта» бөлімі (1-бөлім 19-20 бб.):

«Асқар «келіңіз» дей бергесін, қымсынып кеп Кенжетай жақтан Айбала да отырды.

Асқардың көзін тәтті қуырдақ емес – Ботагөз тартты. Бірақ ол өз сезімімен өзі қатты күресіп, Ботагөзге қарамауға, қараса ағаларына сездірмеуге, көзқарасынан Ботагөзге ой түсірмеуге тырысты. Сондай арпалысқан сезімнің толқынына батып отырып, қуырдақтың қалай желініп болғанын білмей де қалды. Бірақ көз жаңылғанмен, қол мен ауыз жаңылған жоқ. Сыбағалы тамақтан аш, құр қалған жоқ. Ботагөздің магниті тартқан көзді зорлықтан басқа жаққа аударып отырып, қуырдаққа мейлінше тойды.

Ауыз бозбаласының әдетін істесе, Асқар төсекке жатқаннан кейін көзін жұрттан ұрлап, көрпенің астынан қыздың жатқан орнына қарар еді. Төрге төсек салып бергеннен кейін Асқар оны істемеді. Әрі жас отау, әрі кедей үй болғандықтан төсеніші *шамалы екен*. Сол араға барып, ол етігі мен сыртқы камзолын шешті де, шалбаршаң, пальтосын жамылып, теріс қарап, жатып қалды.

Асқардың әдептілігіне сенді ме, болмаса қарындастарын бала деп түсінді ме – ағалары да, жеңгесі де қызды қорғаған белгі көрсеткен жоқ. Тар бөлмедегі Асқар мен Ботагөздің төсегінің арасы бір-ақ құлаш *жер*, орталарында еш нәрсе *жоқ*.

Асқар ұзақ уақыт ұйықтай алмады. Бірақ жатқан қалпынан тырп етіп қозғалған жоқ, қимылдаған жоқ. Сол түнгі *ауа райы*. Сібірдің күзгі мезгілінде, әсіресе тауда сирек кездесетін *рай еді*. Кешке қарай аспанды бүркеп алатын күздің сұр бұлты ол түні *жоқ еді*. Түн ортасына жақын туған, оң жағынан ойық ай, биікке шығып алып, сәулесін Бурабай көліне сүңгітіп, қалқып бара жатыр еді. Сол айдың жарығы түскендіктен, үйдің іші *бозамықтау еді*.

Ұйқысы келмеген Асқар пальтодан бетін ашып жатып, біразға шейін құлағына көлдің жарына жұмсақ леппен ұрған әлсіз толқынға тікті. Терезенің түбіне екі-үш-ақ саржан жерде тұрған көлдің суының болмашы қимылы бұған түгел естілді.

Асқардың кеудесіндегі судай сапырылған ой толқыны ішіне сыймағанда, демін қаттырақ алып қала жаздап, біреу-міреу біліп қалар дегендей, өзін-өзі зорлады.

«Бұл қыз маған ұнады», - деген қорытындыға тірелді. Асқардың ойы біраздан соң. – Бірақ сөз салуға әлі *жас*. Бұл бақытты *қыз*. Үйткені, шаруалары *кедей болғанмен*, алтын асықтай ағалары *бар*. Мына екі ағасы бір қызды өсіре алатын *жігіттер*. Оның үстіне мына бір жеңгесі де табылған *адам екен*. Қайын сіңлісін мұндай күткен жеңгені көрген жоқ ем...

«Бұл қыздың өмір сатысына басқан адымы әзірге *дұрыс*. Қазақтың қандай ақылды, көрікті қызы надан ауылда, ең жетілді дегенде тәуір күйеуге тиіп, өз қара басынан аса алмайтын, *үй күңі болатын еді*. Бірен-саран қалада тұрған байдың қыздары оқыса, олардың түпкі мақсаты: семья басы – *ана болу*. Қазақ кедейінен Европа ғылымын алып, әлеумет кісісі болған қызды өзім көргем жоқ...»

«Мына қыз кедейдің қызы. Дер шағында оқуға түскен. Оқырлық жағдайы толық. Тұлғасында, мінезінде кісі боларлық белгілер бар. Олай болса түбінде бұдан әлеуметтік адам шығуында сөз жоқ. Олай болса менің бірінші міндетім: осы қыздың осы оқу жолын білім өмірінің жайлануына жеткізуге көмектесу».

«Екінші ... – деген сөздің артынан Асқар біраз бөгелді. Ондағы айтайын дегені: «бұл қыз түбінде мендік болуға тиісті» деген сөз еді. Бұл сөзді айтуға бөгет болған себеп екеу: біреуі – «біреуге уәде қылып қойса қайтем?», екіншісі – қыздың көңілі менің көңілімнен тура шыға қоярын кім біледі». «Біреуге уәде қылсын, қылмасын, - деді Асқар ойын қорытып, мен мұны сүйдім. Олай болса, осы ойымды орындауға тиістімін!..»

«Тиістімін!» - дегенде Асқардың дыбысы шығып кетті. Ол сасып қалды. Үйдегілердің біреуі оянып қалды ма?» дегендей басын ақырын көтеріп қарап еді, ешкім оянған жоқ екен.

Ол аз отырды да, көзін Ботагөз жаққа аударды. Ботагөз көрпесін кеудесіне шейін ғана жауып, беті ашық, шалқасынан ұйықтап жатыр екен. Асқар құлағын тігіп еді, алған демі естілмеді. Оған Ботагөз дем алмастан ұйықтап жатқандай көрініп, кеуде жағына көзі түсіп еді, ішкі ақ көйлегінің шеті көтеріліп-басылған кеудеден азғана қозғалып жатыр екен.

Қадала қараған Асқардың көзіне күңгірт жарықтан елестеген Ботагөз, күндізгісінен де сұлу сықылданып кетті».

Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романы (1-бөлім 26-28 бб.):

«Жиырмаға жетпеген жас жігіт, өз ойынан ұялу дегеннің салмағын әрең көтеріп, орнынан тұрды. Мана ол Жұманның үйіне де осы Назыкешті бір көріп қайтуға барған. Мұның ой ыңғайын танып қалған ұялшақ қыз көзіне бір көрінбей қойып еді. Енді міне, қанша жер қатар жүріп, қалжыңдасып баруға болады. Не арнағаның болса, айтуға болады. Бірақ жас шағында қиыспай айрылысар күнәсіздік қақпасы әлі жабық тұр еді. Сеит табалдырықтан әрең аттап, шыға сала жылыса жөнелген Назыкешті әрең қуып жетті.

Әншейінде ықшам оңтайлы жас, дәл керекті жерде ордаңдап, қыз қасына жанаса алмай келе жатыр. Біресе бір адым озып кетеді, біресе кейін қалып қояды. Қолдары ербеңдеп, тізелері бүгіліп-бүгіліп кететін сияқтанады. Айлы түнде жазық жерге түсе қалған көлеңкесінің де бір мүшесі ұнамай келеді. Аяғындағы саптама етік те біресе көдеден тайғанап, біресе күрп етіп қалады. Көк елтірі тымақтың іші де қайнап жатқандай. Жүзін ар жағына қырындатып ұстағанмен, Назыкеш осы олақтықтың бәрін көріп, күліп келе жатқан сияқтанады. Аз ғана желден айнала бұлғандаған шоқ үкісі де күліп келе жатқандай.

Екеуі де бірінші рет кездесіп қалған қысылыстан құтыла алмаған күйде жастар Жұман ауылына жақындап қалды.

- Енді қорықпаймын. Қайта беріңіз, - деп, Назыкеш жүзін аз ғана бұрды да, бөгелмей ілгері кетті. Манадан бері айтылған сөз, шыққан леп те осы-ақ. Ұзаған сайын кішірейе түсіп, үкісі бұлғандап барып, Назыкеш үйдің тасасына түсті. Әлденеменеге сол жерде ғана езу тартты...

- Сейіт өзінің олақтығына ыза болып, ауылға қарай тез аяңдап кетті. Аяқ басысы біржола түзеліп, тізесі бүгілмей, бөксесі боқшаланбай, көлеңке сымбаты да түзеле қалыпты.

- Кеуде жағы теңселе қозғалып, оңашада Игілікке еліктейтін әдетінше, алшаң басқансып, Омар қарсы ұшырасты Сейітке. Бар шабарманның не мұңы барын, нені айтатынын жақсы білетін Сеит сөйлескісі келмеп еді, Омар ол ырқына жібермей:

- Көптен көрмеп ем, құрғырың биылғы жайлаудан пісіп қайтыпты ғой! Мытысаң еттің өзін, сайға қарай неге сүйреп әкетпедің? – деді.

- Өзі ызаланып келе жатқан Сеит, бұл жолы Омарды да сыйлай алмады:

- Сен менімен бұлай сөйлесуді қой енді, білдің бе? Жетер! – деді. Әлдеқайда алыста жатқан зілі барлығын жасырмай, жеркене айтты. Енді Омардың жауабын күтпей, қалжыңынан да, кешірім сұрай қалса – онысынан да безініп, ілгері жүріп кетті. – Сондағың есікте жүрген бір қыз ба, әй? - деді де Омар қала барды.

- Сеит онысына да құлақ аспай, ұзап кеткен соң ғана Омар қайрат көрсетіп: - Байғұс бала, есімнен біржола шығып бара жатыр екенсің, жақсы ескерттің-ау! - деді. Сеиттің жаңағы ыңғайын жігер лебі деп ұққан жоқ, ояна бастаған кек салқыны деп түйді.

- Омар мен Сеиттің арасында кейін айрылатын, күні тууын күтіп жатқан бір *есеп бар еді*. Ол бұл даланың оңай ұмытпайтын, өлмей кешпейтін, күнде балалатып өсіріп отыратын бір *кесібі*. Түйе орнына түйме алып тына ма, айыптыға айып төлеп құтыла ма, әйтеуір, өз ойында «есебім қайтты» деген иман ұялғанша, ол құрт ауру қалмайды да. Оның аты – *кек*. Кейде онысы «қорғалаттым мен» де, «алдыма әкеп табақ тартқыздым мен» де бітіп қалады. Әйтеуір, ауыл-үйден бір-екі селтекей «кегің енді қайтты» деуі керек. Оған дейін тыным да *жоқ*, тыныштық та *жоқ*, тіпті ерініп те тоқтай алмайды.

- Сеиттің әлгі қыр көрсете сөйлегені Омардың есіне сондай бір ескі кекті түсіріп жіберді. Ойына қобалжу кіргенде, қараңғы үйде жатып, жалғыз ойланатын әдеті бойынша, Омар қазір насыбайын атып алып, ірге жаққа шыртыртып түкіріп, бар оқиғаны басынан ойлап жатыр. Байының ойын тыңдағысы келгендей, үн шығармай, қыбыр етуге қорқып жатқан әйелінде жұмысы да болған жоқ. Үстінен аттап өтті де орнына жатты... Әрине, әркімнің де әкесі өледі. Бұл құдай *ісі*. Шешесі де өледі, бұл да құдай *ісі болу керек*. Шаңырақ басы жиналатын ескі недоемкедей, бұл екеуінің бір соқпай кетер үйі болмайды. Әкешесі өлсе әркім де жетім қалады. Сақал-мұрты бар демесең, түптеп келгенде, осы Омардың өзі де *жетім*... Сеит сол көп *жетімнің бірі*... Осы араға дейін Омар сүрінбей-ақ келеді де, тоқталып қалады. Одан әрі қараңғы түндер ғана білетін бірталай күнгірт қылықтар басталып кетеді де, Омар өзін сол қылықтардың ортасында көреді...».

Ғ. Мұстафиннің «Миллионер» романы (2-бөлім 153-156 бб.):

«Жанат далаға шыққанда ымырт жабылған. Алыста, көз ұшында, күндіз көрінбейтін Теміртаудың электр шамдары түнде ұзын жал болып, сағымша қозғала көрінді. Онан бері кең даладағы көп жарқыл электр линиясын тартқан

осы колхоз жұмысшыларының *оттары*. Жерді от, аспанды жұлдыз безеп, әлем бүгін *өзгеше сәнді*. Толған ай *танадай боп*, жер мен көктің қабысқан жерінде тұр. Батыстағы қызыл шапақ бозғыл тартып, шығысқа қарай жылыстап барады. Ауыл жанындағы өзен, аржағында Жауыртау тұңғиық сыр басқандай, түнере түскен. Колхоз үйлері *тып-тыныш*, көшесінде қыбыр еткен жан жоқ. Ырысжаннан өзгесі қайтпапты. Мүлгіген тыйыштықта дамыл-дамыл тоқылдағын қағып Мәмет отыр. Жанат жай басып, колхоз кешін байыпты көзінен өткізіп келеді. Бағанағы ауыр ой серпілген. Тұнық әуені сіміре жұтып, енді ойын әдемі сезімдерге билетіп келеді...

Мектепке жетті. Оқытушылар бөлмесінде, оқытушылар күтіп отырған. Әңгімелері есік сыртынан естілді. Мұндағы әңгіме де жоспар орындау *жайында*. Бірақ, шаруашылық *жоспары емес*, одан әлдеқайда қиын, адамшылық *жоспары*. Жас ұрпақтың кішкене көкейіне үлкен дүниені қондыру – ғылыммен қоса өзгеше шеберлік, сезгірлік, сарқылмайтын сабыр тілейді екен. Мұғалімдердің өңінен, сөз, мінезінен осы байқалады. Жанат жалықпастан әр кластың балаларын бас-басына жеке тексерді. Әр баланың бойына алуан түрлі қасиет ұрықтары егілген. Бұл ұрықтар жылдар бойы ұқыпты мұғалімнің мәпелеуімен өседі, ұқыпсыздықтан өшеді. Сондықтан, әр мұғалім өзі баққан баласының қылықтарын қылға тізе айтып отыр. Тәрбие еңбегі көңіл тоярлықтай өнім беріпті. Екінші жылға қалатын бала жоқ. Көпшілігі «жақсы», «Өте жақсы», азшылығы «орташа» деген бағамен келген. Бірақ, жуас Жантастан туған Төлеубек сотқар шығып, мұғалімдерді бір тұйыққа тыққандай боп тұр.

- Терезеден секірді, - дейді мұғалімнің біреуі.
- Сыя шашты.
- Ақырғы сабақта болмады.
- Бір баланың көйлегін жыртты.
- «Екісі» *бар еді*, «бірді» қосты, деп өзгелері қостайды.

Кішкене Төлеубек ырық бермей бара жатқан соң мұғалімдер әкесін де шақырған. «Бақылаусыз бала үйдегісін мектепте де істейді» дегенде, Жантас кірерге жер таппаған. Содан былай мықтап-ақ ұстап еді, бала бұрынғысынан бұзыла түсті. Қазір әке де, мұғалім де дағдарған сияқты. Жанат қана үміт үзген жоқ.

- Біз білмейтін сыр *бар*. Табу керек, - дейді.

Осы сырды іздеп Жанат мектептен шыққан соң жолындағы Жантастікіне соқты. Жантас әлі жатпаған, төмен қарап тұнжырап отыр екен. Әйелі дала *жұмысында*. Төлеубек көрінбейді. Жанат:

- Төлеубек *қайда?* – деп еді. Жантас:
- Қашып жүр, - деді де күрсінді.
- Неге қашады?
- Ұрдым.
- Неге ұрасыз?

- Ұрмағанда қайтейін! Алақаныма салып өсірдім. Ішпегенін ішті, кимегенін киді. Кенже болған соң тіпті бетінен қаққам жоқ. Әйтеуір жақсы оқы шырағым дедім. Жақсы оқығаны *сол*, сүйекке таңба салды... - Осы тәрбиеңіздің

бірі *дұрыс емес*, - деді Жанат. – Ол әлден каракуль киеді. Өскенде не киеді? Әлден ақша ұстайды? Өскенде не ұстайды? «Алақанға сап асырапсыз», өмір алақанына сала бере ме? Балаға оның бәрінен де күшті әсер еткен ата-ананың мінезі ме деймін. Екеуіңіз де өз жұмысыңыздан өзгені елемейтін, тұйық *адамсыздар*. Ең ашынғанда баланы арқаға қағып сүйесіздер.

- Құдайдың берген мінезі ғой, шырағым, - деп Жантас қынжылғанда, Жанат қоса қынжылды:

- Кім берсе де өзгертіңіз сол мінезді. Алдымен ұруды қою керек. Әкелік достықтан, жолдастық достық *күшті болсын*. Жас адамның жаны сергек, гүл іздеген көбелектей шарқ ұрады. Сонда серік болған әкенің баласы, әрдайым *өзінікі*.

- Мына балам неге өйтпейді? – деді Жантас, ұйықтап қалған үлкен баласын нұсқап.

- Бір анадан туған бала бір қалыптан шыққан *кірпіш емес*. Түрлі-түрлі бола береді. –Апыр-ау, жұмысты қойып, соны бағамыз ба енді?

-Жұмысты да тастамаңыз. Бала керек болса, уақыт та табыңыз.

-Уақытым жоқ! - деп ызалы Жантас бір қозғалды орнынан. – Ол енді ұрлыққа, өтірікке айналысты. Кетсін кәпір!

–Сондайы да бар ма?

-Мұғалімдер айтқан соң быйыл қолға мықтап алып едім, соны шығарды. Мүлде ауып кетті. Ауған көңілге дүние салмақ па? Бездім, шіріген жұмыртқа бір. Төлеубектен Жантас қыйын соқты».

Біз өз жұмысымызда М. Әуезовпен қатарлас жазушылар С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларынан тақырыптары жағынан жақын үзінді алып, баяндауыштарын талдағанымызда, М. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында есімді сөйлемдерді молынан қолданғанына көз жеткіздік. «Абай жолы», «Ботагөз», «Оянған өлке», «Миллионер» шығармаларынан көлемі жағынан бірдей мәтіндерде, төрт шығармада да «түннің суреті», «кездесу» тақырыптары әр жазушының қаламына сай суреттеліп берілген. М. Әуезовтің стилінің ерекшелігі, шеберлігі туралы ғалым М. Қаратаев: «Абай эпопеясының тілі бай, орамды... Әсіресе сол байлықты жазушының шығармада қолдану шеберлігімен, яғни синтаксистік құрылысымен өлшенеді. Осы жағынан алғанда, Мұхтардың шеберлігі ерекше. Оның өзіндік, тек Мұхтарлық, қасиеттері атой беріп тұрады. Мұхтар тексінің кез келген жерінен түсіп оқысаңыз, кімдікі екенін айтпай танысыз. Ол ерекшелік неде? Ол ең алдымен Мұхтардың творчестволық амал-тәсілдерінің ерекшелігінде, яғни оның өзіне тән стиль ерекшелігінде. Біздің қазір қаламы төселген прозаиктеріміздің бәрінің де өзіне тән қалыптасқан стилі бар. Мысалы, кейбіреу жеңіл оқылатын сұлу, ойнақы сөйлемдерімен, ажарлы сырлы сөздерімен, афоризмдерімен, әзілдерімен белгілі болса, кейбіреуі ойға, пікірге құрылған құнарлы, бірақ сырт жылтырағы кем, оқуға ауырлау, домбал, шұбалаң сөйлемді, қарадүрсін, жалпақ синтаксисімен, ал кейбіреуі диалогі басым, фразалары келте, тұжырымды, мақал-мәтелдермен сыналған оқиғалы, қимылды сөйлеу тілінің

құрылыстарымен белгілі. Бұл стильдердің әрқайсысының өзіндік орны, өзінше ұтымды жақтары бар, сондықтан мынау артық, мынау кем деп алалау қиын.

Ал, Мұхтар Әуезовтің стиліне оралсақ, мұндағы интонация әрдайым оқиғаның ауанына қарай екпінін өзгертіп отырады екен. Оқиға туралы автор әңгімелеп кетсе, ол да кәсіліп сала береді, оқиға шиеленіссе, ол шиыршық атады, оқиға жайылып ағысын баяулатса, ол да мамырлайды. Әуезов тілінің бояуы көп, бірақ оны жазушы сараң қолданады, үнемдей, қажетіне ғана жұмсайды. Онда орынсыз лепіру, сезімсіз шарықтау, әдемі, әсем тіл үшін әдейі тырысушылық жоқ. Жазушының бай тілі тек картина жасау үшін, образ, характер жасау үшін қызмет етеді» - деп жоғары баға берді.

2-кесте – М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларындағы есімді сөйлемдер саны

№	Автор, шығарма атауы	Есімді сөйлемдердің жалпы саны	Таза есімді сөйлемдер саны	Құрама баяндауышты сөйлемдер саны
1	М. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының «Шытырманда» 1-бөлімінің 156-157 беттер	40	21	19
2	С. Мұқанов «Ботагөз» романының «Тұңғиықта» 1-бөлім 19-20 беттер	19	7	12
3	Ғ. Мүсірепов «Оянған өлке» 1-бөлім 26-28 беттер	11	5	6
4	Ғ. Мұстафин «Миллионер» 2-бөлім 153-156 беттер	17	10	7

Салыстыру нәтижесі:

1 М. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының «Шытырманда» 1-бөлімінің 156-157 беттердегі мәтінде барлығы 40 есімді сөйлем - таза есімдісі 21, құрама баяндауышты 19 сөйлем.

2 С. Мұқанов «Ботагөз» романының «Тұңғиықта» 1-бөлім 19-20 беттердегі мәтінде барлығы 19 есімді сөйлем – таза есімдісі 7, құрама баяндауышты 12 сөйлем.

3 Ғ. Мүсірепов «Оянған өлке» 1-бөлім 26-28 беттердегі мәтінде барлығы 11 есімді сөйлем- таза есімдісі 5, құрама баяндауышты 6 сөйлем.

4 Ғ. Мұстафин «Миллионер» 2-бөлім 153-156 беттердегі мәтінде барлығы 17 есімді сөйлем – таза есімдісі 10, құрама баяндауышты 7 сөйлем.

Жалпы М. Әуезов қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдерді практикалық та теориялық жағынан алғаш дәріптеуші ғалым. Бұл автордың тек әдебиетші ғана емес, тілден де хабары бар екенін көрсетсе керек. Сондықтан да біз бұл

жұмысымызда тек осы эпопеядағы есімді сөйлемдердің мынадай түрлерін қарастырдық:

- Зат есімді есімді сөйлемдер;
- Сын есімді есімді сөйлемдер;
- Сан есімді есімді сөйлемдер;
- Есімдікті есімді сөйлемдер;
- «Бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер;
- Зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер;
- Сын есімді құрама баяндауышты сөйлемдер;
- Сан есімді құрама баяндауышты сөйлемдер;
- Есімдікті құрама баяндауышты сөйлемдер;
- «Бар», «жоқ» сөзді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер.

Осылардың әрқайсысын мына сөйлемдер арқылы көрсетуге болады: Тіпті нәзік, жазықсыз *бала тәрізді*. Бірі - *қартаң*, бірі *жас қылаң*. Абайдың қасындағы жас жігіттер саны *он екі*. Шөженің атына Абай *қанық*, бірақ көргені *осы*. Құнанбайдың қасында Байсал, Майбасар *бар екен*. Бұл жайды ашып айтысқан кісі *жоқ*.

Міне осы сөйлемдер зат есім, сын есім, сан есім және есімдік арқылы жасалған. Тіпті осындағы зат есімді сөйлемдер *бала тәрізді* сияқты зат есім мен модаль сөздер арқылы да жасалған. Сонда осы есімді сөйлемдердің әрқайсысының өзіндік жасалу жолдары бар. Өзіндік жасалу ерекшеліктері, осыған сәйкес олардың өзіндік семантикалық ерекшеліктері бар.

Осы кезге дейін есімді, етістікті сөйлемдердің жасалуы, эволюциясы туралы түрліше көзқарастар бар. Сонда ірі ғалымдар есімді сөйлемдер бұрын қалыптасты десе, керісінше, етістікті сөйлемдер бұрын қалыптасты деген де көзқарастар орын алуда. Орыс тіл білімінде есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден бұрын пайда болды деген М. Ломоносовтың пікірін қолдаушылар А.А. Потемня, А.А. Шахматов, Н.Ю. Шведова, В.А. Белошапкова, Г.А. Золотова, З.П. Табакова, Н.М. Александров, Я.И. Рословец болды. Түркі тілінде А.П. Поцелуевский, Э.В. Севортян, Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебренников т.б. ғалымдар ең алдымен есімді сөйлем пайда болғанын, содан кейін етістікті сөйлемнің пайда болғанын ғылыми дәлелдейді.

Ойдың ұғымдық мәнін білдіретін есімді сөйлемдер М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында мол ұшырасуы кейін жазба әдебиетінде есімді жай және құрмаластардың қалыптасуына негіз болды деп білеміз. Сөйлемдердің есімді түрі соңғы уақытта айтыла бастады. Жоғарыда талданған еңбектердің барлығы есімді сөйлемдерді жеке зерттеудің нысаны ретінде қарамаған. Олар сөйлемнің түрін ажыратуда, баяндауыштың жасалу ерекшелігін анықтағанда айтылып отырған. Қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдерді жеке зерттеу нысанасы ретінде қарастырған елеулі екі еңбек бар. Оның бірі – К.Қ. Оналбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер» атты кандидаттық диссертациясы. Екінші жұмыс – Б. Елікбаевтың «Қазақ тіл біліміндегі есімді құрмалас сөйлемдер» тақырыбына кандидаттық диссертациясы.

Есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден негізгі айырмашылығы-олардың баяндауыштары есімдерден жасалады және сөйлемдегі ойдың ұғымдық мәнін білдіреді. Есімді сөйлемдер мен етістікті сөйлемдердің мағыналық сипаты бірдей емес. Егер етістікті сөйлемнің баяндауышы сан алуан амал, әрекет, іс, қимыл, қозғалыс, жай, күй сияқты процестерге қатысты ұғымдарды қамтиды, ал есімді сөйлемдерде баяндауыш қай сөз табынан жасалып тұрғанын, сол сөз табының заттық, сындық, сандық, мекендік, салыстырмалылық, мезгілдік мағыналарын білдіреді.

2 М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ, ҚЫЗМЕТІ

2.1 Есімді сөйлемдер

2.1.1 Зат есімді есімді сөйлемдер

М. Әуезовтің «Абай жолы» романы әдеби жағынан мол зерттелінгенімен, тілдік жағынан әсіресе синтаксистік жағынан аз зерттелінді. Жалпы «Абай жолы» романындағы есімді сөйлемдер басқа көркем әдебиеттер мен салыстыру барысында өте мол. Оның өзі тарихи роман болуында демекпіз. Өйткені осы күнгі романдардың көбінде етістікті сөйлемдер басым болса, «Абай жолы» романында керісінше. Өйткені мұның фактісі ғасыр салтына сай ерте заманғы оқиғаға мол. Мұның өзі тіліміздегі сөз таптарының қалыптасуына да әкеліп соғады. Бұл жөнінде тілшілер арасында қимыл не заттың пайда болуы туралы көзқарастармен байланысты ойлануға тура келеді.

Қазақ тіл білімінде академик Н. Сауранбаев «Қазақ тілі» еңбегінде есімді сөйлемдер туралы пікір қозғамаса да, етістік баяндауыштар және есім баяндауыштар деп бөліп қарастырған. Автор: «Сөз таптарының қай-қайсысы да жоғарғы айтылған тұлғаларда тұрып баяндауыш бола береді. Бірақ, көбінесе, баяндауыш болатын етістіктер, одан кейін есім сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер және үстеулер). Етістіктердің баяндауыш болуы мен есім сөздердің баяндауыш болуы арасында белгілі өзгешеліктер болады. Осымен байланысты, баяндауыштар екі түрлі болады: етістік баяндауыштар, есім баяндауыштар». Есім баяндауыштар туралы: «Есім сөздер де (зат есім,сын есім, сан есім, есімдіктер) және үстеулер де баяндауыш бола береді» [10, 160 б.], - деп есім баяндауыштарға үстеулерді де қосып, сондай-ақ, мұндай баяндауыш болған есімдерге, есімдіктерге, үстеулерге жіктік жалғаулары жалғанатынын атап өтеді. Академик Н. Сауранбаев есім баяндауыштарды мына мысалдар арқылы көрсеткен: *«Тас көмір – отын. Айдарбек – оқушы. Денсаулық – зор байлық. Өзі тоқ, көлеңкесі жоқ. Хор бастаушы – мен, қосылушы – сендер, тыңдаушы – көпшілік»* [10, 160 б.]. Автордың осы еңбегінің «Жай сөйлемнің түрлері» деген тараушасында да зат есімді есімді сөйлемдерді кездестіреміз: *«-Кімсің? –Мен, Төлеген Тоқтаров.*

-Ә, *Төлегенбісің? Тағы кім бар?*» - деген толымсыз сөйлемдерде баяндауыштары *Төлеген Тоқтаров* жалқы есімнен жасалса, *Төлегенбісің* жіктік жалғаулы жалқы есім арқылы сөйлемді тиянақтап тұр.

-Атаулы сөйлемдерде: *«Күзгі түн. Қараңғы. Айналамызда ештеме көрінбейді.Тым-тырыс. Тек жер. Аспан. Аспандағы жұлдыз ғана (Ғ. Мұср.)»* [10, 190-192 бб.].

Осы сөйлемдердің баяндауыштары *түн, жер, аспан, жұлдыз ғана* зат есімдерінен болса, ал *қараңғы, тым-тырыс* сын есімдерінен жасалған.

Зат есімді есімді сөйлемдердің ерекшелігі туралы профессор М. Балақаев: «Зат есімдер түрлі тұлғада, тіпті кейбір септік жалғауларында тұрып та, баяндауыш қызметінде жұмсала береді. Ондай зат есімдерден болған баяндауыштар бастауыштың, негізінде, заттық сапасын – кім, не екенін – білдіреді: *Түнергенде – түнмін, күлгенде – күнмін. Сөзім – шекер, тілім – бал, лебізімнен алған нәр (Ғ. Мұстафин). Ән шырқаған – жылқышы қыз (М. Иманжанов).* Автор: «Бұл мысалдардан мынаны байқауға болады: *түнмін, күнмін* – жіктік жалғаулары арқылы зат есімдерден болған баяндауыштар. Ал жіктік жалғаусыз III жақта баяндауыш болған зат есімдер *шекер, бал, жылқышы қыз*) сөйлемде тұрған орнына қарай, ерекше әуенмен айтылу арқылы сол қызметте жұмсалған. Олардың көбінің мағыналары бастауыштармен теңдес келеді. Сондықтан бұл екі мүшені көп жерде еркін орын ауыстырып айта беруге болады.

Бұлардың мағыналары да бірдей емес: зат есімдерді бастауыш етіп айтудан гөрі баяндауыш етіп саралап айтудың мағыналық әсері ерекше болады. Сондықтан ондай есімді сөйлемдер әдебиеттерде ойды ықшамды түрде дәл айтудың ерекше стильдік тәсілі ретінде жұмсалады. Сонымен қатар көркем әдебиетте жоғарғыдай есім баяндауыштар метафоралық теңеу қызметін атқарады» [1, 133-134 бб.].

Орыс тіл білімінде В.В. Бабайцева: «Внимание к именному типу предложения, к именному сказуемому, к именной части сказуемого – не случайно. Предикативность как основное свойство предложения связывалось обычно с глагольными формами, а в русском языке много именных предложений. Как показывают исследования последних лет, богаты и разнообразны схемы именных предложений, специфичны оттенки в языковой и речевой семантике и т.д.» [52, 95 б.] - деп, соңғы уақытта зерттеулер нәтижесі бойынша есімді сөйлемдердің көбеюін және олардың өзіндік ерекшелігі мен семантикаға қатысын да сөз етеді. Осы еңбегінде автор әсіресе зат есімді есімді, сын есімді есімді және есімді сөйлемдердің кейбір есімшелер арқылы жасалатыны туралы сөз қозғайды, бірақ сан есімді есімді, есімдікті есімді сөйлемдер жөнінде ештеңе айтпайды.

Қазақ тілінде бастауышы да, баяндауышы да зат есімдерден жасалатын сөйлем түрін биноминативті сөйлемдер деп атаған Ұ.К. Мұсабаева оларды зерттеудің қажетті бірнеше факторларын ұсынады:

«1 Жалпы лингвистикалық тұжырымдамаға сүйенсек, зат есімдер – сөйлемдердің мазмұнының темасын атау ретінде, яғни бастауыш ретінде

жұмсалуда бейім сөйлемдер. Биноминативті структураға түскен зат есімдер бастауыш- баяндауыштық қатысқа түскенде қалай талғанатынында мән болуға тиіс. Осы заңдылық та байқалады.

2 Зат есімдер сөз баяндауыш қызметінде жұмсалған соң, предикативтік мағына беретін формаларға ие болуға тиіс. Етістік сөздер баяндауыш қызметінде жұмсалуда бейімделгендіктен, предикативтік мағына беретін амалдар сол етістіктерге телініп, солардың морфологиялық құрамы ретінде қалыптасқан. Сондықтан зат есім сөздер предикативтік қызметке өзінше бейімделеді.

3 Үшінші анықталатын мәселе - биноминативті сөйлемдердің семантикасы. Бұл құрамда қалыптасқан сөйлемдердің пропозициялық мағынасын анықтап алып, жалпы пропозициялық мағынаның нақты көріністерін ашу – биноминативті сөйлемдердің функционалдық статусын танудың басты шарты. Бастауышы зат есім – баяндауышы етістік типті сөйлемнен семантикалық айырмашылығы бар екені анық. Сол айырмашылық нақты аталуға тиіс. Биноминативті сөйлем бастауышы зат есім- баяндауышы сын есім типті сөйлемдерден де өзгеше семантикаға ие.

4 Тағы бір көңіл қоятын мәселе – биноминативті сөйлемдердің құрылымдық потенциалы. Осы типті сөйлемдердің базистік ұйытқысын атап, соның негізінде өрбіген түрлерін байқау. Тілдің синтаксистік жүйесін толығырақ тануға себеп болатыны сөзсіз. Биноминативті конструкциялардың базистік типтен бастап былайғы өрбуі тілдің структуралық дамуы мен ой жұмысының дамуы арасындағы арақатынасты көрсететін ұтымды тұс» [53, 91-93 бб].

Көп ғалымдардың пікірінше алдымен зат пайда болып, адамдар көбіне осы тектес заттардың әрі сөйлемді тиянақтауы арқылы есімді сөйлемдердің пайда болғандығын негізге алады. Біз де осы пікірді қолдай келіп, «Абай жолы» романындағы есімді сөйлемдер, соның ішінде зат есімді баяндауышты сөйлемдердің жасалуын сөз етуді жөн көрдік.

Әрине, басқа да көркем шығармаларда да есімді сөйлемдер баршылық. Сонда «Абай жолы» романындағы зат есімді сөйлемдердің айырмашылығы неде деген де сұрау туындайды. Негізінде ғылыми әдебиеттерде баяндауыш, оның жасалуын есімді, етістікті, құрама баяндауышты деп беретіні белгілі. Бірақ осы күнге дейін бір шығармада осы үш түрлі баяндауышты сөйлемдердің мөлшері анықталмаған мәселе. Ал «Абай жолы» романында осы түрлі баяндауышты сөйлемдердің есімді, құрама баяндауышты сөйлемдері барынша мол. Соның ішінде зат есімді, есімді сөйлемдерге қарағанда тіпті көп.

Зат есімді синтаксистік қызметі жағынан бастауыш, толықтауыш болуға тиіс. Бұл олардың табиғи қасиеті десек, енді зат есімді сөйлемде анықтауыш та, пысықтауыш та, тіпті баяндауыш қызметінде жұмсалып, есімді сөйлем жасауға негіз болады. Негізінде зат есімдер баяндауыш қызметінде нөлдік, көптік, тәуелдік, жіктік, септік жалғаулар арқылы келетіні белгілі. «Абай жолы» романындағы зат есімді баяндауыштардың дені осы тұлғаларда келеді. Бірақ романдағы осы тұлғалы зат есімді сөйлемдер, біріншіден, көп, екіншіден,

қазақтың нағыз байырғы сөздері арқылы жасалуы басым. Оның үстіне автордың қолданыс шеберлігіне қарай олардың дара түрімен бірге күрделі түрлері де мол.

Сол сияқты автор зат есімді сөйлемдердегі тек дербес мағынасы бар зат есімдер арқылы ғана бере қоймай, негізгі сөздерге түйдектелген көмекші сөздер арқылы да беруі мол. Бұл автордың өзіндік бір ерекшелігі.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы жай сөйлемдердің өзі өте күрделі. Ондағы сөздер саны бірнеше сөзге жетеді. Сондықтан да сөйлемді талдауда сөйлемдердің жігін нақтылау барысында ғана оның есімді предикаттың субъектісін айқындау, ондай кездегі олардың байланысында мағыналық жағы басым екенін білеміз. Енді соларды жеке-жеке көрсетелік:

- Баяндауышы жалқы есімді есімді сөйлемдер. Мұнда сөйлемдердің баяндауыштары жалқы есім болып келеді. Ондай жалқы есімдер ономастикалық та, топонимикалық та атаулар болады. Эпопеяның тілін зерттеп жүрген Е. Жанпейісовтің есептеуінше, «Абай жолында» тікелей кейіпкер ретінде қатысқан төрт жүз елудей адамның аты, ...230-дан аса топоним кездеседі екен. Мұның үстіне романда кездесетін этнонимдерді (ру, тайпа, халық атауларын) қосу керек болады. Сонда роман сөздігінен орын алған антропоним, этноним, топонимдердің жалпы саны 1019 сөз болып шығады [54, 11-12 бб.].

- Жалқы есімдердің өзі баяндауыштық қызметте әр түрлі тұлғада келеді.

1. *Атау тұлғалы ономастикалық атаулар арқылы жасалған сөйлемдер:* Араларындағы үлкендері *Абай мен Тәкежан*. Ол жатқан *Пушкин мен Лермонтов*. Оның бірі - *жеңге*, бірі - *Тогжан*.

-Осы іспетті топонимикалық атаулар баяндауыш қызметінде жұмсалады. Бұл Бөкенші мен Борсақтың *көші*. Барлық атшабар, старшын, билер де бүгіндер *Бақанас бойында*.

2. *Жалпы есімді сөйлемдер.*

-Түбір тұлғалы зат есім сөйлемдер: Олардың бәрін еліктіріп, аса қыздырған – жалғыз бір шырқаған асқақ үн ол - *ән*. Ұлжан тартымды болумен қатар, сыншы да *ана*. Түбі, бәрінің де бағатын таразысы – *ел*. Ол мінезі *жеңіл*, білімге *шолақ адам*. Осы малды бағарлық бұтарттары бір ғана *қоңыр ат*. Ол да еңгезердей мықты *жігіт*.

3. *Жіктік жалғаулы зат есімді сөйлемдер: Тогжанбысың сен? Жасаған-ау, Абаймысыз? – Уәй, Манаспысың? – Жатақ деген бір тайпа елміз. «Біз – бай ауылымыз, сен – күнге лайық кедейсің, – Мен Ибрагим Құнанбаевпын. Халықтан шыққан жұпыны кісімін, – деді. Сүгір – бай, мен кедеймін.*

4. *Көптік жалғаулы зат есімді сөйлемдер:* Ол – *ақындар*. Бұлар – қазір төрдің дәл ортасында, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарды шынтақтаған сал *серілер*. Абай жақсы ұғынатын шағатай, түркі кітаптарымен қатар, тілін Абай қиналып түсінетін араб, парсы және олардан көрі де әлі ауырырақ тиетін орыс тіліндегі *кітаптар*. Осы отырған бес-алты адам дәл қазіргі күйінде пәлен үй. Тобықтының талай түйін, шытырман жайларын осы араға жиып әкеп отырған *адамдар*.

5. *Көптік және тәуелдік жалғаулы зат есімді сөйлемдер*: Құнанбайдың жан күйер жақындары. Ол Найманнан келетін Бөжейдің *нағашылары*. Тегіс өзіне мәлім ағайын, *туысқандары*. Ол Бөкенші руынан Сүйіндік, Сүгірдің *көштері*.

6. *Тәуелдік жалғаулы зат есімді сөйлемдер*: Нұрғаным Бердіқожа дейтін қожаның *қызы*. Бақанас, Байқошқар - бұл өңірдегі Тобықтының ең үлкен *өзені*.

Зат есімдер - нікі,-дікі,-тікі қосымшасы арқылы: Шетінен кішкене шағын қоңырқай үйлердің орта тұсында тек сырты ғана бүтін жеңіл үй *Базаралынікі*. Бұйрық *ұлықтікі*. *Құнанбай мен Майбасардікі...*

7. *Септік жалғаулы есімді сөйлемдер*: Менің талабым – талап, өрісім *алдымда*.

Сөйлеуде бірнеше заттардың байланысына не бірнеше құбылыстарға негізделген ойлар өзалды тұлғалық тиянақтылықтағы жеке жай сөйлемдердің мағыналық, грамматикалық қатынаста іргелес келіп жұмсалыуымен де беріледі. Мұндай жай сөйлемдердің бірқатарында баяндауыш, септік формалы зат есімнен болатыны сияқты, барыс, жатыс, шығыс, көмектес те формалы зат есімнен жасалады.

Түркі тілдерінде баяндауыштардың жасалуында көбінесе жатыс жалғаулы сөздер туралы көбірек сөз болады да, ал басқа септіктердің ондай кездегі қызметі онша елене бермейді. Ал қазіргі әдеби тіл материал баяндауыш қызметінде барыс, шығыс кейде көмектес жалғаулы сөздердің де жұмсалатындығын көрсетеді. Әрине, баяндауыштардың жасалуындағы бұл мәселе өзіндік бір күрделі мәселе. Дегенмен барыс, жатыс, шығыс және көмектес жалғаулы сөздер сөйлем ішінде қолданылып, меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары ретінде қолданылуға бейім болғанмен, енді ондай сөздердің өздері, біріншіден, сөйлемнің соңында қолданылып, екіншіден, сөйлемде тиянақтау дәрежесіне, яғни предикаттық қасиетке ие болғандығын көруге болады. Жатыс септігінде, ондай процесс бұрыннан бар құбылыс болса, ал басқа септіктердің де ондай қызметте жұмсалыуы соңғы кездің жемісі [55, 148-149 бб.].

Жатыс септікті баяндауыш: Сол ақ жібек шымылдық, сол биік сүйек төсек, сол жасау тегіс *орнында*. Отырғандар әлі де *дел-салда*. Сол өнер *орыста*. Құнанбай қиналған *күйде*. Абай соңғы күрдерде, әсіресе осы түнде, өзіне бұрын дағдалы болмаған бір *халде*. Үйде өзің білесің, бай да жоқ, екі бала да *сапарда*. Қазір төр де, сөз де *Майбасар мен Жақыпта*.

Тәуелдік жалғау мен жатыс септігі арқылы: Бірақ, барлық көрген – сезгенім *есімде*. Ертеңгі күн бастарыңа не пәле әкелсе де, бар қайратым мен білгенім, сендердің *жолыңда*.

Шығыс жалғаулы баяндауыш: Ол ықылас – кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір *ұғынысудан*. Осы, бәріңе кеп жатқан мол абырой, мынау батпан құйрық *неден?*

Бұл – не Бөжейдің өлердегі *өсиетінен*, немесе артында ие боп отырған Байдалы, Байсал, Түсіптердің *мінезінен*.

Баяндауыштары шығыс септік формаларындағы зат есімдерден, сұрау есімдіктерінен, тұйық, есімше етістіктердегі синтаксистік амал арқылы қалыптасып жұмсалған. III жақ бастауыштың шығу мекені (қайдан, төркіні неден? Себебі (неліктен) сияқты сана-амалдың қатынаста (күйде) екендігін білдіреді. Мұнда да баяндауыштар соншалықты тиянақты, басым интонациялы болып келеді.

Жатыс, шығыс септік формалы есім баяндауыш түрлері де сөйлемде синтаксистік және морфологиялық та тәсілдер арқылы қалыптасып, баяндауыштарымен бағыныңқы қатынаста байланысып келеді.

Негізінде сын есім, сан есім, тек анықтауыш қызметінде жұмсалуды тиіс болса, есімдік осы үш сөз табының да қызметіне ие. Осы сөз таптарының ішінде заттық ұғымды білдіріп, ойды тиянақтауда зат есімнің орны ерекше деген қорытындыға келуге болады.

Жалпы зат есімді сөйлемнің соңында баяндауыш қызметі негізінде жасалған есімді сөйлемдердің түрі бұл роман бойынша жан-жақты.

2.1.2 Сын есімді есімді сөйлемдер

Есімдер деп аталатын сөздердің ішіндегі зат есімнен кейінгі есесі де, еншісі де мол сөз табы – сын есім. Семантикалық жағынан зат есім әр алуан заттық ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы болса, сын есім неше алуан сыр-сипатпен байланысты ұғымдарды білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы ретінде бөлінеді [43, 166 б.].

Сын есімдер табиғатында затқа қатысты анықтауыштық қатынаста жұмсалуды тиіс. Дегенмен сын есім сөйлемде тек анықтауыш сөйлем мүшесі ғана емес, заттанып толықтауыш, бастауыш сол сияқты пысықтауыш қызметінде жұмсалады.

Сын есімдердің әсіресе соңғы кезде көп жұмсалатын түрі оның сөйлемде тиянақты баяндауыш қызметінде жұмсалуды. Міне оның осы қызметте жұмсалуды оның есімді сөйлемді құраудағы басты ерекшелігі болып табылады.

Сонда сын есімдер сөйлемнің соңында келіп, баяндауыш қызметінде жұмсалуды негізінде өз бастауышымен предикативтік қатынас құрайды да, есімді сөйлемнің негізгі арқауы жасалады. Ондай кезде сын есімдер сапалық, қатыстық, түрлі шырай формаларында да қатысады [56, 87 б.].

Сын есімдер – сөйлемде әсем ойдың көрікті көрінісі сияқты жұмсалатын сөз табы. Сын есімнің сөйлем соңында баяндауыш қызметінде жұмсалуды тілімізде тарихи жағынан ерте қалыптасқан сияқты. Басқа сөйлем мүшелері сияқты сын есімдер де сөйлем соңында жұмсалып, сөйлемді тиянақтауда өзіндік орын алады. Осының негізінде енді есімді сөйлемдердің аясы кеңейгенін көреміз. Сын есімдер есімді сөйлемдер жасауда зат есімдердей болмағанымен, сан есімдерге қарағанда «Абай жолы» роман – эпопеясында мол. Сын есімдер баяндауыштық қызметте сапалық та, қатыстық та түрде дара, күрделі құрамда келеді. Осы негізде сын есімдердің баяндауыш болуды, оның тұлғалық ерекшеліктері және есімді сөйлемдердің семантикасының да айқындалуды зат

есімді баяндауышқа қарағанда енді басқаша мақсат тұрғысынан сөз болатыныны белгілі.

Ол үшін сын есімді баяндауыштардың жасалуын көрсетелік. Роман эпопеядағы сапалық сын есімдердің **жай түрі**: ұзақ, сұлу, жақын, үлкен, кең, суық, жас, салқын, ашық, ыстық, әсем, жаман және т.б. жиі кездеседі. Мысалы: Туыс жағынан алғанда, Бөжей мен Сүйіндіктен гөрі Құнанбайға Байсал *жақын*. Түсі ақсұр келген, өзі қоңыр сақалды, кесек мұрынды Бөжей-осы отырғанның *бәрінен де сұлу*. Анау көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл қонысы, қой өрісі – барлығы да *соншалықты таныс, жақын*. Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта *тіпті жылауық*. Қарқаралыдан Шыңғысқа шейін жүретін жер *ұзақ*. Осы сөйлемдердегі бастауыштар Байсал, *қой өрісі, жол* сөздері *таныс, жақын, ұзақ* баяндауыштарымен бірлікке, қашықтықта, өлшемге, мезгілге байланысты ойларды білдіруге арналған. Керісінше Бөжей, шешесі – бастауыштары *сұлу, жылауық* баяндауыштарымен предикативті қатынаста бүткіл сөйлем әрі табиғи қасиетін және мінез түрін де көрсетеді.

Сын есімнің шырай тұлғасында келген сапалық сын есімдер

Салыстырмалы шырай тұлғасының –ырақ, -ірек жұрнақтары арқылы: Абай тіккізген үйлер қазірде бұл өлкедегі қонаққа арналған үйдің бәрінен *оқшауырақ*. Түменде оқу орындары бұдан *артығырақ*. Көбінің сүйетіні тымақ ішік болса керек, сол *көбірек*.

–дау, -деу, –тау, -теу жұрнақтары: Қаратай болса, бұлардың барлығына *алыстау*. Кей жерлері Пушкинше емес, *қатаңдау*. Барлық қалың елдің ішінде екі-үш ауылдың көші *ала бөтендеу*. Қырыс қабақ, қою қастың астында көзі еті де *қалыңдау, томпақтау*. Осы жұрнақтармен жасалған сын есімді сөйлемдер жиі кездеседі деп айтуға болады.

-шыл, -шіл, -ғылт, -ғыш жұрнақтары арқылы: Көзінің жүзі *ақшыл, не қызғылт сарғыш*.

Күшейтпелі шырай тұлғасында келген сын есімді есімді сөйлемдер: Отты сұлу көздерінің ақ, қарасы әлі де *тап- таза*. Дене күші бітсе де, түрі *сап-сау*.

Құнанбай қоршауында ол екеуі қажып талған түрлерімен, ашан, жүдеу жүздерімен *өзгеше сұп-сұр*.

Асырмалы шырай тұлғасында кездескен сын есімді есімді сөйлемдер: Биылғы күз *аса салқын*. Ол Кәмшат кеткелі *қатты жүдеу*. Торғай руының *ең жуаны*. Жоғарыда аталған сөйлемдерде көбіне мекендік, мезгілдік қасиеттерді, табиғи қасиетін айқындайды. Сын есімдер есімді сөйлемдердің баяндауышы қызметінде сапалық, қатыстық түрінде жұмсалып қоймай, түрлі жалғауларда тұрып та сөйлемді тиянақтауы баршылық.

Сын есімдердің жіктік жалғауда келуі сөйлемді тиянақтайды: Айтқаным айтқан, *жазықтысың, арамсың...*

Сын есімдердің тәуелденіп келуі арқылы: Құнанбай - өз басы шешеден *жалғыз*, бәйбішенің *жалғызы*. Паракорлық – кітап айтатын күнәнің *үлкені...* Торғай руының *ең жуаны*.

Қатыстық сын есім арқылы жасалған сөйлемдер: Қатыстық сын есімдер тиісті жұрнақтар арқылы басқа есімдер мен етістіктерден жасалады да, заттың сыртқы түрі мен түсіне, кескіні мен келбетіне, сыры мен сынына, ішкі қасиеті мен сипатына, мекен мен мезгілге және басқа да сол сияқты белгілеріне қатысты сындық ұғымдарды білдіреді. Қатыстық сын есімдердің ішінде сөйлемнің соңында сөйлемді тиянақты етуде келесі жұрнақтар *арқылы жасалған сөйлемдерді көрсетсек.*

Есімдерден сын есім тудыратын өнімді жұрнақтар арқылы жасалған сөйлемдер:

-лы,-лі: Көкшіл түсті үлкен көздері әрі салқын, әрі сыр берместей *сабырлы*. Ол Құнанбайға *өкпелі*. Әсіресе Ырғызбай іші аман Қыстаулық жері *сайлы*.

-ды, -ді,-ты,-ті жұрнақты: Ендеше, өлімнен ұят *күшті*. Даусы *соншалық зілді*, сөзі *сондай салмақты*. Жылтырай таралған қалың шашы, *қызғылт реңді*.

-дай, -дей, -тай, -тей. Мысалы: Бұл көріністегі Оспан Тобықтының бүгінгі ортасында ешкімге ұқсамаған, *алып батырдай*. Олардың қасында ақтарылып, ағылып отырған *кең сабадай*. Самғап ұшар жанның *жеңіл әсем қанатындай*. Олар, анау көрініп тұрған екі *Ақшоқы биігіндей* ...Қайнауы жеткен ашу қызуы жеткен *құрттай*. Бұл күндерде Құнанбай *мен жаңа болыстың мінезі*, - тырнағына тышқан ілінген *мысықтай*.

-сыз,-сіз жұрнақты. Шыңғыстың қара желі өзге уақыттың барінде жақсы болғанмен, дәл күздігүні *жайсыз-ақ*. Бұл сөйлемдегі *жайсыз* сын есіміне *ақ* күшейткіш демеулігінің тіркесуі арқылы жасалған. Сонда бұл сөйлемнің, біріншіден, тиянақтылығы алдыңғы сөйлемдерге қарағанда нақтылау, өйткені ондай тұлғалы сын есімдер сөйлемнің ішінде келіп, ешбір сөзбен анықтауыштық қатынаста жұмсалмайтыны белгілі. Сондықтан бұл тұлғалы сын есімдер тек сөйлемнің соңында ғана келуі керек. Екіншіден, семантикалық жағынан да бұл сөйлем алдыңғы сөйлемдерге қарағанда нақтылық басым.

Қазірде Абай көңілі қандай *салқын болса*, Ділдә да *сондай жалынсыз*. Желісі бір түрлі *қатты*, *мазасыз*. Қонақ үйі шешелер үйіндей емес, сыртынан да *салқын*, *үнсіз*. Бірақ олардың айтуы Абайдай емес, *дәмсіз*, *үстірт*.

-шаң, -шең жұрнақтары арқылы: Жас балалар, жас қыздар да *бойшаң*, денелері *кесектеу*, қол-аяқтарының бітістері де *балғын*, *сом келгендей*. Екі көзі *ашушаң*, ойнақы келіп, үнемі шатақ іздеп *тұрғандай*.

-дас, -дес. Мысалы: Айғыздан туған Смағұл Оспанмен *түйдей құрдас*.

Есімдерден сын есім тудыратын өнімсіз жұрнақтар арқылы жасалған сөйлемдер: -ыл, -іл: Бірақ, үні зор, лебі екпінді, *батыл*. -қой жұрнағы арқылы: Соның бәрі шетінен *қалжыңқой*, ашық.

Етістіктерден сын есім тудыратын өнімді жұрнақтар арқылы жасалған сөйлемдер:

-ыңқы, -ңқы- жұрнақтары: Ақсұр жүзі *жабыңқы*. Өңшең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де, қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты *күңгірт*, *салбыраңқы*. Олар жаңағы интернаттың төрт баласынан *сәл қалқыңқы*.

–уық, -уік. Мысалы: Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта *тіпті жылауық*.

–шақ,-шек жұрнақтары: Тартысуға да *қорғанишақ*, шабуға да мүгедек болып қалды. Бірақ байқап қараса Тоғжан *тіпті ұялишақ*. Соңғы сөйлемнің баяндауышы *тіпті ұялишақ* асырмалы шырай тұлғасында келген. Олар әрі *қызғанишақ*, әрі *жорымтал*, *аңдығыш*. –ғыш, -гіш, -қыш, -кіш: Көргісі келмейді, әсіресе танығанын *айтқыш емес*.

Етістіктерден сын есім тудыратын өнімсіз жұрнақтар арқылы жасалған сөйлемдер:

–ғы, -гі жұрнақтары: Өзі *күлдіргі*.

–ғыр, -гір жұрнақтары арқылы: Сөзге жүйрік мінезбенен іске де *алғыр*. Сын есімдердің есімді баяндауыш қызметінде сөйлемді тиянақтауы роман-эпопеяда мол.

2.1.3 Сан есімді есімді сөйлемдер

Сан есім - есімдер тобына жататын сөз таптарының бірі. Өзінің мағынасы мен функциясы жағынан сан есім өзге сөз таптарына қарағанда, сын есімге біршама жақын. Бірақ сын есім заттың сапасын, сипатын, қасиетін, тү-түсін т.б. сыр-сипаттарын білдіретін сөз табы болса, сан есім – заттың сан мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін лексика-грамматикалық сөз табы [43, 191 б.]. Сан есімдер сан мөлшерін абстракт түрде атайтын сөздер болғанымен, олар семантикалық, морфологиялық және синтаксистік жағынан іштей алды-алдына жеке категориялар ретінде танырлықтай бірнеше топқа бөлінеді. Сан есімдер есептік, реттік, жинақтық, болжалдық, топтау, бөлшектік сияқты түрлерге бөлінеді. Сан есімдердің сөйлем ішінде атқаратын негізгі қызметі - анықтауыш болу, сол сияқты заттану арқылы бастауыш, толықтауыш, ілік септігінде келуі арқылы анықтауыш сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалуды белгілі. Біз өз жұмысымызда сан есімдердің үнемі сөйлемнің ішінде қолданылып қоймай, сөйлемнің соңында да қолданылып, сөйлемді тиянақтай алатын сан есімді есімді баяндауыш сөйлем түрлерін « Абай жолы» роман-эпопеясынан көрсету.

Қазақ тілінде сан есімдердің есімді баяндауыш қызметінде жұмсалуды туралы А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Р. Әмір, Ә. Хасенов т.б. ғалымдар еңбектерінде шағын мысалмен баяндауыштың есім сөздерден болатынына тоқталады. Белгілі ғалым М. Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде: «Қазақ тілінде есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктердің) қайсысы болса да баяндауыш қызметінде жұмсала береді, бұл үшін олардың қасында көмекші етістіктің тұруы шарт емес. Сонымен қатар есімді сөйлемдердің қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктері де бар» [1, 131-143 бб.] - деп есімді баяндауыш түрлерінің зат есімдерден болған баяндауыштар, сапалық есімдер мен есімдіктерден болған баяндауыштар, есімдерден болған күрделі баяндауыштар және құрама баяндауыштар түрлеріне тоқталады.

Ғалым Ә. Хасенов қазақ тіліндегі сан есімдердің мағыналық, құрамдық және қызметтерін қарастыра келіп, сан есімдердің баяндауыш жасаудағы

ерекшеліктерін көрсетіп өтеді. «Сан есімдер дара тұрып та, күрделі болып та баяндауыштық қызмет атқара алады, аффикстеніп те қолданылады. Сан есімнен жасалған баяндауыштар, әдеттегісінше, көбіне сөйлем соңында келеді. Сан есімдер толымсыз сөйлем ретінде де жұмсалына алады, басқа есімдермен бірігіп күрделі баяндауыш құрамында да тұра береді», – дей келіп, автор сан есімдердің баяндауыш қызметінде жұмсалудағы түрлерінің мағыналық сияптына тоқталып өтеді:

«1. Сөйлем соңында қолданылған жинақтық-субстантивтік сан есімдер. Мысалы: Қой-ешкінің бар саны *бесеу-алтау-ақ* (С.М.). Менің қасымда *алты-ақ* жауынгерім бар, жұмыскерлер *төртеу*, баламен *бесеу* (Ғ.М.)

2. Жинақтық-субстантивтік сан есімдер «е», «бол» көмекші етістіктерімен тіркесіп, күрделі баяндауыш құрамына енеді: - *Біреу емес, үшеу еді зой...* – дедім әлі де аттары есіме түсе қоймай (Ғ.М.). Құлағы екеу емес, төртеу болып шықты (Мұст.) –Басқада құлақ *екеу болса*, секретарьда *төртеу*, - деді Жанат (Мұст.).

Тек қана жинақтық-субстантивтік сандар емес, есептік сан есімдер де «е», «бол» көмекші етістіктерімен тіркесіп күрделі баяндауыш құрамына енеді. Мысалы: -Ол кісі қашан келген?

-Бүгін *үш күн болды* (С.М.) Бұл дәуірдің бас кезі еді, жиырмамыншы жыл еді (С.Е.)

Есептік сан есімдер сөйлемнің соңында немесе жеке өз алдына дербес толымсыз сөйлем болып қолданылып, баяндауыштық қызмет атқарады. Мысалы: Көпір олардан гөрі бізге пайдалы болып шықты. *Бір*. Неміс қолы өзеннің басқа бір тұсынан өтпек. *Екі*. Бұл жайды штабқа хабарлау керек. *Үш* (Ғ.М.)» [57, 76-77 бб.].

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында баяндауышы сан есім болып келген сөйлемдер біршама деп айтуға болады. Сөйлемнің баяндауыштары кейде сан есімнің кейбір түрлерімен де айтылады. Бұл сөйлемнің баяндауыштары *есептік, реттік, жинақтық, топтау, болжалдық* сандардан морфологиялық тәсіл арқылы қалыптасып жұмсалған. Жалпы сан есімді баяндауыштардың өзін таза сан есімді және аналитикалық тәсіл арқылы жасалған деп екіге бөлуге болады. Таза сан есімді есімді сөйлемдерге есептік, реттік және жинақтау сан есімдері жатады.

Есептік сан есімдері

Дара тұлғадағы есептік сан есім:

Алдыңғы бәйге түйе бастатқан *тоғыз*, екінші жамбы бастатқан *тоғыз*. Осы сөйлемдердің бірінші сыңарының баяндауышы *тоғыз*, екінші сыңарының баяндауышы да *тоғыз* сан есімдері сөйлемді тиянақтай келе түйе *бастатқан*, *жамбы бастатқан* бастауыштарымен предикаттық қатынасқа түсіп отыр.

–Күрделі тұлғадағы есептік сан есімдері: Бір Тәкежанда қазір сегіз жүз жылқы бар екен. Жиреншеде *сегіз жүз*. Оразбай мың бес жүзге жеткізіпті. 3. Жетісуда – *алты жүз мың*. 4. Торғай облысында *үш жүз отыз сегіз мың*. 5. Солар саны *елу-алтыс*.

«Есептік сан есімдердің ішінде *бір* сөзінің алатын орны ерекше. *Бір* сөзі есептік сан есімдерден жаңа сөздер жасайтын амал-тәсілдердің бәріне түгелдей қатысады. Осымен тынбай, бұл сөзден басқа қосымшалар арқылы да әр түрлі жаңа формалар (сөздер) жасалады. Сонымен қатар, *бір* сөзінен лексика-семантикалық тәсіл арқылы басқа сөз табына ауысқан формалар да бар» [43, 201-202 бб.]. *Бір* сөзінің осылайша әр тарапты болып келуі оның лексика-семантикалық және грамматикалық ерекшелігі мол екеніне, қолданылу өрісінің орасан көп және жан-жақты екендігіне әрі көрнекті дәлел де, әрі соларға байланысты роман-эпопеяда *бір* сан есімі арқылы жасалған есімді сөйлемдер мол кездеседі. 1. Ендігі керді тап өзі көреді. Өз басы көреді! Ал Керей, Уақтың малын берсін! Бергіземін! Ертең үстіңе сияз құрғызамын. Бұл *бір*. 2. Қайта, болыс болмай сыртырақ отырса, бар Тобықтыға өз әмірі молырақ жүрмек, ол *бір*.

Тәуелдік жалғаулы есептік сан есім:

Шарды түбінде елубасылар салып болған соң, санайтын ұлықтың өзі болмайды, осы мынау, столда отырған екі тілмаштың *бірі*.

Қарашоқының күнбатыс жағы, бұрынғы Қодар қыстауының арғы жапсары Торғай руына тиісті. Құлыншақ – сол Торғайдың басты кісісінің *бірі*.

Жинақтық сан есімдер

Дара тұлғадағы жинақтық сан есім: Абай тақап келгенде, үй иесі шыққан еді. Иығына шекпен жамылған сақалды *біреу*.

Жоғарыдағы сөйлемде баяндауышы III жақтық жинақтық сан есімнен жасалып сөйлемді тиянақтап тұр.

Топтау сан есімдері

Есептік сан есімдер нөлдік тұлғада жұмсалуды бірге септік жалғауда тұрып та сөйлемді тиянақтай алады. Роман-эпопеяда шығыс септігі арқылы жасалған сан есімді сөйлемдер жиі кездеседі.

Септік жалғаулы сан есімдер:

Үлкен астың күресі де үлкен. Балуандар бәйгесі де сондайлық *тоғыз-тоғыздан*.

Жиынын Байдалы санатқанда жүз елу ат бопты. Соның ішінен он атқа бәйге аталыпты. Бәйгенің бәрі де *тоғыз-тоғыздан*. Бас жасысы Қоқан керуенінен алған жүз қойлық жібек кілемнен басталса, содан ары, ішік жиырма бес, сырмақ, сандық, *жиырма бестен*.

Күрделі болжалдық сан есімдер: Базаралының туыс, дос көршілерінен құралған аулы көп үйлі кедей ауыл, *он бес шамасындай*.

2.1.4 Есімдікті есімді сөйлемдер

М. Әуезовтің «Абай жолы» романының тілі өзі қатарлас жазушылардың тіліне қарағанда ерекшеленуі. Мысалы: С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларының сөйлемдері ықшамды, олардың шығармаларында көбіне жай сөйлем басым да, құрмалас сөйлемдер аз. Сондықтан олардың шығармаларындағы ойды тез түсінуге болады. «М. Әуезов тілінің синтаксистік құрылысы күрделі, алуан түрлі болып келеді. Ол білдіретін ойының кеңдігіне,

тереңдігіне қарай сөйлем құрылысын да құбылтып, өзгертіп отырады. Жазушы күрделі синтаксиске, құрмалас сөйлемге көп ұмтылады. Бұл оның өмір шындығын, құбылысты, геройлардың психологиясын терең толық күйінде суреттеп беру тілегінен туады» [47, 138 б.].

М. Әуезовтің біз алып отырған шығармасының сөйлемдерінде жоғарыдағыларға қарағанда жай сөйлем аздау да, керісінше, ұзақ құрылған сөйлемдер арқылы ойды беруі мол. Міне осы ұзақ құрылған сөйлемдерді морфологиялық талдау қиындық тудырмағанымен, ал ол сөйлемдерді синтаксистік талдау жағынан аса білгір мамандар болмаса, оңай бола бермейді.

Біз, әрине, автордың есімді сөйлемдер түрлерін сөз етеміз. Бұрынғы бөлімдерімізде зат есімді, сын есімді, сан есімді сөйлемдерді сөз етсек, бұл жерде есімдікті сөйлемді ғана объектіге алып отырмыз.

К. Оналбаева қазақ тіліндегі жай сөйлем арқылы құралған есімді сөйлемдерді сөз етсе, енді тіпті Б. Елікбаев есімді құрмалас сөйлемдерді жеке зерттеу етіп жүргені белгілі. Әрине бұл авторлар есімді жай, құрмалас сөйлемдерді жалпы сөз етсе, біз ондай сөйлемдерді бір ғана шығарма төңірегінде сөз етеміз.

Жалпы алғанда М. Әуезов романында есімді сөйлемдердің мол екенін жоғарыда айтқанбыз. Зерттеу барысында осы шығармада есімді жай сөйлем де, есімді құрмалас сөйлем де жетерлік. Бірақ біздің пайымдауымызша, есімді құрмалас сөйлем көбірек сияқты. Өйткені М. Әуезовтің ол романындағы ой жеткізуі көбіне құрмалас сөйлем арқылы іске асатыны анық көрініс тапқан.

Есімдердің ішінде кез келген сөйлемнің баяндауышы қызметінде есімдік аздау жұмсалатыны белгілі. Оның өзі есімдіктердің көбіне бастауыш, анықтауыш, толықтауыш болуымен байланысты сияқты. Дегенмен есімдіктер де сөйлемнің соңында келіп, баяндауыш қызметінде есімді сөйлем құрауы баршылық. Әрине, есімдіктердің есімді жай сөйлемге қарағанда есімдікті құрмалас сөйлем түрі көп сияқты. Есімдіктердің баяндауыш қызметінде жұмсалуында да өзіндік ерекшеліктер бар.

Есімдіктік жіктеу, өздік, сілтеу, сұрау, белгісіздік, жалпылау, болымсыздық түрлері басты анық. Міне осы есімдіктің осы түрлерінің қайсысы көп жұмсалады деген мәселе де ойландырады.

Бұл жерде есімді жай сөйлем де бар. Дегенмен есімді жай сөйлемдерді құрайтын есімдіктер де әр түрлі.

Оның үстіне романда есімді сөйлемдер Б. Елікбаев көрсеткендей, үш түрлі құрамда келеді.

- Біріншіден, бағыныңқы сөйлемді есімді құрмалас,
- Екіншіден, басыңқы сөйлемді есімді құрмалас,
- Үшінші, екі сыңары да құрмалас. Романда есімді осы құрмалас сөйлемдер көп кездеседі.

- Тіпті романда көп бағыныңқы құрмалас та баршылық.

Осыдан барып біз романдағы есімді есімдікті сөйлемдерді есімді жай, есімді құрмалас сөйлемдер деп бөліп көрсетуге тырыстық.

Есімдіктер жай сөйлемде немесе құрмалас сөйлемде болсын олар әр түрлі тұрғыда келеді. Ондай кезде есімдіктер баяндауыш қызметінде көбіне

- нөлдік тұрғыда
- көптік тұлғада
- септік тұлғада
- -нікі, -дікі қосымшалар арқылы да келеді.

Сол сияқты есімдіктер ондай сөйлемдердің баяндауышы қызметінде құрама баяндауыш түрінде де келеді.

Сонымен М. Әуезовтің романындағы есімді сөйлемдерді былайша танытуға болады.

I Жай сөйлем.

- жіктеу есімдіктері арқылы,
- өздік есімдіктері арқылы,
- сілтеу есімдіктері арқылы,
- сұрау,
- жалпылау,
- белгісіздік есімдіктері арқылы,
- болымсыздық есімдіктері арқылы [17].

Баяндауыш есімдіктерден де болады. Олардың бастауышқа деген қатысы қай сөз табының орнына жүретініне қарай мәнденеді: Сонда есімдіктері баяндауыш бастауыштың не заттық, не сындық, не сандық сапада, мезгілдік, мекендік қатынасын да айқындайды. Бұл - өздері баяндауыш болып келген сөйлем арқылы емес, оның алдындағы сөйлемдер арқылы білінеді.

Баяндауыштың есімдіктермен байланысы тәсілі басқа есім баяндауыштағылардай. Әйтсе де, баяндауыш есімдіктің барлық түрінен және барлық жақта бірдей жасала бермейді.

Баяндауыш жіктеу есімдігінен тек III жақ мағынада жұмсалады: осыған орай, бастауыштар да адам мәнінде айтылатын сөздер болады. Мұның өзі ол есімдіктердің семантикалық ерекшеліктерімен бір-бірімен қатысты мәнде жаратылысымен байланысты.

Жіктік жалғаулы жіктеу есімдігі арқылы: – Ой, бұ кім? – деп, еді.

– Сескенбе, *менмін!* - деген үн есітті. - Өй, Абай, *сенбісің?!*.. Бұл сөйлемдердегі *мен, сен* жіктеу есімдіктері I, II жақ жіктік жалғаулары арқылы жасалған.

Бәрі – *сенен*, Абай! Бұл жердегі *сен* жіктеу есімдігі шығыс жалғауында келуі арқылы есімді жай сөйлем жасалған.

Бұл сөйлемдердің баяндауыштары I, II жақтық жіктеу есімдіктерінен бастауыш арқылы сөйлем аяғына жұмсалуды арқылы қалыптасқан; бөгде жақ бастауышты сөйлеуші, тыңдаушы адам есімдігі жағынан сипаттайды.

Жатыс жалғаулы жіктеу есімдігі: Бар елдің күтімі де, шығыны да *бізде*. Мезгілдес салалас сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы *бізде* сөйлемді тиянақтап тұр.

Баяндауыштары –нікі, -дікі қосымшалары арқылы жасалған жіктеу есімдігі: - Ел де *сенікі*, ел ішіндегі тентек те *сенікі*. Бұл сөйлемнің екі

сынарының баяндауышы да жіктеу есімдігі арқылы жасалып, мезгілдес салалас сөйлем құрып тұр. – Ой, не дейсіңдер? Шөжікеңнің түскен үйі *біздікі!*.. – Алындар! Көрімдік *сендердікі!*... –Базаралы болса қайтуші еді! Ет бауыр туыс *оныкі!* Жер болса, тағы *оныкі*.

Баяндауыштары өздік есімдіктен жасалған сөйлемдер. Тәуелдік жалғаулы өздік есімдігі арқылы:

1 Мынау үйге Құнанбаймен ілесе, осы үйдің иесі Тінібек кірді. Құнанбайдың көп уақыттан бергі сыйлас құдасы да, досы да *өзі*.

2 Қалың Көтібақтың ішінде Байсалға анық сенімді серік болған, білікті жігіттің *өзі*.

3 Ол бейілді алдымен білдіріп, баласының бетінен иіскеп, күліп қарсы алған Ұлжан *өзі*. Бұл сөйлемдерде баяндауыш қызметінде өздік есімдігі тәуелдік жалғауының III жағында келуі арқылы есімді сөйлем жасалған.

4 Нақ сүйерің - *өзіммін*. Бұл сөйлемде тәуелдік жалғауының I жағындағы өз есімдігінің жіктелуі арқылы жай есімді сөйлем жасалған.

Өздік есімдігінің жіктік жалғауының екінші жағында келіп, сөйлемді тиянақтауы: Борсақтың бір шалы: ...Қарыздарым – бір құдай, содан соңғы - *өзіңсің!* – деді.

Барыс жалғаулы өздік есімдігі арқылы:

«Өз обалың *өзіңе*».

Тәуелденіп келген өздік есімдігіне жатыс септігінің жалғануы арқылы: Бас киімі – пұшпақ тымағы да *өзінде*.

Баяндауышы –дікі қосымшасы арқылы жасалған өздік есімдігі арқылы: -Е, *өзіміздікі*, енді кімдікі болсын!

Баяндауыш кейде кейбір сілтеу есімдіктері арқылы жасалған есімді сөйлемдер.

Нөлдік тұлғадағы сілтеу есімдіктері арқылы жасалған:

1 Балағаз бен Найман жігіттерінің бір мекені *сол*.

2 Бірақ облыс сотының тілмәші *осы*.

3.Бөкеншіден Сүгір баласы Әлімқожа – *мынау*.

4. Көптен білсем де, бүгін сенен ірке алмадым. Білдірдім *міні!*

Жатыс жалғаулы сілтеу есімдігі арқылы: Көздері де, көңілдері де *сонда*. Ал Сүйіндік сол сөзді оп-оңай, бір айналмай айтып салса ертеңгі тауқымет *бұнда*. Оралбай үшін күйетін ел жоқ *мұнда*. Абайдың бұрыннан жақсы білетін бір танысы Жиренше де *осында*.

Көптік жалғаулы сілтеу есімдігі арқылы:

Абайдың бас алмай оқығандары *осылар*. Жолшыбай Байдалы мен Қараша, Қаумен, Үркімбайды да атқа мінгізіп, асықтырып ерткен *солар*. Бұл сөйлемнің басыңқы сынарының баяндауышы *солар* кимыл-сын бағыныңқылы сөйлемді тиянақтап тұр.

Шығыс жалғаулы сілтеу есімдігі арқылы: «Түрт сайтан!» деп, Оспан мұрасының әңгімесіне Оразбайдың ынтыққаны *осыдан*.

Екі сыңары да есімді салалас сөйлем: Жылаған *ел*, жылатқан *бұл*. Бұл сөйлемнің бірінші сынарының баяндауышы *ел* жалпы есім арқылы жасалса,

екінші сыңарының баяндауышы бұл сілтеу есімдігі арқылы жасалып сөйлемді тиянақтап тұр.

Баяндауышы жекеше, көпше II, III жақта сұрау есімдіктерінен жасалған сөйлемдер, мысалы: Оны қуар дәмем *кәні*, дәрменім *кәні*? Қайдан жүрген *немелер*? – деп еді. Бұлары *кімдер*? – деп еді. Ғылым атынан тағылым айтады десе, топастыққа топастық, жауыздыққа жамандық қоса түскені *несі*? – деді. Абай:

Бұл сөйлемдерде *кәні, кімдер? немелер? несі?* Сұрау есімдіктері сөйлемді аяқтап, есімдікті жай сөйлем жасалған. Енді осылардың тұлғалық ерекшеліктеріне назар аударалық.

– *кімдер? нелер? немелер?* Көптеліп келсе, бірі, *несі* баяндауышты тәуелдік жалғаудың III жағында келген. Бұл сөйлемдердің бәрі де есімдікті есімді жай сөйлемдер. Олар көбіне айтылу мақсатына қарай сөйлемдердің кейде хабарлы, сұраулы сөйлемдер.

Есімдіктер есімді сөйлемді немесе құрмалас сөйлемді құрауда жеті түрлі есімдіктің бәрі бірдей қатыса бермейді. Біреуі көп қолданса, біреуі аздау. Дегенмен ондай баяндауышты есімді сөйлемдер романда баршылық.

– Молла, сіздің бұныңыз *не?*

– Е-е, бұ *кім? Кімсіңдер?* – дегенде, көшіп тез жауап қатты:

– Аш, мен Баймағамбет.

– Әрине, әрине! ... көпті айтсаң амал *қані...*

Кеткен өмір, өткен бейнет жемісі *қайсы?*

Баяндауышы белгісіздік есімдіктерден жасалған есімді сөйлемдер:

Мұхаметжан – Абайдың туысқандарының *бірі*.

Жай сөйлем түрлері

Қалың ел, көп қыстаулар сонда. Бұл сөйлемнің де екі сыңарының баяндауыштары есімді болып келген. *Ел* жалпы есімінен және *сонда* жатыс жалғаулы сілтеу есімдігінен жасалып сөйлемді тиянақтап тұр.

Хабарлы сөйлемдер: Анық Тоғжан жары *осы*. Киргиздің деревнясы ғой *бұл*. Көктемде Қодарды асып өлтірген жер *осы*. Бар елдің күтімі де, шығыны да *бізде*. Сөйлемнің баяндауышы *бізде* жатыс жалғаулы жіктеу есімдігінен жасалып сөйлемді тиянақтап тұр. Бөжейдің арыздасқаны да, тіл қатып сөйлегені де *сол*. Баяндауышы нөлдік тұлғадағы *сол* сілтеу есімдігі арқылы жасалған.

Сұраулы сөйлемдер: - «Таң ...жүрек таңы ... Сол таңым *сенсің бе?* Жарығымбысың, *кімсің?*

Жалаң сөйлемдер: Шаруасы *сонда*.

Жайылма сөйлемдер: Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі *осы*. Астың дәл үлкен күні *осы*.

Жақты сөйлемдер: Абайдың тілегі *солай*.

Толымды сөйлемдер: Михайлов үйінде бұл әйелді Абайдың алғаш көргені *осы*. Биылғы жылдың ең алғашқы қары *осы*.

Құрмалас сөйлемдер түрлері

Есімдікті салалас сөйлемдер

Жалғаулықсыз мезгілдес салалас: Бөжейдің аруағына арналған соңғы дауыс, соңғы көз жас осы. Жылаған ел, жылатқан бұл. Бұл сөйлемдердің екі сыңарының да баяндауыштары есімді болып келген, бірінші сыңарының баяндауыштары дауыс, ел жалпы есімдерінен болса, екінші сыңарының баяндауыштары осы, бұл нөлдік тұлғадағы сілтеу есімдіктерінен жасалған.

Сілтеу есімдікті қарсылықты салалас: Шөженің атына Абай қанық, бірақ көргені осы.

Сабақтас құрмалас сөйлемдер

Есімдікті қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас

Сілтеу есімдікті қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас. Басыңқы сыңарының баяндауышы сілтеу есімдігі арқылы: Базаралыны бұдан былайғы бір қимылға шүйлеп, қайрап салудың анық сөзі осы. Ел жұрттың бетін көріп, жай-жапсарды ең әуелі білісіп отырғаным осы. Өзі де күліп, топты да күлдіріп келе жатқан сол.

Бағыныңқы және басыңқы сыңарларының баяндауыштары есімді болып келген қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас:

Аса сырлас, нәзік жақын болып, Абайды көп барлайтын Қарашаш та міне. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы жақын болып жалпы есім мен бол көмекші етістігіне –*ып* көсемше жұрнағының жалғануы арқылы жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы нөлдік тұлғадаға келген міне сілтеу есімдігі арқылы жасалып сөйлемді тиянақтап тұр. Кітап шындығы, өмір уымен тең *сыбаға боп*, Абай үшін анық бетпе-бет кеп ең алғаш қақтыққаны осы. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *сыбаға боп* жалпы есім мен –*п* жұрнағы арқылы жасалған көмекші етістіктен жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы осы сілтеу есімдігінен жасалған.

Есімдікті мезгілдес (ыңғайлас) сабақтас: Алмай жатқан әкім, жемей жатқан би жоқ осында.

Сілтеу есімдікті мезгілдес (ыңғайлас) сабақтас: Байсал Құнанбаймен араздасып кеткелі, Абай мен Жиреншенің кездескені осы. Мал тұяғы тимеген шүйгін қонысқа келгенде, алғашқы күн, бар түліктің істейтін мінезі осы.

Есімдікті қарсылықты бағыныңқылы сабақтас

Сілтеу есімдікті қарсылықты бағыныңқылы сабақтас: Абайдың өзіне айтпаса да, Михайловтың ол турасындағы бұл кезеңдегі үлкен бір қорытындысы осы. Тұқымы Ескене деген алыс ру болса да, қысталаңда Құнанбайдың анық сенетін жігіті осы. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы алыс ру болса да құрама баяндауыштан жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы нөлдік тұлғада келген осы сілтеу есімдігі арқылы сөйлемді тиянақтап тұр.

Есімдікті шартты бағыныңқылы сабақтас

Өздік есімдікті шартты бағыныңқылы сабақтас: Кездесіп бірге жүре қалған шақ болса, үнемі күлкі ететіні, ойнайтыны осы Ғабитхан молданың өзі.

Сілтеу есімдікті шартты бағыныңқылы сабақтас: Абай жақын арада сол Тінібекке кісі салып: - Тәкежан Құнанбай баласы болса, менің де жөнім сол.

Есімдікті қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас: Орыс тілінде жазылған ұзақ әңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі *осы*.

Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер

Сілтеу есімдікті жарыспалы сабақтас сөйлемдер: Абай ауылынан кеткен бетінен қалаға бүгін жетіп, Мұхаметжан жаңа кеп, ат тұмсығын тіреген жері *осы*. Аузына осы тірі жүрген ұрпағымның қайсы түссе де, шайнап тастағалы, көзге шұқып жоқ еткелі отырған түр ғой *мынау!* Басыңқы сыңарларының баяндауыштары нөлдік тұлғадағы *осы, мынау* сілтеу есімдіктері сөйлемдерді тиянақтап тұр.

2.2 Құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

2.2.1 Зат есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

Сөйлемнің баяндауышы дара, күрделі есімдер не сондай етістік тұлғалары мен кейбір көмекші етістіктер, не айрықша көмекші модаль сөздер, кейбір демеуліктер түрінде келген сөз тіркестерімен де айтылып жұмсалады. Құрама баяндауыш бастауыштың қимылдық күйін не заттың қатынасты сапалық болмысын, сұраулық, болымсыздық, міндеттілік-керектілік, мүмкіндік-мүмкінсіздік, сенімділік-ақиқаттық, күмәнділік-болжалдылық, өкініш-армандық, қалау-тілектік тәрізді мағыналарды ұластырып не тек шақтық мағынада бекітіп мәндендіреді.

Құрама баяндауышты көмекші компоненттердің мәні мен түрлеріне қарай негізгі екі топқа жіктеп қарастыруға болады: кейбір демеулікті көмекші модаль сөзді болып келген құрама баяндауыштар және көмекші етістікті болып келген құрама баяндауыштар.

1. Көмекші модаль сөздер мен кейбір демеуліктер арқылы құралатын құрама баяндауыштардың негізгі компоненттері – етістік не есім түрлері болады.

Көмекші компоненттері рөлінде жұмсалатындар «емес», «жоқ», «сияқты», «керек», «білем», «шығар», «болар», «еді», «екен», «мүмкін», «тиіс» - деген сөздер мен «ма», «ме», «мыс», «міс», «ды», «ді», «ғой», «қой», «ғана», «қана» демеуліктері. Бұлар субъект, зат қимылына не оның заттық, сындық тәрізді болмысына деген қосымша субъективтік-объективтік қатынасты көрсетеді: негізгі компоненттік сөздердің мәніне болымдылық – болымсыздық не қарсылықты, күмәнділік белгісіз модальдық мағына үстеп, бастауышпен байланыстырып тиянақтауда синтаксистік элемент болып тұрады. Аталған айырым мағыналар жиынтығы, әдетте, модальдық категория деп түсіндіріледі. Мұның өзі сөйлем мазмұнының шындыққа деген қатынасының не сөйлеушінің зат, болмыс туралы субъективтік-объективтік көзқарасының етістік райлары арқылы, жоғарғыдай көмекші сөздермен айтылған белгілі бір мүшелік тіркестер арқылы, қыстырма сөздер арқылы және интонация арқылы берілуіндегі ерекше грамматикалық мағыналар жиынтығы болып ұғынылады.

2. Модальдық көмекші сөздер баяндауышының синтаксистік компоненті ретінде етістік формаларға тіркесіп жұмсалғанда бірқатары негізгі етістік компоненттің шақтық мәнін емес, мұнымен байланысты қимылдың мағынасын

тек модальдық мағынада құбылтса, бірқатары әрі шақтық, әрі модальдық мағына үстеп құбылтатын болады. Демек, модальдық көмекші сөздер субъектінің не заттық, қимылдық сапасын, не заттық, сындық болмысын емес (бұларды негізгі етістік не есім компоненттер атап білдіреді). Модальдық не логикалық мағынадағы дәнекерлік сөздер мен демеуліктердің негізгі етістік, есімдерге тіркесіп келуі жағынан, осыған сәйкес, білдіретін мәні жағынан айырмашылықтары бар [58, 225-226 бб.].

Біз осы жұмысымызда М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы құрама баяндауышты сөйлемдерді талдағалы отырмыз. Біз оларды М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында құрама баяндауышты сөйлемдерді: зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер, сын есімді құрама баяндауышты сөйлемдер, есімдікті құрама баяндауышты сөйлемдер, сан есімді құрама баяндауышты сөйлемдер деп топтастырдық.

Зат есім мен модаль сөз

Жалқы есім мен модаль сөз:

Кеңінен көселіп, күлдіргі сөздер айтып отырған *Алшынбай сияқты*.

Жалқы есім мен модаль сөзге көмекші етістіктің тіркесуі: Кінаға, дауға жүйрік *Байдалы сияқты емес*.

Күрделі сын есім мен нөлдік тұлғадағы жалпы есімге модаль сөзінің тіркесуі:

Шаттық пен сауықтың жаны да, сөнбес шырағы да – дәл осы еркін *сұлу жас қыз сияқты*.

Тәуелдік жалғаулы зат есім мен жіктік жалғаулы модаль сөзі арқылы:

Шалқып жүрген еркенің *еркесі тәріздімін*.

Тәуелдік жалғаулы жалпы зат есім мен көмекші етістікке модаль сөзінің түйдектелуі:

Әнінің сылтауы бауырындағы *баласы болу керек*. Соны әлдилеп тербете түсіп, айтқан *ән сияқты*.

-дікі жұрнағы мен сұраулық шылау арқылы: ...Жоқ, басқа *қыздікі ме?*

-нікі жұрнағы мен көмекші етістік арқылы: Жаңағы атаған *Тобықтыдан алам деп жатқан құдық, қоныстардың бәрі анығында Тобықтынікі емес, Көкен елінікі*.

Көптік жалғаулы жалпы есім мен модаль сөз: Бұның кейбірі Тентек Оязбен елге ере шыққан *стражниктер сияқты*. Егер көмекші есімді түйдекті тіркестер көбіне сөйлемдердің ішінде жұмсалса, керісінше модаль сөздер көбіне сөйлемдердің соңында негізгі сөздермен түйдектеліп жұмсалады. Соның бірі – модаль сөздердің зат есім мен модаль сөзді түйдекті тіркестерінің сөйлемнің соңында келіп сөйлемді тиянақтауы. Ондайда *сияқты, тәрізді* сөздері жиі қолданылады.

3. Баяндауыштары дара, түйдекті болып келген зат есімдерге «*сияқты*» көмекші сөзінің тіркесуі арқылы жасалған. «*Сияқты*» көмекші сөзінің салыстыру не ұқсастыру мағынасында, етістік компоненттердің өткен, келер шақпен байланысты мағынасы және есім компоненттердің де заттық, сындық

мағынасы сенімсіздік (белгісіздік) реңкті модальдық мағынада құбылып тұрады.

Баяндауыштың «еді», «екен», «керек», «тиіс», «мүмкін», «шарт», «қажет», «жөн» көмекші сөздері арқылы құралуы. Бұл көмекші сөздер кейбір етістік формаларға ғана байланысып жұмсалады; қалау-тілектік не өкініш, керектілік, міндеттілік тәрізді мағыналық мағыналарды құбылтып тиянақтайды. Мысалы: Абай осыған орай: - Елге өнер, білім керек. Оқу, тәрбие керек ... деген. Оның бәріне ас пісіретін, отын-су қамдайтын халық керек. Осы аз күн ішінде оязбен менің жауаптасуым мүмкін.

Күрделі сан есім мен жалпы зат есім: Бастарын ақ шытпен керте байлап алған асбасшылар жиырма шақты жігіт. Құлыншақ аулы он шақты үй.

Сын есім мен зат есімге көмекші етістіктің түйдектелуі: Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес.

Есімді сөйлемді жасауда көмекші етістіктердей қызметте болмағанымен, шылаулар да қатысты. Кез келген нөлдік тұлғадағы зат есімдер сөйлемді өз бейтмен тиянақтай алмайды, оларға көмекші ретінде дәнекерлік қызметте шылаулар да қолданылуы арқылы сөйлемде ой тиянақты беріледі. Шылаулар сөйлемнің соңында келіп, зат есімдермен түйдекті тіркес құрау арқылы сөйлемде баяндауыш қызметінде жұмсалады. Роман-эпопеяда әсіресе жиі кездескен шылаулар: нақтылық, шектік, күшейткіш, сұраулық шылаулары.

Сілтеу есімдігі мен жалпы есімге демеулік шылауының түйдектелуі: Біздің мырзаның анық тілеуі, жақыны сол бақыр зой... - деп, Жақып Алшынбайдың күндізгі мінезін еске алып еді.

Нөлдік тұлғадағы жалқы есім мен демеулік шылауы: Ол тек Абай мен Әйгерім ғана. Тек алғашқы қамшы тиген Базаралы ғана. Бұл үйде жас жігіттің дәл осы күйін іштей танып жүрген Қарашаш қана.

Нөлдік тұлғадағы жалпы есім мен демеулік шылауы: Жылқы қамынан аман болған Жидебайдағы ауыл ғана. – Байғұс Алшекең де дос-ақ қой!

Тәуелдік жалғаулы жалпы есім мен демеулік шылауы арқылы:

- Менің аңғаруымша, сіз тарихқа көп ат салыспаған сияқтысыз. Ол - ғылымдардың анасы зой.

Тәуелдік жалғаулы жалпы есім мен көмекші етістікке сұраулық шылауының тіркесуі: - Неге? Сәуір қыстың айы емес! Жаздың айы емес пе? - Е, олжа, әкеңнің олжасы емес пе?

Туралы септеулік шылауы тек тура толықтауыштық тұлға деп берілуі барлық түркі тілдеріне тән. Сонда шылаулы түйдекті тіркестер тек сөйлемнің ішінде қолданылып жүрсе, енді ондай түйдекті тіркестер сөйлемді тиянақтау дәрежесіне ие болуда.

Атау тұлғадағы жалқы есім мен туралы: Оның біреуі – Тәкежан туралы.

Атау тұлғадағы жалпы есім мен туралы: Хабарының басы – ертең Есқожа ауылында болатын той туралы.

Тәуелдік жалғаулы зат есім мен туралы: Ол – осы жақында болатын ас туралы, Бәжейдің асы туралы. Ол - осы елдің ішіндегі тынымсыз бұзар, атқамінер, партиякорлардың толып жатқан дау-шары туралы.

«Еді», «екен» көмекші етістіктер екендігі белгілі. Бірақ «еді» мен «екен» бірді-екілі етістік формаларға байланысуында шақтық емес, таза модальдық дәнекер болады. Есімді сөйлемдердің жасалуында көмекші етістіктер үлкен орын алады. Көмекші етістіктер есімдерге түйдектелгенде есімді сөйлемдерде шақтық мән пайда болады. Оның өзі өткен шақ, келер шақ, осы шақ, негізінде жүзеге асады. Сонымен бірге таза есімді баяндауышқа қарағанда көмекші етістікті есімді сөйлемдерде сөйлемнің тиянақтылығы әлде қайда басым болады.

Роман-эпопеяда баяндауыштары жалқы есім болып келген зат есімдерге «еді» көмекші етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдер біршама, мысалы:

1. Бұл Құнанбаймен ере келген *Көтібақ Пұшарбай еді*.
2. Ол сөйлеген *Ұлжан еді*.
3. Ендігі басу айтқан *Сүгір еді*.
4. Шығыс жақтан келген Сүгірдің көршісі *Қабас еді*.
5. Өзгеден бұрын бұл жөнді ұққан *Абай еді*.
6. Ол жібергені – *Ербол еді*.

Баяндауыштары тәуелдік мәнде болып, оған «еді» көмекші сөзінің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдер роман-эпопеяда мол, мысалы:

1. Баланың бұл ерте әзірлеген *жауабы еді*.
2. Қодар аталас *жақыны еді*.
3. Тегінде ертекті, өлеңші, не басқа әңгімеші адамға талай уақыт тапжылмай тесіле қарап қалу Абайдың кішкентай күнінен бергі *әдеті еді*.

4. Бұл Желқұйын туралы өз ауылындағы бір үлкен аңшының айтқан *сөзі еді*.

5. Өз баласының аузынан үн, сол бір – «дәуренің өтті» деген суық сарынның *қатаң лебі еді*.

6. Бұл Абайдың да *ойы еді*.

Кітаптан алатын білім нұсқаның бүгін тіршіліктің қолма-қол керегі үшін асығыс қажет болған *бір шағы еді*.

Араз-құразға ынтасы мен бейімі жоқ, жай шаруаның *ауылдары еді*.

Баяндауыштары атау тұлғалы дара болып, оған «еді» көмекші етістігі тіркескен дара болып келген сөйлемдер:

1. Далада жылы *түн еді*.
2. Үй ішіне де, Абайға да Ғабитханның табысы үлкен олжа *еді*.
3. Тегінде жұртты сескендіріп, қашқындардың жүрегін шайлықтыру үшін шығарылған *отряд еді*.

4. Бұл жүргіншілердің сөзі ұшқары сөз емес, шын *еді*.

5. Үйдің іші бұл кезде тұтас аңырап зарлаған мол *жылау еді*.

6. Онысы - әжесінің адамшылық аналық қасиеттерін *жоқтау еді*.

Баяндауыштары (сын есім+ зат есім) түйдекті болып келген оған «еді» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдер:

1. – Мына бес баламның ортасында аяғының желі бар жалғыз-ақ ат, *бөрте ат еді*.

2. Сондай, ұйқы мен ояудың, түс пен өңінің арасында әсіресе шаршаған күнгі ұйқыда болатын қызық бір, *аралық хал еді*.

3. Абылғазы емендей, шақпақ сүйек, *зіл салмақты адам еді*.

4. Қасындағысы – жыртық шапанды, жүдеу жүзді, жалаңаяқ, аяғын қалың күс басқан, *10-11 жасар бала еді*. Соңғы сөйлемнің баяндауышы 10-11 жасар бала еді - сан есім + зат есім+еді көмекші етістігінің тіркесуі арқылы күрделі баяндауыш құрамында жұмсалған.

5. Тінібек пен қыз әкесі – ылди бойының саудагер байы Әлдеке – *құдандалы, дос еді*.

6. Абайдың қайтар жолда мінбегі «Аймандай» деген бір қара жал, қара құйрық, *сұлу құла ат еді*.

Баяндауыштары көптік тұлғада тұрып, оған «еді» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдер:

1. Бұл сөздер биылғы жазды не қылса да үлкен ылаңның зор бәленің жазы етуге айналған сөздер еді.

2. «Жігітек», «Бөкенші» деген сондай *аттар еді*.

3. Абайды шын балаға айналдырып жіберген осы *сүйістер еді*.

4. Араз-құразға ынтасы мен бейілі жоқ, жай шаруаның *ауылдары еді*. Соңғы сөйлемде баяндауышы тәуелдік жалғауының III жағында келіп оған «еді» көмекші етістігі тіркескен.

Баяндауыштары зат есімнен болып оған «екен» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдер:

1. Е-е, айыпкер табылды де?.. Ол *ән екен!*

2. Күйеу алдыннан шыққан *қыз-келіншек екен*.

3. Тіл көмегі болса да мынандай мырза көмекке қуанып кетті. Ендігі бір ғана күдігі *Базарлы екен*. 1, 2 сөйлемдердің баяндауыштары атау тұлғада тұрып оған «екен» көмекші етістігі тіркескен. 3-ші сөйлемнің баяндауышы жалқы есімнен жасалып оған «екен» көмекші етістігі тіркесіп келген.

4. Сәлем беріп, иба қып кірген *күйеулер екен*. 4-ші сөйлемнің баяндауышы көптік жалғаулы зат есім мен «екен» көмекші етістігі арқылы жасалған.

IV «Емес», «жоқ» көмекші сөзді құрама баяндауышта субъектінің, заттың ісі не болмаса объективті болымсыздық формада факт етіледі, субъектінің істі істеуге қабілеттілігі, сапаға иелігі болмайтындай мағына білдіреді. «Жоқ» көмекші сөзді құрама баяндауыштың болымсыздық мәні «емес» көмекші сөзді құрама баяндауыштыкінен гөрі тұжырымды келеді. «Емес» сөзі «емес» көмекші етістігінің болымсыздық формасы келер шақтың есімше түрінде: алдыңғы тіркескен сөзіне болымсыздық не қарсылықты мағына мағына үстеп жұмсалады. Баяндауыш «емес» көмекші сөзінің дара түрінде айтылған атау, жатыс, шығыс септік формалы болымды мәнді зат, сын, сан есімдер мен есімдіктерге және есім тіркестерге «жоқ» көмекші сөзінің атау септік формалы, кейбір зат есімдер мен жіктеу есімдіктеріне тіркесуі арқылы да құралып жұмсалады. Мысалы:

1. Сіз қызмет *адамы емессіз*.

2. Мен революционерлердің ішіндегі *үлкені емеспін*.

3. Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес.

4. Хатерден қашатын *Абылғазы* емес.

5. Абай Тәкежан үйіне ат қойып келген жоқ. Жас балаға ат қою жақсы ырым емес. Бұл сөйлемдердің бірқатары тек болымсыз формалы бір баяндауышты, бірқатары болымсыз да, болымды да формалы екі баяндауышты болып жұмсалған. Болымсыз формалы баяндауыштар «емес» сөзінің атау септік формалы есімдерге тіркесуі арқылы жасалған; бастауыштың заттық, сындық, сандық сапаға иелігі не қатыстылығы сөйлеу уақытымен байланысты болымсыз екендігін білдіреді. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы зат есімді есімді сөйлемдердің жай және құрмалас түрлерін көрсетсек.

Жай сөйлем түрлері

Хабарлы сөйлемдер: Бәрінің қолында үкілі *домбыра*. Бұл Бөкенші мен Борсақтың көші.

Сұраулы сөйлемдер: Ашуланба, баламысың? *Лепті сөйлемдер:* – Қоңыр қозым!.. Жас! Сонысы осы жол – тек *Керімбала!*

Жалаң сөйлемдер: Ол - ақындар. Кәмшат ауру.

Жайылма сөйлемдер: Оның аты үлкен *үміт*. Күндіз болса барлық жұрт *ат* үстінде. Қыстыгүні де Шыңғыс желі *шаруаның досы*.

Жақты сөйлемдер: Ол – қозышы Бөрібасар. Құнанбай қиналған *күйде*.

Толымды сөйлемдер: Бұл өзі оңынан соғатын жел. Көктемде бұл жел игілік *желі*. Ол жамбы – кешегі Ұлжан әкелген *күміс еді*.

Толымсыз сөйлемдер: Қыз ішінде жалғыз едім. Шыңғыстың қыс басындағы *көркі*. Құла түсті ықшам тігілген *шапан*.

Болымды сөйлемдер: Ол келбетті *адам*. Тойғұлы Мамай руының үлкен *байы*.

Болымсыз сөйлемдер: Мен Кеңгірбайдың ұлы *емеспін*. Жас балаға ат қою жақсы ырым емес.

Құрмалас сөйлемдер

Зат есімді мезгілдес салалас құрмалас сөйлемдер

Салалас құрмалас сөйлемнің өзіне тән барлық мағыналық түрлерінің (мезгілдес, себептес, қарсылықты, талғаулы, кезектес, түсіндірмелі, салыстырмалы, шартты) баяндауыштары есімді сөз таптарынан да жасалады. Соның ішінде баяндауыштары зат есімді салалас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдарын төмендегіше талдап көрсетелік.

Нөлдік тұлғалы дара зат есімді баяндауыштар

– антропонимдік атауды білдіретін жалқы есімді баяндауыштар арқылы: *Өзі ақын, өзі әнші, өзі сері Біржан*. Оның бірі – *жеңге*, бірі – *Тогжан*. Осы сөйлемдердің үшінші, екінші сыңарларының баяндауыштары қызметінде кісі есімін білдіретін *Біржан, Тогжан* жалқы есімдері келген. Олар нөлдік тұлғада тұруы арқылы есімді мезгілдес салалас құрмалас жасауға мұрындық болған.

– *дара жалпы есімді баяндауышты сөйлемдер*

- дерексіз ұғымды білдіретін жалпы есімді баяндауышты: *Әрі сұлу, әрі сенімді, мықты үміт*. Ол бір *мұңы да*, назы да *көп*, күрсін арманы да *көп*, нәзік

сыр. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы білім - *өнер*. Берілген салалас құрмалас сөйлемдердің екінші сыңарларының баяндауыштары (*үміт, сыр, өнер*) дерексіз (абстракты) ұғымды білдіретін жалпы есімдері сөйлемнің соңында нөлдік тұлғада келуі арқылы мезгілдес салалас құрмалас сөйлемнің бірінші сыңарын тиянақтап тұр.

- *деректі ұғымды білдіретін жалпы есімді баяндауыштар арқылы*: Белінде кісе белдік емес, жасыл түсті кәріс белбеу.

Септік жалғаулы зат есімді баяндауышты: Қазір төр де, сөз де *Майбасар мен Жақыпта*. Бұл сөйлемнің екінші сыңарының баяндауыштары *Майбасар мен Жақыпта* – жатыс септігінде келіп, мекендік мағынаны білдіріп тұр.

Тәуелдік жалғаулы зат есімді баяндауыштар: Бұлар осы қауымның әрі *үлкені*, әрі Бөжейдің *үзеңгі жолдастары*. Екінші сыңарының баяндауышы *жолдастары* тәуелдік жалғауының үшінші жағындағы зат есімді баяндауыш.

Зат есімді қарсылықты салалас құрмалас сөйлемдер

Зат есімді құрама баяндауыштар.

– *зат есімге тәуелдік жалғауы мен емес көмекші етістіктің түйдектелуі арқылы*: Дауыл соқты, бірақ құдайдың дауылы емес.

– *зат есімді күрделі баяндауыштар*.

– зат есім мен сын есімнің бірлікте келуі арқылы жасалған күрделі баяндауышты: Бірақ, жаңа түсінде көрген сияқты, ертерек күндегі үлбіреп тұрған жас *Тогжан*.

Зат есімді талғаулы салалас құрмалас сөйлемдер

Септік жалғаулы зат есімді баяндауыштар.

– *шығыс септік жалғаулы зат есімді*: Бұл не Бөжейдің өлердегі *өсиетінен*, немесе артына ие боп отырған Байдалы, Байсал, Түсіптердің *мінезінен*. Бұл мысалдың бірінші және екінші сыңарларының баяндауыштары шығыс септігінде келуі арқылы жалғаулықты есімді талғаулы салалас сөйлем болып тұр.

Зат есімді кезектес салалас құрмалас сөйлемдер

- нөлдік тұлғалы дара зат есімді баяндауыштар.

- *антропонимдік атауды білдіретін жалқы есімді баяндауыштар арқылы*: Тек істеушілердің аттары ғана өзгереді, бірде – *Кеңгірбай*, бірде *Құнанбай*, бүгін - *Әзімбай*.

Зат есімді есімді сабақтас құрмалас сөйлемдер

Зат есімді шартты бағыныңқылы сабақтас

Шартты және қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді арнайы зерттеген ғалым Қ. Есенов шартты бағыныңқы сөйлемдердің жасалу жолдарын жан-жақты зерттеп, оны жасайтын ең өнімді көрсеткіш-етістіктің шартты рай тұлғасы дейді. Сонымен бірге бағыныңқы сыңар баяндауышы көсемше мен есімшенің -й, -ған тұлғаларында келуі арқылы шартты бағыныңқы сөйлем жасалатынын, дегенмен баяндауыштары осы тұлғалас сөйлемдердің барлығын шартты бағыныңқы деп танымау керек, себебі сөйлемнің мағынасы бүкіл сөйлемнің бойынан көрінетіндігін айтады [59, 71 б.]. Есімді сөз таптары сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы болғанда,

есімді сөз таптары өзінен кейін осы тұлғалы көмекші етістіктердің келуін қажет етеді. Сөйтіп сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы қызметіндегі етістікті баяндауыштарға тән қасиет енді есімді сөйлемдерге де қатысты болып келеді. Баяндауышы нөлдік тұлғалы деректі зат есімді: Бала атаулының, жаз болады десе, ерекше сағынатыны - *бүлдірген*. Бұл сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауышы *бүлдірген* шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемді тиянақтап тұр.

-баяндауыштары тәуелдік жалғаулы зат есім арқылы: Бірер сандық осы қымбаттарға толы болса, өзге теңдері құда-құдағилар *сыбағасы*. Бұл мысалдың басыңқы сыңарының баяндауышы *сыбағасы* тәуелдік жалғауының үшінші жағында тұр. *Бөжей білсе*, Қодар жайы - Құнанбайдың тағы бір *қыры*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы *Бөжей білсе* нөлдік тұлғалы жалқы есімге шартты райлы біл көмекші етістігінің тіркесуі арқылы басыңқы сыңардағы әрекеттің болу шартын білдіреді, басыңқы сыңарының баяндауышы *қыры* тәуелдік жалғауының үшінші жағында тұрып сөйлемді тиянақтап тұр.

– *Екі сыңарының баяндауыштары зат есімді шартты сабақтас:*

Енді екі-үш күн өтсе, тегіс жусайтын *халде екен*. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *күн өтсе* нөлдік тұлғалы дара жалпы есімге шартты райлы өт көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы *халде екен* – жатыс септігі мен көмекші етістіктің түйдектелуі арқылы жасалған.

Зат есімді мезгілдес (ыңғайлас) бағыныңқылы сабақтас

Баяндауыштары септік жалғаулы зат есім мен көмекші етістікті мезгілдес бағыныңқылы сабақтас: Абайлар келгенде, жұрт тегіс Шыңғыс сыртында *жайлауда екен*. Бұл сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауышы *жайлауда екен* жатыс септік жалғаулы зат есім мен көмекші етістік арқылы жасалған.

Зат есімді қарсылықты бағыныңқылы сабақтас

Екі сыңарының да баяндауыштары зат есімді қарсылықты сабақтас: Көлқайнар суы мөлдір, мол *бұлақ болғанмен*, кең *қоныс емес*. Мұндағы сөйлемнің бағыныңқы сыңар баяндауышы *бұлақ* жалпы есімі мен *бол* көмекші етістігінің көмектес септік формасындағы есімшемен (-ған + мен) тіркесуі нәтижесінде зат есімді қарсылықты сабақтас сөйлем жасауға мұрындық болған. Басыңқы сыңарының баяндауышы *қоныс* жалпы есімі мен *емес* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған.

- көптік жалғаулы зат есім + көмекші етістік+да демеулік шылауы (басыңқы сыңары); - тәуелдік жалғаулы зат есімді баяндауыш (бағыныңқы сыңары)- Бүгінгі күн анда-санда алаң еткен уақ *жайлар бол са да*, Абайдың Пушкинге оқушы ғана емес, ақынша жақындасқан *күні*.

Зат есімді қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас

Баяндауыштары септік жалғаулы қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас

-табыс септік жалғаулы зат есім мен көсемше тұлғалы көмекші етістік арқылы жасалған баяндауыш: *Қарды қағып*, бөктер мен шиді қарайтып кететін *жел*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *жел* – нөлдік тұлғалы дара жалпы есімнен жасалған.

– бағыныңқы сыңарының баяндауышы тәуелдік жалғаулы зат есім мен көсемшенің –п жұрнағы жалғанған көмекші етістік, басыңқы сыңары - дара жалпы есімді баяндауыш: Бұл бала күннен Құнанбайдың *жігіті боп*, қабысып кеткен *адам*.

– басыңқы сыңарының баяндауышы тәуелдік жалғаулы зат есім: Жай басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан өзінің *шешесі*.

Аралас сөйлем

Халқын айтсақ, бұл ел әлі орыс мәдениетіне «сонша қажетім бар» деп ұғынып, оянған *ел емес*. Герцен, Чернышевский кітаптарынан кей-кейде бұған жете түсіп, кейде айқын болса, кейде жартылай түсінікті болатын үлкен сырлы *шындықтар тәрізді*.

2.2.2 Сын есімді есімді құрама баяндауышты сөйлемдер

Сын есімдер есімді сөйлемді жасауда тек есімді баяндауыш түрде ғана емес құрама баяндауыш түрінде келгенде сөйлемдерді тиянақтауы нақтырақ. Сын есім мен көмекші етістікті есімді сөйлемдердің жасалуын көрсетсек.

- *Сапалық сын есім мен көмекші етістік арқылы*: Тымағын алғанда, сұлу біткен кесек жүзі *салқын еді*. Күлкісінің үні соншалық сыңғыраған, *сонша мөлдір, нәзік еді*. Қонаққа тігілген үйлер *мол*, ауыл сәні *зор екен*. Бірақ аспан *ашық емес*.

- *Салыстырмалы шырай арқылы*: Қалған қыздардың жастары бұдан *кішірек еді*. Бірақ Құнанбай есебі бұлардан *тақысырақ екен*. Қанша дегенмен қырдың қара заңынан, мұсылманның қожа, молласының шарифатынан Россияның заңы адамға *мейірімдірек, рахымдырақ қой*.

- *Күшейтпелі шырай арқылы*: *Жіп-жіңішке боп*, ұзын сызылған қап-қара қасы да жігіт жүзінің жақсы ажарын аша түскендей. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *жіп-жіңішке* сын есімі мен көсемше тұлғалы *бол* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған.

- *Қатыстық сын есім мен модаль сөздер арқылы жасалған түйдекті баяндауыш*: Аузы сөзге олақ болса да, алқыны, екпіні *күшті тәрізденеді*. Ұзынша боп біткен, үлкендеу келген қоңырқай көздері *саналы сияқты*. Мәкіш те Абайдан осы жөннен жауап естімекке *ынталы сияқты*. Осы сөйлемдердегі негізгі мағынадағы сөздер *күшті, саналы, ынталы* дара қатыстық сын есімдер, ал оларға *тәрізденеді, сияқты* модаль сөздері тіркесіп келген. Негізінде бұл тұлғалы сөздер сөйлемнің соңында келуі басты шарты. Демек, модаль сөздер арқылы жасалған есімді сөйлемдерде сөйлемді тиянақтау жағы басым. Егер көмекші етістіктер өзі түйдектелген шақтық мағына үстейтін болса, модаль сөздерде де шақтық мәннің ізі бар деп айтуға болады.

- *Күрделі сын есім мен көмекші етістік арқылы*: Өзгеше өнер нұрымен балқыған, *ерекше сұлу еді*. Ол үйдегі Абайдың апасы Мәкішпен *ерекше тату еді*. Сын есімдер есімді сөйлемдердің баяндауышы қызметінде сондай-ақ көптік, тәуелдік жалғауларының тұлғасында келіп, оған *ғана* шылауының тіркесуі арқылы: Көзге ілінетін ұзын шидің басы, селдір қамыс болса, немесе анда-санда кездесетін тікенді шенгел, қарағай басы кезіксе, соларды сыдырып

жеп, үзіп жұлып талшық етіп, көпке төзіп келе жатқан түйенің *ірілері ғана*. Дәл қораның өз жанында сай тұрған аттар *бірен-саран ғана*. Дара сапалық сын есімге *гой* нақтылық демеулігінің тіркесуі арқылы: Өмір сондай *абзал гой!*.. – Ойпыр-ай, Үсен-ай, сенің орысшаңның ударениесі орысшаны отызға кеп оқыған менікінен де *жаман гой*. Егер сын есімдер есімді баяндауышта тәуелденіп жұмсалатын болса, енді құрама баяндауыштың негізгі сыңарында да тәуелденіп, онан кейін көмекші етістіктің түйдектелуі арқылы жасалады. Бөжекенді көрген жерде сәлемінді түзу бер, бір кездегі *жақынның жақсысы еді*. Сын есімдер баяндауыш қызметінде –дай, -дей- жұрнақты қатыстық сын есіммен көмекші етістік арқылы жасалған: Осымен бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл: дәл бір *ұялас бөрідей еді*. Ол алдарынан тосқауыл болатынын *білген кісідей екен*. -лы, -лі жұрнақты қатыстық сын есім мен көмекші етістік: Үлкен үйдің іші сыртындай *жұпыны емес, жасаулы, кілемді, алашалы екен*. Бөжей Құнанбайға қатты *ашулы еді*. -ды, -ді- жұрнақты қатыстық сын есім мен көмекші етістік: Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным *сұлу да, сәнді екен*. -ты, -ті -жұрнақты қатыстық сын есім мен көмекші етістік арқылы: Ондай жандардың өзін айыптаса жұрт *жазықты емес*. Омбы қар қорықтың шет-шетінде *қалың болғанымен*, дәл шилердің ішіне кіргенде оншалық *қатты емес, күпсек екен*.

-лас, -лес- жұрнақты қатыстық сын есімге көмекші етістігінің тіркесуі арқылы: Құнанбай Қаратайлармен әсіресе сыйлас еді. –қыш, -кіш- жұрнақты қатыстық сын есім мен көмекші етістік: Көргісі келмейді, әсіресе танығанын *айтқыш емес*. -тал жұрнақты қатыстық сын есім мен көмекші етістік: Шүкіманның көңлі *жүйрік, сезімтал еді*.

Абай жолы роман – эпопеясындағы сын есімді есімді сөйлемдер төмендегіше семантикалық мағынада жұмсалған:

- Түсін білдіреді: Екеуінің шапан, тымақтары да *сұрғылт түсті*. Түн *жарық емес*, бұлты бар ма, *тастай қараңғы екен*.

-Бірқалыпты жайды білдіреді: Құнанбай қоршауында, ол екеуі қажып талған түрлерімен, ашаң, жүдеу жүздерімен *өзгеше сұп-сұр*.

-Армандауды білдіреді: Өмір сондай *абзал гой!*

- Сұлулықты білдіреді: Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сәнмен тартылған, *кіршіксіз аппақ*, өзгеше өнер нұрымен балқыған, *ерекше сұлу еді*.

-Мінезін білдіреді: Шүкіманның көңлі *жүйрік, сезімтал еді*.

- Парасаттылықты білдіреді: Ұзынша боп біткен, үлкендеу келген қоңырқай көздері *саналы сияқты*.

-Өлшемдік қасиетін білдіреді: Абай енді көрді, көлденең өтіп, селдей ағып жатқан халықтың саны *ұшан- теңіз екен*.

-Салыстыруды білдіреді: Үлкен үйдің іші сыртындай *жұпыны емес, жасаулы, кілемді, алашалы екен*.

-Теңеулік мағынаны білдіреді: Абайдың да оған бейіл, мейірі – аға, туыстай ғана, *әкедей емес*. Бұл «қасқа» десе дегендей, *еңгезердей екен*. Күнгірт көңілден кешіп өткен ойлар күздің *ақ сұрғылт бұлтындай*.

Міне бұл қасиеттерге қарағанда М. Әуезов «Абай» романындағы есімді сөйлемдер жан- жақты формада қалыптаса келе әр түрлі реңкті білдіруде өте шебер құралған. Бірақ сөйлемдердегі осы қасиеттері осы кезге дейін қазақ тіл білімінде арнайы зерттеудің объектісі болмағаны белгілі. Бұл бүкіл роман бойынша бір ғана тамшы ретіндегі көрініс.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сын есімді есімді сөйлемдердің жай және құрмалас түрлерін көрсетсек.

Жай сөйлем түрлері

Хабарлы сөйлемдер: Тәкежан Абайдан екі жас үлкен. Ол Құнанбайға өкпелі. Биылғы күз аса салқын. Қоңыр күздің бүгінгі күні желсіз. Құнанбай айналасы көбінше үнсіз.

Сұраулы сөйлемдер: -Ту, сарамас. Мынау неткен көз жоқ бетбақ еді? Кім тентек, кім мақұл? ... –Шіркін, Ербол! Неткен жақсы едің?

Бұйрықты сөйлемдер: -Бәрекелді! Сүйіндік аға, оныңыз жақсы ақыл! - Есіттім, Абай! Өлеңіңіз жақсы екен! Құнанбайдың жері кеңір!..

Лепті сөйлемдер: Өмір сондай абзал зой! -Япыр-ай, қандай сұлу!

Жалаң сөйлемдер: Үй жылы. Абай жалғыз. Аспан да ашық.

Жайылма сөйлемдер: Биылғы күз аса салқын. Қарауыл суы тентек. Үнсіз уайымдаған ана қаралы.

Жақты сөйлемдер: Ауыл-үй маңы тап-таза. Қарт соқыр екен. Айнала бұлыңғыр.

Болымды сөйлемдер:

Қарт соқыр екен. Күн болса суық.

Болымсыз сөйлемдер: Жайсыз суық емес.

Толымды сөйлемдер: Бұл жайдың бәрін танып сезген Бөжей Құнанбайға қатты ашулы еді. Ол үйдегі Абайдың апасы Мәкішпен ерекше тату еді. Майбасар бұйрығына қатты ашулы. Олар жаңағы интернаттың төрт баласынан сәл қалқыңқы.

Толымсыз сөйлемдер: Ғайып қараңғылық жұтқандай. Түсі ойлы кісідей салқын. Ақсұр жүзі жабыңқы. Даусы соншалық зілді. Сөзі сондай салмақты. Диалог жағдайында: -Япырай, қандай сұлу! -Айтқаным айтқан, жазықтысың арамсың ... –Көріп, біліп келдік. Кәмшат ауру.

Құрмалас сөйлем

Салалас құрмалас сөйлем туралы ой қозғаған А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С.Аманжолов, Н. Сауранбаев, Т. Қордабаев, Р. Әмір, Қ. Есенов, Т. Сайрамбаев, Б. Сағындықұлы, С. Айтжанова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде есімді сөйлемдер туралы сөз болмаған. Профессор Т. Қордабаев өзінің «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі» деген еңбегінде құрмаластың баяндауыштарына ерекше назар аударады.

Профессор Т. Қордабаев: «Жалғаулықсыз салалас сөйлемнің тек өзіне ғана тән меншікті баяндауыш формасы жоқ, қалыпты тиянақты жай сөйлемдерде баяндауыш қызметінде қолданылатын сөз таптарының, формалардың қай-қайсылары болса да жалғаулықсыз салалас сөйлем компоненттерінің баяндауыштары бола алады. Мысалы: Өзінің барғаны дұрыс, істі қолма-қол

бітіреді (Ғ. Сланов) [12, 46-47 бб.]. Біз бұл еңбектен тек сапалық сын есімі *дұрыс* арқылы жасалған мысалды беруді жөн көрдік. Қ. Есеновтің «Құрмалас сөйлем синтаксисі» атты еңбегінде баяндауышы сапалық сын есімнен жасалған сөйлем кездеседі. - Сиырымыздың, тұқымы да *жақсы*, бабы да келіскен екен (Ғ. Сланов). Бұл мезгілдес салалас құрмалас сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы жақсы сапалық сын есімнен жасалған. Осы туралы автор: «Синтаксистік компоненттердің баяндауыштары осылайша есім сөздерімен берілгенде, бұларда мезгілділік қатынастан гөрі санамалай айту мәні басым болады», - деп есімді құрмалас сөйлем туралы қысқаша ғана айтып кетеді, бірақ жеке тақырып ретінде қарастырмайды [12, 21 б.]. Салалас сөйлемдерді сын есімді баяндауыштарына қарай мынандай топтарға бөліп қарастыруға болады:

- Бірінші сыңары сын есімді салалас;
- Екінші сыңары сын есімді салалас;
- Екі сыңары да сын есімді салалас.

—Баяндауыштары сын есімді құрама баяндауыштар. Жалпы сын есімді салалас сөйлемдерді, сондай-ақ таза және құрама баяндауышты есімді салалас сөйлемдер деп бөлуге болады.

Салалас құрмалас сөйлем түрлері:

- мезгілдес (ыңғайлас) салалас;
- себептес салалас;
- қарсылықты салалас;
- талғаулы салалас;
- кезектес салалас;
- түсіндірмелі салалас;
- салыстырмалы салалас;
- шартты салалас.

Осы аталған салаластардың ішінде мезгілдес, себептес пен: қарсылықты түрлері әрі жалғаулықты, әрі жалғаулықсыз, ал талғаулы мен кезектес салалас сөйлемдер үнемі жалғаулықты болып келсе, түсіндірмелі, салыстырмалы, шартты түрлері жалғаулықсыз болып келеді [17].

Сын есімді салалас сөйлемдер

Сапалық сын есімді жалғаулықсыз мезгілдес салалас: Қонаққа тігілген үйлер *мол*, ауыл *сәні зор* екен. Өзгеше өнер нұрымен балқыған, *ерекше сұлу* еді. Түсі салқын томсарған, *ашулы сияқты*. Соңғы сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы *-лы* жұрнағы арқылы жасалған қатыстық сын есімге сияқты *модаль сөзі* тіркесіп келген.

Жалғаулықты мезгілдес (ыңғайлас) салалас: Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным *сұлу да, сәнді* екен. Бұл сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы сапалық *сұлу* сын есімі арқылы жасалса, екінші сыңары *-ді-* жұрнағы арқылы *сәнді* қатыстық сын есіміне *екен* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған. *Сапалық сын есім арқылы:* Жасына жеткен қыздардың пішіндері *сұлу да, сыпайы да емес*.

Қатыстық сын есім арқылы: Тартысуға да *қорғаншақ*, шабуға да мүгедек болып қалды. Олар әрі *қызғаншақ*, әрі *жорымтал, аңдығыш*.

Қарсылықты салалас: Бірақ, үні зор, лебі екпінді, батыл. Бұл сөйлемнің екі сыңарының баяндауыштары да сын есімдер арқылы жасалған. Қатыстық сын есімді қарсылықты салалас: -ті - жұрнағы арқылы жасалған баяндауыш.

Құнанбай кейінгі күндері ешкімнің көңілін абыржытқандай ештеңе айтқан жоқ, сөйтсе де Зеренің күрсінуді *күшті*. Қанша дегенмен қырдың кара заңынан, мұсылманның қожа, молласының шарифатынан Россияның заңы адамға *мейрімдірек, рахымдырақ қой*. Бұл сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы салыстырмалы шырай тұлғасында келген *мейрімдірек, рахымдырақ* қатыстық сын есімдеріне *қой* нақтылық шылауының тіркесуі арқылы жасалған құрама баяндауышты салалас. *Аласа, тықыр*, бірақ тығыз бетегемен жайнаған. Бірінші сөйлемнің сыңарының баяндауышы бірыңғай сапалық сын есімдер болып келген.

Жалғаулықсыз қарсылықты салалас: Шам өшсін -өшпесін, Абайдың көз алдына қазіргі мезгіл, бұл сәт *самаладай жарық*. Бұл сөйлемнің екінші сыңарының баяндауышы күрделі сын есім арқылы жасалған.

Талғаулы салалас: Көпшілігі *қара қас, қара көз, қоңырқай қызғылт*, немесе *ақшыл қызғылт жүзді*. Бұл сөйлемнің екі сыңарының да баяндауыштары күрделі сын есімдер арқылы жасалған. Көбінің жүзі *ақшыл*, не *қызғылт сарғыш*. Бірінші сыңарының баяндауышы салыстырмалы шырай арқылы жасалса, ал екінші сыңарының баяндауышы салыстырмалы шырайда тұрған күрделі сапалық сын есімдер.

Түсіндірмелі салалас: Осымен бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл: дәл бір *ұялас бөрідей*. Анау көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл қонысы, қой өрісі – барлығы да *соншалық таныс, жақын*. Күлкісінің үні *соншалық сыңғыраған*, сонша бір *мөлдір, нәзік еді*.

Сабақтас құрмалас сөйлем

Сын есімді қарсылықты бағыныңқылы сабақтас: Сүйекті денесі әлі де *қапсағай, зор болғанмен*, бет ажымы *мол*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы сапалық *зор* сын есімі мен *-ған* тұлғалы *бол* етістігінен жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы сапалық *мол* сын есімі арқылы жасалып тұр Орта жасты адам болса да, әлі біткен *кісідей*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *-дей* жұрнақты қатыстық сын есімнен жасалған. Шыңғыстың кара желі өзге уақыттың бәрінде *жақсы болғанмен*, дәл күздігүні *жайсыз-ақ*. Бағыныңқы сыңары сын есім мен есімше тұлғалы көмекші етістікті болып, басыңқы сыңары қатыстық *жайсыз* сын есімі және *-ақ* күшейткіш шылауының түйдектелуі арқылы жасалған.

Салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас: Қазірде Абай көңілі қандай *салқын болса*, Ділдә да сондай *жалынсыз*. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы *салқын болса* сапалық сын есім мен шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы *жалынсыз* қатыстық сын есімді болып келуі арқылы және олардың алдында *қандай, сондай* сөздерінің келуі салыстырмалы мағынаны білдіріп тұр. Абай өзі қандай *шарасыз болса*, олар да *сондай*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы және басыңқы сыңарларының баяндауыштары есімді болып келген, бағыныңқы сыңарының

баяндауышы *-сыз* жұрнақты қатыстық сын есім мен шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған.

Мезгілдес (ыңғайлас) бағыныңқылы сабақтас: Үлкен жазық маңдайы ақыл бейнесін аңғартса, түксиген қабақ астындағы қисық, қиғаш көздері *ерекше суық*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *ерекше суық* күрделі сын есімнің түйдектелуі арқылы жасалған. Жас қыз кірген кезде, қатып қарап қалған Абайдың рені *тіпті жат еді*. Басыңқы сыңарының баяндауышы асырмалы шырай мен сапалық сын есімге *еді* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған. Тымағын алғанда, сұлу біткен кесек жүзі *салқын еді*.

Себеп бағыныңқылы сабақтас: Дәл кірер жері *тар болғандықтан*, Көкбай бастаған жігіттер бірінің артынан бірі тізілді. Бағыныңқы сыңарының баяндауышы сапалық *тар* сын есім мен есімше тұлғалы *-дықтан* қосымшалы бол көмекші етістігінің тіркесуі арқылы себеп бағыныңқылы сабақтас сөйлем құрып тұр.

Қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас: Досыңа, қатын-балаңа *қатты боп*, қайда барасың өзің? Бағыныңқы сыңарының баяндауышы сапалық *қатты* сын есімі мен көсемше тұлғалы *бол* көмекші етістігінің түйдектелуі арқылы жасалған. Жеңіл пешпет ішік киіп, білегін сыбаныңқырап алған Ызғұтты *аңшыдай шапшаң, ықшам*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *аңшыдай шапшаң, ықшам* бірыңғай сын есімдерінің түйдектелуі арқылы жасалған.

Шартты бағыныңқылы сабақтас: Ырғызбаймен салысса, Жігітекте де қоныс *аз*, өріс *тар*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *аз, тар* бірыңғай сапалық сын есімдері арқылы жасалған. Ірі қара дегенде сиыр болса, ол кесел қойдан да *жаман екен*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *жаман* сапалық сын есімі мен көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған. Жалғыздық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші *жоқтай*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *жоқтай* қатыстық сын есімі арқылы жасалып тұр.

Көп бағыныңқылы сабақтас: Ал, бүгінгідей қысылған шағында, мынандай апат, ауыртпалық көрген шағында, қаншалық *әлсіз, осал*. Басыңқы сыңарының баяндауышы бірыңғай сын есімдерінен жасалған. Бірақ, осы күндер бойында Абай ән салып, қалжың айтып, келелі кеңес те сөйлеп жүргенмен, өз ішінде *жабырқау*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *жабырқау* сын есімінен жасалған. Құлағында үлкен алтын сырғасы ырғалып келе жатқан Тоғжан, мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың тап ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы *Шолпандай*. Басыңқы сыңарының баяндауышы *-дай* жұрнағы арқылы жасалған *Шолпандай* теңеулік мағынаны білдіретін қатыстық сын есімі арқылы жасалған.

2.2.3 Сан есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

Қазақ тіл білімінде сан есімдер де басқа есім сөздер сияқты морфологиялық жағынан жан-жақты зерттелді. Барлық түркі тілдері бойынша жеке-жеке диссертациялар жазылып, соның негізінде монографиялар жарық көрді. Қазақ тілінде сан есімді арнайы зерттеген Ә. Хасенов бірер мысал арқылы сан есім де сөйлемде баяндауыш қызметінде жұмсалады деп тоқталып

өткен. Сонымен қатар қазақ тілі оқулықтарында да бұл мәселе арнайы берілген. Осы салада А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, А. Ысқақов, О. Төлеуов т.б. ғалымдар үлкен еңбек жазды. Әрине, осы аталған еңбектерде сан есім морфологиялық жағынан зерттелгенімен, ара-арасында сан есімдердің тек сөйлем мүшесі болуы ғана айтылады. Демек, жоғарыдағы авторлардың еңбегі бойынша сан есім көбіне тек морфологиялық жағынан ғана сөз болды деп айтуға болады. Сан есімдер синтаксистік зерттеулерде сөйлем мүшелері болуымен бірге Қ. Жұбанов, М. Балақаев, Т. Сайрамбаев еңбектерінде сөз тіркесінде жұмсалуды сөз болады. Бізге қатыстысы сан есімдердің сөйлем мүшелері ішінде баяндауыш қызметінде жұмсалуды. Табиғи жағынан алғанда сан есімдер анықтауыш болуы тиіс. Сол сияқты сан есім басқа да сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалатыны туралы жоғарыда айтып кеткенбіз. Дегенмен ол туралы жоғарыдағы авторлар еңбегінен мысалдар келтіруге болады. М. Балақаевтың «Қазіргі қазақ тілі» оқулығынан: «*Асқар сағатына қараса, сағат түнгі тоғыз болып қалған екен* (С. Мұқанов). Мұндағы есім баяндауыштың құрамында үш көмекші етістік бар: *тоғыз* – негізгі де, *болып қалған екен* – көмекші сөздер. Соңғы үш көмекші сөз негізгі баяндауышқа әрі шақтық, әрі видтық (болып қалған – тоғыз болуға таянған, бір-ақ әлі болған жоқ), әрі модальдық мағына қосып тұр.

Осындай, есім баяндауыштардың құрамында айтылатын көмекші етістіктер есімдердің баяндауыштық қызметін дәлдеп, мағынасын толықтырып тұрады. Ондай көмекші етістік қатысқан баяндауыштарды күрделі есім баяндауыштар деп танаймыз» [1, 140 б.] - деп автор мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауышы сан есімді есімді есімді құрама баяндауыш арқылы жасалғанын көрсетеді.

Біз осы тақырыбымызда сан есімді есімді құрама баяндауышты сөйлемдердің жасалу жолдарын, сөйлем түрлерін талдамақпыз.

Сан есімдер сөйлем соңында үнемі таза сан есім түрінде келмей, құрама баяндауышты болып та келеді. Сан есімдерге көмекшілік қызметте көмекші етістік, түрлі көмекші есімдер, модаль сөздер қатысты. Олар есім баяндауыштардың қызметін тиянақты ете түсіп, шақтық, видтік, модальдық мағына қосады. Сан есімдер ондай сөздермен тіркесте негізгі мағынаға ие болады да, көмекші сөздер сол сан есімдерге көмекші қызметте жұмсалады. Әсіресе сан есімді тіркесте ондай сөздердің көп қолданылатыны көмекші етістіктер мен нумеративті сөздер. Енді соларды жеке-жеке көрсетелік:

Реттік сан есім мен нумеративті сөздер: Мұнда келгелі биыл *бесінші жыл*.

Тәуелдік жалғаулы есептік сан есім мен көмекші етістік: Байтастың мінгені Құнанбайдың қара жал бурыл *аты*, дәмелі бәйге *аттың бірі еді*. Кешелер ол да Құнанбаймен араз кісінің *бірі еді*.

Болжалдық сан есімдер:

Барлық жиын – елу қаралы еркек, *отыз-қырықтай қатын*. Есептік сан есім сөздері қосарланып, *-тай* қосымшасы жалғануы арқылы болжалдық сан есімі туып тұр.

- *Құрама баяндауыштағы көмекші етістіктер*: Есім баяндауыштарға да өткен шақтық мән беріп, олардың баяндауыштық қызметін айқындай түсетін көмекші етістіктің бірі - *еді*.

- *Болжалдық сан есім мен көмекші етістік*: Иіс жинап топтаған қой саны *елудей еді*.

Сан есім мен көмекші етістік. Көмекші етістіктер сан есімдермен тіркесіп құрама баяндауыш жасайды. Осылай көмекші етістіктер сан есімдерге түрлі шақтық мағына берумен бірге сан есімдердің сөйлемді тиянақтау қасиетін барынша нақтылай түседі.

- *Көптік жалғаулы болжалдық сан есім мен көмекші етістік*: Сөйтіп, кеңес аяғында пидиясының өзі талай тоғыз болып саналды. Бас тоғызы түйе, екінші тоғызы жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішек-кілем сияқты *тоғыздар еді*.

-*Күрделі болжалдық сан есім мен көмекші етістік*: Бұлар беттеген қалың топ үлкен үйлер *он шақты еді*.

- **Жинақтық сан есім мен көмекші етістік**: Тәрдегі бөлмелер *екеу еді*.

- *Жинақтық сан есім мен -ақ демеулігі арқылы*: Күткені, тісін басқаны *біреу-ақ*.

- Сан есімдер құрама баяндауыштың негізгі сыңарында тәуелденіп келген: Мен осыны тосқан *әкенің, азаның бірі едім!*.. – деп, Абай бұл әңгімеге қанағаттана алмай, үндемей қалды.

Баяндауышы кейбір сан есімді тіркестерімен айтылады:

Шығынды өз қолдарымен үлестіріп отырған топтардың қайсысын көрсенде, әдет-мінездері *бір-ақ түрлі*.

Ұлы ана, қарт әжеден айрылғандық, оның орнының қаңырап қалғандығы *бір дерт*.

Келсе, Балағаздың көзі ұйқыда жатыр екен. Бар жігіт тегіс бейқам. Жиыны *он адам*.

Орталық тұста Кәрім дейтін момындау саудагер бар еді. Балалары жоқ, ерлі-қатынды *екі бас*.

Өзінің де ең жақсы көретін туысқаны Абай еді. Екеуінің арасы – *5-6 жас*.

Жыл сайын, ай сайын, кейде, тіпті күн сайын көргеніміз *бір тепкі*.

Жоғарыда айтылған сөйлемдердің баяндауыштары – баяндауыш қызметіндегі тіркестің алдыңғы компоненті – есептік сандардан, соңғы компоненті дерт, адам, бас, жас, тепкі зат есімдерінен және түрлі сын есімінен тіркесіп жасалған.

- *Есептік сан есімдер нөлдік тұлғада жұмсалумен бірге септік жалғауда тұрып та сөйлемді тиянақтай алады*. Септік жалғаулы сан есімдер негізінде сөйлемнің ішінде (ілік септіктен басқасы) заттанып барып толықтауыштық қатынаста немесе мезгілді т.б. білдіру арқылы пысықтауыштық қатынаста жұмсалумен бірге сөйлемнің соңында тұрып, баяндауыш қызметінде сөйлемді тиянақтай алады. Сан есімдер барыс, жатыс, шығыс, септіктерінде сөйлемді тиянақтап есімді сөйлемдер жасай алады.

–*Шығыс септігіндегі күрделі сан есім мен көмекші етістік*: Үйткені, анау таудан ағылған нөпірдің сан мөлшері де *бір бес жүзден кем емес*.

- *Барыс септігі*: Саны қырыққа жететін салдардың жасалуы *онға жуық*. Мұндағы баяндауыш сан есімді тіркестен синтаксистік тәсіл арқылы құралған, бастауыштарын сандық сапада болжалдық түрді көрсетеді.

– *Сан есім+ақ демеулігі + зат есім және керек модаль сөзі*: - Бар мал емес, *елу-ақ қой керек*. Мұндағы есім баяндауыштың құрамында үш көмекші сөз бар: *елу* – негізгі де, *-ақ қой керек* – көмекші сөздер. Соңғы үш көмекші сөз негізгі баяндауышқа әрі күшейткіш, әрі заттық, әрі модальдық мағына қосып тұр. Осындай, есім баяндауыштардың құрамында айтылатын көмекші сөздер есімдердің баяндауыштық қызметін дәлдеп, мағынасын толықтырып тұрады.

– *Сан есім мен көмекші сөздер*: Айтқанын мақұл көре қоя ма, жоқ па? Онысы тағы *екі талай*.

- Сан есімдер сөйлемдегі сөздердің барлығымен бірдей қарым-қатынасқа түсе бермейді. Олардың тікелей тіркесетін негізгі сөздері - зат есімдер, зат есімнен жасалған туынды сын есімдер және етістіктер ғана. Өзге сөз таптарынан басқа да сөздерді талғамайтын *ғана, ақ* демеуліктерін атауға болады.

– *Зат есім мен күрделі сан есім*: Абайдың қасындағы жас жігіттер *саны он екі*.

- *Күрделі болжалдық сан есім + зат есім мен көмекші етістік*: Осы топтың артынан іле, тағы бір топ келді. *Бес-алты кісі еді*.

- *Жинақтық сан есім мен –ақ демеулігі арқылы*: Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз *екеу-ақ...*

Жай сөйлем түрлері

Хабарлы сөйлем: Төрдегі бөлмелер *екеу еді*. Бұлар беттеген қалың топ үлкен үйлер *он шақты еді*.

Жақты сөйлем: Ертең үстіңе сияз құрғызамын. *Бұл бір*.

Жалаң сөйлем: Солар саны *елу-алтыс*. Біз *екеу-ақ...*

Жайылма сөйлем: Абайдың қасындағы жас жігіттер *саны он екі*. Бір Тәкежанда қазір *сегіз жүз жылқы бар екен*.

Толымды сөйлем: Құлыншақ - сол Торғайдың басты кісісінің *бірі*.

Толымсыз сөйлем: Жиреншеде *сегіз жүз*. Жетісуда – *алты жүз мың*.

Сан есімді салалас құрмалас сөйлемдер

-*Сан есімді жалғаулықсыз ыңғайлас (мезгілдес) салалас*: Балалары жоқ, ерлі-қатынды *екі бас*. Алдыңғы бәйге түйе бастатқан *тоғыз*, екінші жамбы бастатқан *тоғыз*. Бұл сөйлемнің екі сыңарының да баяндауыштары дара есептік сан есімі *тоғыз* арқылы жасалған.

-*Болжалдық сан есімді жалғаулықсыз салалас*: Базаралының туыс, дос көршілерінен құралған аулы көп үйлі кедей ауыл, *он бес шамасындай*.

- *Сан есімді жалғаулықты ыңғайлас(мезгілдес) салалас*: Бас тоғыз түйе, екінші тоғыз жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішік-кілем сияқты *тоғыздар еді*.

- *Сан есімді кезектес салалас*: Жыл сайын, ай сайын, кейде, тіпті күн сайын көргеніміз бір тепкі.

Сан есімді есімді сабақтас құрмалас сөйлемдер

- *Шартты бағыныңқылы сабақтас*: Бас жасысы Қоқан керуенінен алған жүз қойлық жібек кілемнен басталса, содан ары, ішік *жиырма бес*, сырмақ, сандық, *жиырма бестен*.

- *Аралас сөйлем*: Шарды түбінде елубасылар салып болған соң, санайтын ұлықтың өзі болмайды, осы мынау, столда отырған *екі тілмаштың бірі*.

2.2.4 Есімдікті құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

Қазақ тіл білімінде қазіргі кезде ғана есімді сөйлемдер туралы соңғы он жылда сөз бола бастады. Профессор М. Балақаев өзінің соңғы еңбегінде есімді, етістікті сөйлем түрлерін баяндауышының жасалуына қарай топтауды мақсат етеді. Осы күнге дейінгі қазақ тілі мамандарының бәрі бұл сөйлем түрлерін ескермегені белгілі. “Күн жылы. Аспан ашық. Айнала жым-жырт” [1] сөйлемдерінің есімді сөйлем деуіне ешкім күмәнданбайды. Себебі ол сөйлемдердің бастауыштары аспан, айнала, күн сөздері болса, баяндауыштары ашық, жылы, жым-жырт -сын есімдері. Осы кезге дейінгі еңбектерде сөйлемдердің осы түрлері орыс тіл білімінде бұрыннан айтылып жүргенімен, түркологияда, соның бірі қазақ тіл білімінде профессор М. Балақаев еңбегінен басталады.

“Есімді жай сөйлемдер қолданыста өте көп болғанымен, етістікті жай сөйлемдерге қарағанда аз қолданылатыны белгілі. Оның басты себебі бар. Бұл мәселе тек есімді жай сөйлемде ғана емес, есімді құрмалас сөйлемге де қатысты. Есімді сөйлемдер осы күнге дейін арнайы мәселе етіп көтерілмеуіне байланысты есімді сөйлемдерді құрайтын сөз таптарының өзінің объектісі айқындалмағаны айқын. Жалпы есімдерге зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары қатысты. Сондықтан бұл құрамды баяндауышты сөйлемдерді есімді сөйлем құрамында қарастыру дау туғызбаса керек. Дегенмен осы уақытқа дейін есімді баяндауыштың осы сөз таптары арқылы жасалуы бір жақты айтылып келеді. Сонда зат есімді баяндауышта оның бір-екі тұлғалық түрін келтіреді де, оның ондай баяндауыш болудағы әр түрлі құрамды ерекшеліктері ескерілмейді. Сол сияқты сын есімнің де ішкі категорияларының сөйлемді тиянақтауы сөз болған емес. Ал, сан есім, есімдіктердің түрлерінің ішкі ерекшеліктері де ескерілмеген мәселе десе болғандай. Есімді сөйлемдерде баяндауыш болатын әрбір сөз табын айқындау арқылы есімді сөйлемдердің жасалуын толық көрсетуге болады” [1].

Біз өз монографиямызда М. Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясындағы құрама баяндауышты есімді сөйлемдерді -зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер, есімдікті есімді құрама баяндауышты сөйлемдер, сын есімді құрама баяндауышты сөйлемдер және сан есімді құрама баяндауышты сөйлемдер деп топтастырып едік. Сондай-ақ зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер туралы сөз қозғап, оның жасалу түрлерін көрсеттік. Біз өз жұмысымызда М. Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясындағы есімдікті есімді құрама баяндауышты

сөйлемдер туралы ой қозғап және олардың жасалу жолдарын көрсетсек. «Қазақ тіл білімінде есімдікті есімді сөйлемдер деген мәселе арнайы сөз де болмаған. Бірақ осы күнге дейінгі баяндауыштардың жасалуында зат есім, сын есім, сан есімдермен бірдей дәрежеде есімдіктер де кездеседі. Бірақ онда тек бірді-екілі мысалмен көрсету үрдісі баршылық. Сол сияқты сөз тіркестері мәселелерінде, оның ішінде әсіресе есімдіктің, сөйлемнің соңында келіп басыңқы сыңарда жұмсалуды да сөз болып жүр» [60]. Есімдіктер де сөйлем соңында тұрып, ойды тиянақтай алады. Есімдік баяндауышты сөйлемдер өз бастауыштарымен жақ, сан жағынан предикаттық байланыста тұрып, есімді сөйлем құрайды. Баяндауыш болатын есімдік бастауыштың сыр-сипатын, не жайын, не болмысын білдіруі керек. Әрине, ол жағынан есімдік басқа сөз таптарынан кем деп айтуға болмайды. Оның өзі есімдіктің зат есім, сын есім, сан есім орнына жұмсалуды да қатысты. Сонымен есімдіктен болған баяндауышта осы үш сөз табының заттық, сындық, сандық қасиеттері нақтылана түседі. Зат есім, сын есім, сан есімдерге қарағанда бастауыштың мәнін айқындауда есімдік сөз табының орны ерекше деп айтуға болады. Сондай-ақ есімдіктің осы ерекшелігі оның есімді сөйлемдерді жасаудағы семантикалық жағынан да бай екенін көрсетеді.

Профессор Р. Әмір «Особенности синтаксиса казахской разговорной речи «деген еңбегінде есімдік арқылы құрмалас сөйлемнің бірінші сыңарының жасалуын көрсетуі есімдікті есімді құрмалас сөйлемнің бір түрін көрсетеді. Автор баяндауыштары *осы еді, сол еді* құрамды түрінің берілуін көрсетумен қатар, есімдіктің функционалдық жағына да назар аударады. Автор бұл еңбегінде құрмалас сөйлемдегі есімдікті түрінің элементін көрсете отырып, пікірін былай жалғастырады: «Подобные сложносочиненные предложения выражают мгновенность следования действий, событий. Грамматическая организация их определяется не только формой предложения с субъективно-глагольным построением, но и формой второго компонента, сказуемое которого всегда выражается глаголом прошедшего очевидного времени» - деп салалас сөйлемнің екі компонентінің баяндауыштарына анықтама береді. Автор сонымен бірге жай сөйлемнің де есімді түрі туралы былай дейді: В предложениях, построенных по способу предикационного выноса, сказуемым с особым функциональным назначением выступают местоимения *мынау, анау*. Конструкция с этим составом служат для выражения эмоции, вызванной действием: *Оңбаған, құдай жүзін көрмегір, сенің алдыңғы сұмдығың жетпеп пе еді! Қолың батып ақеңнің басын жарып отырғаның анау* (М. Әуезов). *Біз үшін Қайшамен не деспеді. Енді мұның жайлауы жарасып, жері кеңіп отырғаны мынау* (М. Әуезов). *Басқасын қайтейін, ең аяғы бір сүйектің басын тістескен Достың істеп отырғаны анау* (Ә. Нұрпейісов)» - деп, жай сөйлемді **анау, мынау** сілтеу есімдіктері арқылы көрсетеді [14, 58 б.].

М. Әуезовтің «Абай жолы» романында есімдікті есімді құрама баяндауышты сөйлемдер ұшан-теңіз.

Сілтеу есімдіктері баяндауыш қызметінде көмекші етістіктермен тіркесіп келіп, құрама баяндауыш тобын жасайды. Оның өзінің бірнеше жасалу түрі бар.

- Біріншіден, нөлдік тұлғадағы сілтеу есімдігіне көмекші етістіктің жалғасуы арқылы жасалады: Абай дәл мұндай болып құбылған ойнақы айды ең алғаш байқағаны осы еді. Медреседен қайтқалы кітапқа анықтап оқталғаны осы еді. Абайдың күткені де сол еді.

- Көптік жалғаулы сілтеу есімдіктері мен көмекші етістік арқылы: Еркектер бұл ауылдың бар әйелдері мен баласын осы үйге ерте бастан қаматып қойған. Солар екен. Ырғызбайдың жуаны Әзімбай болғанда, Жігітектің сімілтірі солар екен. Кейде сілтеу есімдіктері мынандай құрамда келеді: Бірақ Абайлар білмепті, Айдос ішінен Бөкеншіге кеткен алғашқы сәлем бұл емес екен.

- Сілтеу есімдіктері мен модаль сөздер арқылы: Бірақ біздің елде түйғын, лашын ұстаушы аңшылар асау құсқа сенбегенде, ұзын шыжыммен ұшырады ғой, сол тәрізді. Саркөл айналасындағы топыры көп ауыл сол тәрізді. Абайдың да әйелге анықтап қызыға қараған жолы осы сияқты. Жаңа Қадырбай айтқандай арғыдан бері қарай терсе, елдің үлкен арқалығы осылар сияқты. Соңғы сөйлемнің баяндауышы көптік жалғаулы сілтеу есімдігі мен «сияқты» модаль сөзі арқылы жасалған.

Роман –эпопеяда әсіресе сілтеу есімдіктері баяндауыш қызметінде жиі кездеседі.

- Сілтеу есімдігіне шылаулардың тіркесуі арқылы: Кіршіксіз таза көңілдің бар қиялы осы ғана. Становтың тілері мен айтары осы ғана. Ендігі Становтың Мағаш үшін алысатын мақсаты сол ғана. Абай осы ғой! Әзір көріп отырғаның сол ғой! Көптік жалғаулы есімдігі мен нақтылық шылауының тіркесуі арқылы: Сармолланың жауы солар ғой.

- Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдіктеріне «ғой» нақтылық шылауының тіркесуі арқылы: Жаным –ау, қасқыр бала мынау ғой! - деді. Кейде сілтеу есімдігі нөлдік тұлғада келіп, оған түйдектелген көмекші етістігі мен нақтылық «ғой» шылауы арқылы күрделі баяндауыш түрінде де жұмсалады - Бөжей өкпесінің басы осы еді ғой.

- Сілтеу есімдігі мен күшейткіш шылауының қосарлануы арқылы: Мың асқанға бір тосқанның шағы кеп тұрған сәтім осы-ақ!

- Сілтеу есімдігі мен сұраулық шылаулар арқылы: Махаббат па? Осы ма? ... Сендердің берген ақылың осы ма? Әділі осы ма? Жақсысы осы ма?

- Жатыс жалғаулы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы: Құнанбай сонда еді. Сонда сілтеу есімдігі жатыс септігінде тұр. Әзімбай өзі де осында екен. Мұсағұлға келсе, Базаралы да сонда екен.

- Жатыс жалғаулы сілтеу есімдігі мен болымсыздық етістігі арқылы: Бірақ өңі сұп-сұр зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес. Бұлар көптік жалғаулы сілтеу есімдігі жатыс септігінде тұр.

- Шығыс жалғаулы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы: Әлгіде Жұмырдың айтқаны осыдан еді.

- Сілтеу есімдігі мен нақтылық «ғана» шылауына болымсыздық етістігінің тіркесіп, күрделі баяндауыш қызметінде келуі: Жалғыз осылар ма? Бұлар ғана емес?

Жіктеу есімдіктері «Абай жолы» роман-эпопеясынан байқағанымыздай тек жіктік жалғауы арқылы ғана сөйлемді тиянақтап қоймай, олар сөйлемнің соңында әр түрлі тұлғаларда тұрып, есімді сөйлемдер жасайды. Мұның өзі жіктеу есімдіктерінің сөйлемдегі жұмсалы аясының әлдеқайда кең екенін көрсетеді. Енді соларды жеке-жеке көрсетелік:

- *Нөлдік тұлғадағы жіктеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы* - Төрт тарапың сай келген, ендігі қазақтың хан төресі сен екенсің!

- *Жіктеу есімдігінің жіктік жалғауда келіп оған «ғой» нақтылық шылауының тіркесуі арқылы:* Жеміс күтіп, нәр алатыны сенсің ғой. Жеткізетін сенсің ғой!..

- *Жатыс жалғаулы жіктеу есімдігі мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы:* Бұрын бұзық ой менде де жоқ еді.

- *Нөлдік тұлғадағы жіктеу есімдіктері мен болымсыздық етістігі арқылы:* Қазірде Абай байқаса, мына Базаралы ол емес.

Жіктеу есімдігінен кейінгі сөйлем соңында қолданылатын есімдіктің түрі: *Өздік есімдігі*. Егер жіктеу есімдіктері мен, сен, ол, біз т.б. сөйлем соңында баяндауыш қызметінде жұмсалса, керісінше, өздік есімдігі тек тәуелдік жалғауының үшінші жағында келу арқылы жұмсалады. Оның өзі өздік есімдігінің көбіне тәуелдік жалғауының үшінші жағында жұмсалыуымен ерекшеленеді.

- *Өздік есімдігінің тәуелдік жалғаулы тұлғада келіп, оған көмекші етістігінің тіркесуі арқылы:* Немересін баулып отырған өзі екен. Бірақ, қаза мен жазаны шеккен бұлардың өзі емес.

- *Өздік есімдігі жатыс септігінде келіп оған болымсыз етістігінің тіркесуі арқылы:* Сонысы, және, жалғыз Қадырбайдың өзінде емес.

Кейде өздік есімдігі нөлдік тұлғада келіп, оған түйдектелген көмекші сөзі жатыс жалғаудағы күрделі баяндауыш қызметінде мекендік, бағыттық мағына үстейді. *Өз байлауы өз ішінде*. Сол айтылған, жазылған жырлар әлі күнге Абайдың өзінде, өз бойында.

- *Өздік есімдігі мен модаль сөздері арқылы:* Шынында мына сорлы тілмәш дәл соның өзі сияқты.

- *Өздік есімдігі мен «тіпті» күшейткіш шырайы арқылы:* Үйдегі алжыған әжеңнің ақылынан басқа ақыл жоқ деп алғансың ғой өзің тіпті.

- *Өздік есімдігі мен нақтылық «ғой» шылауы арқылы:* ...Таң осы да ...өзі ғой! Тартып алғыштың басы, шынға келсек, Байсал емес, өзіміз ғой.

- *Түйдектелген күрделі баяндауыш болып:* Тобықтыға абырой әперіп, ұлық қып, үске шығарып қойған да сол өздері.

- *Белгісіздік есімдіктері* – Нөлдік тұлғадағы белгісіздік есімдігі мен көмекші етістік арқылы: Ішінде жұпыны киімді біреу жоқ.

- *Тәуелдік жалғаулы белгісіздік есімдігі мен көмекші етістік арқылы:* Кешелер ол да Құнанбаймен араз кісінің бірі еді. Ол өз ішінде жатқан ауыр күдіктің, қиын уайымның бірі еді.

- *Сұрау есімдіктері* - Сұрау есімдіктері мен көмекші етістік арқылы жасалған сөйлемдер: -Бұ кім екен? -Жауың кім еді? Мәкішке шұғыл бұрылды да: - Айтшы, Мәкіш, Салтанат бүгінде қандай екен?... - деді.

- *Түйдектеліп келген күрделі құрамдағы баяндауыш арқылы*: Жиырма беске жасың келмей жатып, бұ неменең?

Жай сөйлем түрлері

Хабарлы сөйлемдер: Әзімбай өзі де осында екен.

Сұраулы сөйлемдер: - Сендердің берген ақылың осы ма?... Махаббат па? Осы ма?

Бұйрықты сөйлемдер: Жалғыз осылар ма? Бұлар ғана емес!

Лепті сөйлемдер: Таң осы да... өзі ғой! -Абай осы ғой!

Жақты сөйлемдер: Құнанбай сонда еді.

Жалаң сөйлемдер: Байлау біреу-ақ.

Жайылма сөйлемдер: Бөжей өкпесінің басы осы еді ғой. Бөжейдің Құнанбайға қарсы жалғыз ашық серпіні сол еді.

Толымды сөйлемдер: Оразбайдың да ойындағы сөзі осы екен.

Толымсыз сөйлемдер: Айғай салып жылаған жеңгесін алғаш көргені осы еді.

Болымды сөйлемдер: Немересін баулып отырған өзі екен. Бүгінгі Абайдың үлкен қала базарына алғаш бару сапарында бастап айтқан сөзі осы еді.

Болымсыз сөйлемдер: Айыпты Өскен-екеңнің өзі емес. Көздегенің сол ғой! –Жалғыз мен емес...

Құрмалас сөйлем түрлері

Есімдікті жалғаулықсыз мезгілдес (ыңғайлас) салалас

- *Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы*: Тоғжанға арналған, ең алғашқы «ғашығым» деген жарына арналған жан жырының тұңғыш жолы осы еді.

- *Есімдікті жалғаулықты мезгілдес (ыңғайлас) салалас*

- *Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы*: Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білмеген ең бір сұлу, ең бір әсерлі, күшті жыры осы еді.

- *Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі мен модаль сөзі арқылы*: Мағаш, Кәкітайларға да, әке-шешесіне де, Дәрмен арқылы айтқызып тұрған жауабы осы сияқты.

Есімдікті қарсылықты салалас

- *Сілтеу есімдікті қарсылықты салалас*. – Көптік+ жатыс жалғаулы сілтеу есімдігі мен көмекші етістігі арқылы: Бірақ өңі сұп-сұр, зор денелі, бурыл сақалды Құнанбайдың жалғыз көзі бұларда емес.

- *Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі мен көмекші етістіктер арқылы*: Бірақ Абайлар білмепті, Айдос ішінен Бөкеншіге кеткен алғашқы сәлем бұл емес екен.

Есімдікті көп компонентті салалас

-*Тәуелдік жалғаулы өздік есімдігі мен көмекші етістік арқылы*: Жардың ернеуі мен арғы ойы толған қар, найза бойламайтын обыр, опқынның өзі еді.

Бұл сөйлемнің үш компоненттінің де баяндауыштары есімді болып келген, бірінші сөйлемнің баяндауышы *қар* нөлдік тұлғалы жалпы есімнен, екінші сөйлемнің баяндауышы *обыр* нөлдік тұлғалы жалпы есімнен болса, үшінші сөйлемнің баяндауышы *өзі* тәуелдік жалғаулы өздік есімдігі мен *еді* көмекші етістігі арқылы сабақтас сөйлемді тиянақтап тұр.

Есімдікті сабақтас құрмалас сөйлем

Есімдікті қарсылықты бағыныңқылы сабақтас.

-*Сілтеу есімдікті қарсылықты сабақтас*: Құнанбайдың бетіне батып айта алмаса да, сырттан бар жақын, бар туысқан *осылай десе ме екен?* Батыр бітімді Манастың бұл сөзі Салтанат пен Абайға тұрпайылау тисе де, оның бар сыпайылап айтқаны *осы еді*.

Есімдікті шартты бағыныңқылы сабақтас

-*Жіктеу есімдікті шартты бағыныңқылы сабақтас.*

-*Нөлдік тұлғалы жіктеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы*: Қазірде Абай байқаса, мына Базаралы *ол емес*.

-*Өздік есімдікті шартты бағыныңқылы сабақтас.*

-*Жіктік жалғаулы өздік есімдігі мен нақтылық зой демеулік шылауы арқылы*: Тартып алғыштың басы, шынға келсек, Байсал емес, *өзіміз зой*.

Сілтеу есімдігі мен шартты райлы бол етістікті шартты сабақтас.

-*Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі*: Сүйіндік, Бөжей жағының ойы *осы болса*, Құнанбай да өз есебін алдын ала өзі өлшеген бетпенен ішіне ірікті. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы *осы* сілтеу есімдігі мен шартты райлы *бол* көмекші етістігінің тіркесуінен жасалған.

-*Нөлдік тұлғадағы күрделі сілтеу есімдіктері мен күшейткіш демеулік шылауы арқылы*: Тұяқ серпер күнім болса, *сол осы-ақ!* Бұл сөйлемнің бағыныңқы, басыңқы сыңарларының баяндауыштары есімді болып келген, бағыныңқы сыңарының баяндауышы тәуелдік жалғаулы жалпы есім *күнім* мен шартты райлы *бол+са* көмекші етістігі арқылы жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы *сол осы-ақ* күрделі сілтеу есімдіктері мен *-ақ* күшейткіш демеулік шылауы арқылы жасалып сөйлемді тиянақтап тұр.

-*Көптік жалғаулы сілтеу есімдігі мен көмекші етістікті шартты сабақтас*: Ырғызбайдың жуаны Әзімбай болғанда, Жігітектің сімілтірі *солар* екен.

Есімдікті мезгілдес (ыңғайлас) сабақтас

Сілтеу есімдікті мезгілдес (ыңғайлас) сабақтас.

-*Жатыс жалғаулы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы*: Мұсағұлға келсе, Базаралы да *сонда* екен.

Есімдікті қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас

Жіктеу есімдікті қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас.

-*Жіктік жалғаулы жіктеу есімдігі мен нақтылық демеулік шылауы арқылы*: Жеміс күтіп, нәр алатыны *сенсің зой*.

-*Сілтеу есімдікті қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас.*

-*Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы*: Бөжей өлген күннің ертеңінде *Байсал, Байдалы, Түсіп, Сүйіндік боп*, ертемен байласқан

байлау *осы еді*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы, басыңқы сыңарларының баяндауыштары есімді болып келген, бағыныңқы сыңарының баяндауышы *Байсал, Байдалы, Түсін, Сүйіндік* бірыңғай жалқы есімдер мен көсемше тұлғалы *боп* етістігінен жасалса, басыңқы сыңарының баяндауышы нөлдік тұлғалы *осы* сілтеу есімдігі мен *еді* көмекші етістік арқылы жасалып сөйлемді тиянақтап тұр.

Өмір бойында Абайдың ең алғаш рет ұйқысыз түндер өткізіп, қабағы қатып, қажыған жолы *осы еді*. Бұл сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауышы нөлдік тұлғадағы сілтеу есімдігі мен көмекші етістік арқылы жасалып қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас сөйлемді тиянақтап тұр.

Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем

Сілтеу есімдікті көп бағыныңқылы сабақтас.

–*Нөлдік тұлғалы сілтеу есімдігі мен көмекші етістігі арқылы*: Бір шақта, қаладағы оқудан қайтып келе жатып, ауылды аңсап, асығып шапқан көк жазығы *осы еді*. Бұл сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауышы *осы* нөлдік тұлғадағы сілтеу есімдігі мен *еді* көмекші етістігі арқылы жасалған.

2.3 Көмекші есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер

Қазіргі қазақ тілінде сан жағынан соншалықты көп емес, оларға *алды, арты, асты, үсті, жаны, қасы, арасы, ортасы, іші, сырты, басы, беті, шеті, түбі, төбесі, тұсы, маңы* сияқты сөздер жатады. Бірақ сан жағынан аз болғандығымен, бұл сөздердің қолданылу өрісі аса кең, атқаратын қызметтері өте зор - көмекші есімдер деп аталатын сөздер тобы бар. Ал бұл сөздердің қолданылу өрісінің кең болуы да, атқаратын қызметтерінің мол болуы да олардың тілімізде алатын орындарының ерекшеліктерімен байланысты. Бұл сөздердің басқа өзі тіркесіп тұратын негізгі сөздерден айырмашылығы – олар жекелей бір мағынаға ие, сөйлемдегі ойға негіз бола алмайды Олар негізгі сөздердің жетегінде келіп, сол сөздің мағынасын нақтылап, толықтырып тұрады [43, 144-145 бб.].

Көмекші есім сөздер мектепке арналған грамматикаларда көпке дейін айтылмай, не біржола ескерусіз қалып, тіпті басқа сөз таптарына қатеден жатқызылып жүрді [61].

Көмекші есімдерді жеке сөздер тобы ретінде алғаш рет танып, ғылыми теориялық жағынан тексеріп, зерттеген профессор А. Ысқақов болды. Қазақ тіл біліміндегі бұл сөздер тобының мағыналарын, атқаратын қызметтерін, қай сөз табына жатқызылуын анықтаудың ғылыми теориялық жағынан ғана емес, практикалық жағынан да маңыздылығын алғаш рет А. Ысқақов 1948 жылы «Көмекші есімдер» деген мақаласында жариялады [62].

Осы еңбегінде А. Ысқақов: «Қазақ тілінде өз алдына лексикалық мағынасы бар септелетін, тәуелденетін, көптелетін, баяндауыштық қызмет атқарып, жіктелетін кәдімгі зат есімдер мен бастапқы мағынасынан айырылған шылау сөздердің аралығынан орын алатын «қасы, жаны, іші, сырты, түбі, алды, арты, үсті, асты деген сияқты төтенше қызмет атқаратын сөздер бар. Бұл сөздерді көмекші есімдер деп атауымыз керек» [62] - дейді.

Сондай-ақ, осындай ерекшеліктері мол, тілімізде төтенше қызмет атқаратын бұл сияқты сөздерді біржола атаусыз қалдыруға, болмаса басқа сөз таптарымен шатастыруға болмайтынын айта келіп, ғалым оны өз алдына жеке сөз табы ретінде тану керектігін дәлелдейді.

«Наречие в современном казахском языке» деген еңбегінде А. Ысқақов көмекші есімдерге жеке тоқталып, қазақ тіл білімі үшін көмекші есімдердің әлі шешімін таппаған мәселе екенін атап көрсетеді. Әлі де болса ғылыми грамматикаларда бұл сөздердің үстеулер ретінде танылып жүргенін айта келіп, ғалым көмекші есімдердің ерекшеліктерін, олардың қолданыстағы екі түрін көрсетеді: тура түрде қолданылуы және тәуелдеулі түрде қолданылуы. Көмекші есімдер тура түрінде өзінің лексикалық мағынасын және дербестігін сақтай отырып, жатыс, барыс, шығыс септіктерінде қолданылатындығын, сөйтіп бұл жағдайда олар үстеулер болып табылатындығын мысалдармен келтіреді. «Шахтаның біреуі алда, біреуі кейін» (Шашубай) [63].

Тәуелдеулі түрдегі көмекші есімдер туралы ғалым былай деп жазады: «Те же слова в притяжательной форме весьма часто употребляются в сочетании с предыдущим именем родительного падежа, однако, при этом они функционируют служебно; в силу зависимости от предыдущего имени (слова) семантически они обезличены, зависимы, неполновесны. В этом сочетании служебные имена как бы выступают в качестве части предыдущего слова, его оформителя и уточнителя подобно вспомогательным глаголам в казахском языке, но несколько в ином плане (сравните, есіктің алды – перед домом). Лексическая несамостоятельность подобных слов особенно ярко проявляется там, что они синтаксически без предыдущего слова (в род. падеже) не могут быть самостоятельным членом данного предложения, а выступают только в сочетании с предыдущим словом как один сложный член (обстоятельство), так как подобные служебные имена являются оформителями целого сочетания в одном из локативных падежей. 1. Көрікті Отан алдында, ақын жырын үйеді (Жамбыл). 2. Ұлы жиын алдында, сөз сарапқа салынар (Жамбыл).

В этих примерах сочетания Отан алдында жиын алдында служит только одним сложным членом предложения, слово алдында выступает служебно, выполняя функцию русского предлога перед. Поэтому назвать их наречиями нельзя, их можно считать служебными именами, находящимися между самостоятельным обычным именем с его полновесной лексической семантикой» [63].

«Қазақ тіліндегі сөздерді таптастыру туралы» [64] деген мақаласында А. Ысқақов сөздерді мағыналық, тұлғалық және функциялық ерекшеліктеріне қарай белгілі топтарға бөліп саралап қарастырады. Бұл жерде көмекші есімдер «көмекші сөздер» тобында қарастырылады. Көмекші сөздерді ғалым алдымен мағыналық және тұлғалық ерекшеліктеріне қарай екі топқа бөледі:

- 1) көмекші сөздер;
- 2) шылау сөздер.

А. Ысқақов осы еңбегінде көмекші сөздер туралы: «Көмекші сөздер, тіліміздегі басқа категориялардың дамығаны сияқты, бастапқы кезде

материалдық дербес мағынасы бар сөздерден шыққан. Мысалы, Үй сыртында, ішінде, келетін шығар, жығыла жаздады» дегендердегі «сыртында, ішінде деген сөздер есімдерден шыққан да, «шығар, жаздады» деген сөздер етістіктен шыққан. Бұл сияқты сөздердің көмекші сөздерге айналғандықтарын, олардың өздеріне тән сөздің екпіні жоқтығынан және соған сәйкес айтылуда өздерінен бұрынғы негізгі сөзге қабысып жатқандықтарынан да көруге болады. Сөйтіп, ғалым көмекші сөздерді шығу тәркілеріне, қызметтеріне және түрлену ерекшеліктеріне қарай ішінара екі топқа бөледі:

а) көмекші есімдер

б) көмекші етістіктер

Көмекші есімдердің үнемі тәуелдеулі формада жұмсалатынын, сөйлем талабына қарай белгілі бір септік жалғаулы формада келетінін, олардың мағына жағынан және қызметі жағынан (тәуелдену, септелу, т.б.) есімдерге ұқсас келетінін атап көрсетеді. Сондай-ақ ғалым тілдегі сөздерді осылай негізгі семантикалық және грамматикалық топтарға бөлудің, сөз топтарының таптастырылуы үшін және мектеп, ғылыми грамматикаларының жетік меңгерілуі үшін маңызының зор екенін айтады. Жоғарыда аталған мақалалардағы пікірлерін жинақтай келіп, А. Ысқақов 1952 жылдан бастап «Қазіргі қазақ тілі» атты ғылыми грамматикада бұл сөздерді көмекші есімдер деген атпен жеке тарау етіп бере бастады [65].

Ғалым Қ. Қадашева «Көмекші сөзді сөйлем мүшелері» деп аталатын ғылыми еңбегінде қазіргі қазақ тілі грамматикаларында көмекші сөздерді морфологиядан гөрі синтаксисте қарастыру керек деген пікір ұсынады [66].

Біз өз жұмысымызда «Абай жолы» роман-эпопеясында көмекші есімдердің құрама баяндауышты есімді сөйлемдердің құрамына еніп көмекші компоненттер есебінде жұмсалуды туралы айтпақпыз.

Көмекші есімдер үнемі тәуелдік жалғаулы түрде қолданылады да, оның алдында толық мағыналы негізгі есім сөзі ілік септік жалғауының не ашық түрінде, на жасырын түрінде қолданылады. Көмекші есімдер ілік жалғауының жасырын түрімен тіркесе айтылғанда, өз алдына жеке сөйлем мүшесі болмай, өзінің алдындағы қабыса байланысқан сөзбен бірігіп, күрделі мүше болып келеді. Мысалы, Біз олармен *ат үсті* амандастық. Осы сөйлемдегі *ат үсті* деген тіркес қалай амандастық? деген сұраққа жауап беріп, пысықтауыш болып тұр. *Мектеп іші* оқушылардың күшімен әшекейленді. *Мектеп іші* деген тіркес күрделі бастауыш болып тұр. *Құдық басында*, кешкі *ауыл сыртында*, *от басында*... Абай сөздерін бұларға оқытып отырып тыңдайтын Дәркембай, көп кәрі-жас бар. Бұл сөйлемдегі *құдық басында*, *ауыл сыртында*, *от басында* деген тіркестер мекен пысықтауыш болып тұр. *Астында* жүйрік аты бар. *Астында* деген көмекші есімдер толықтауыш болып тұр [67, 106-107 бб.]. Осы мысалдардағы *ат үсті*, *мектеп іші*, *құдық басында*, *ауыл сыртында*, *от басында*, *астында* деген тіркестердің бәріне де *үст*, *іш*, *бас*, *сырт*, *аст* сөздері лексикалық мағыналары толық сақталған зат есімдер есебінде емес, ақиқат мағыналары солғындаған көмекші есімдер ретінде қолданылған. Осыған сәйкес, бұл сөздердің бәрі де сол сөйлемдерде жеке-дара мүше емес, өздерінен

бұрынғы негізгі сөздермен тіркесіп, күрделі мүшелердің құрамына енетін көмекші компоненттер есебінде қызмет етіп тұр да, олардың әрқайсысы семантика жағынан сол негізгі сөздердің мағыналарына өзінше әр қилы қосымша мағыналар үстеп тұр. Осындай құрамдағы топ сөйлемнің бастауыш, пысықтауыш, толықтауыш қызметтерінде жиі жұмсалса, ал олардың анықтауыш қызметінде жұмсалуды өте сирек. Сөйлемнің басында, ортасында ғана қолданылатын көмекші есім енді сөйлемнің соңында жұмсалып сөйлемді тиянақтау дәрежесіне де ие болуда. Есім мен көмекші есімді түйдекті тіркестер баяндауыш қызметінде сөйлемнің соңында жиі жұмсалатынын роман-эпопеядан байқадық.

Жай сөйлем түрлері

Жақты сөйлем

-*Ілік жалғаулы сөз бен көмекші есім арқылы*: Ондайда негізгі сыңарлы сөз ілік жалғауының ашық түрінде келеді. Осы – *Тереңсайдың тұсы*. Бұл сөйлемдегі тәуелдік жалғаулы *тұсы* көмекші есімі мен жалқы топоникалық атаулар *Тереңсай* баяндауыш қызметінде жұмсалған, бастауышы *осы* сілтеу есімдігі.

- *Жалаң сөйлем*: Күтушінің бәрі де *ат үстінде*. Бұл сөйлемнің баяндауышы *ат үстінде* – ілік жалғауының жасырын түріндегі жалпы есімі мен жатыс септігіндегі көмекші есім арқылы сөйлемді тиянақтап тұр.

- *Жайылма сөйлем*. - *Ілік жалғауының жасырын түрі мен көмекші есім арқылы*: Күндіз болса барлық жұрт *ат үстінде*.

-*Толымсыз сөйлем*. – Шығыс септік жалғаулы көмекші есім арқылы: Оның өзін де бір сұмдық деседі ғой *артымнан*.

Құрмалас сөйлем түрлері

-*Жалғаулықсыз мезгілдес салалас сөйлем*.

- *Ілік жалғауының жасырын түрі мен көмекші есім*: Егер ілік жалғауының ашық түрімен көмекші есімдер көбіне тәуелдік жалғауының тек 3-жағында жұмсалса, ал ілік жалғауының жасырын түрінде көмекші есімдер тәуелдік жалғауынан кейін үнемі жатыс септігінде келеді. 1. *Ас пісірген жер ол үйлердің маңында емес, жаңа Абайлар шыққан ауылдың шетінде*. Бұл сөйлемнің екі сыңарының да баяндауыштары көмекші есімдер арқылы жасалған. Бірінші сөйлемнің баяндауышы *үйлердің маңында емес*, ілік жалғаулы жалқы есім мен жатыс септігіндегі көмекші есімге көмекші етістігі тіркесіп күрделі баяндауыш құрап тұр, екінші сыңарының баяндауышы *ауылдың шетінде* - ілік жалғаулы жалқы есімге жатыс септігіндегі көмекші есім жалғанып түйдекті тіркес құрып тұр. 2. Осы күні кешке Қарашоқыға жеткенмен Абай *әке қасында*, Күнкенің аулында қалған жоқ. Бұл сөйлемнің бірінші сыңарының баяндауышы *әке қасында* – ілік жалғауының жасырын түріндегі сөз бен жатыс септіктегі көмекші есімнен жасалып, бастауышы *Абай* сөзімен предикативті қатынас құрып сөйлемді тиянақтап тұр.

-*Қарсылықты салалас*: Айрылғаныма көп заман болды, бірақ осы күнге шейін кішкентай бір езу тартқан күлкісіне шейін *көз алдымда*. Осы сөйлемнің

екінші сыңарының баяндауышы *көз алдымда* – ілік жалғауының жасырын түрі мен көмекші есімі жатыс септігінде келген.

-Шартты бағыныңқылы сабақтас:

Бірақ Құнанбайдың мықты жері *Тобықты іші болса*, әлсіз жері де осы *Тобықтының ішінде*. Бұл сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы *Тобықты іші болса* – ілік жалғауының жасырын түріндегі жалқы есімі мен жатыс септігінің жасырын түрінде тұрған көмекші есіміне *-са* шартты рай жұрнағы арқылы жасалған көмекші етістігі сөйлемді тиянақтап, есімді сөйлем құрып тұр. Басыңқы сыңарының баяндауышы *Тобықтының ішінде* – ілік жалғауының ашық түрінде келген жалқы есім (топоникалық атаулар) мен жатыс септігінде келген көмекші сөз түйдекті тіркес құрып, мекендік мағынаны білдіріп тұр.

-Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем:

Сол әңгімелерге қарағанда, Құнанбай көктемнен бері дамылсыз жиын жиып, тынымсыз *қимыл үстінде екен*. Осы сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауышы *қимыл үстінде екен* – ілік жалғауының жасырын түрі мен жатыс септігіндегі көмекші есімге көмекші етістігі тіркесіп сөйлемді тиянақтап, есімді сөйлем құрып тұр. Сонда зат есім мен көмекші есімнің мағынасына қарағанда енді көмекші етістікті құрамда олардың шақтық мағынасы нақтылана түскен. Осындай құрамдағы күрделі есімді баяндауыштар сөйлемнің семантикалық қасиетін ашуға да үлес қосады.

2.4 «Бар», «жоқ» баяндауышты есімді сөйлемдер

Есімді сөйлемдер қолданыста өте көп болғанымен, етістікті сөйлемдерге қарағанда аз қолданылатыны белгілі. Есімді сөйлемдер осы күнге дейін арнайы мәселе болып көтерілмеуіне байланысты есімді сөйлемдерді құрайтын сөз таптарының өзінің объектісі айқындалмағаны айқын. Жалпы есімдерге зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары қатысты. Сондықтан бұл құрамды баяндауышты сөйлемдерді есімді сөйлем құрамында қарастыру да туғызбаса керек. Сондай-ақ есімді сөйлемдер тобының баяндауышына бар, жоқ сөздерін қосу туралы да пікірлер бар. Бар, жоқ сөзді баяндауыш барлық оқулықтарда арнайы тақырып ретінде беріліп келеді. Бірақ ол еңбектерде «бар», «жоқ» сөздері қай сөз табы деген мәселеге көңіл аударылмайды.

Тілімізде мұндай баяндауышты сөйлемдерді не есімді, не етістікті сөйлемдердің бірі ретінде қарастыру мәселесі әлі көтерілген емес. Алғаш рет түркологияда А.П. Поцелуевский ғана бар, жоқ сөзді сөйлемдерді есімді сөйлемдер қатарына қосып қарастырған. А.П. Поцелуевский «Особые типы именных предложений» деп тарауша береді. Мұның өзі автордың жалпы есімді сөйлем деген мәселені арнайы сөз еткен деуге болады.

Автор түрікмен тіліндегі есімді сөйлемді екіге бөліп көрсеткен:

- именные предложения со словами «бар», «ек» в качестве предиката;
- слово «бар» представляет собой имя со значениями: «бытие, существование» либо «то, что существует» и в более далеком, производном отсюда, значении «все» либо «весь, все». Слово же «ек» является

антонимом к нему и значит: «небытие, отсутствие» либо «то, что отсутствует; то, что не существует». Оба эти имени могут употребляться то как существительное, то как прилагательное [18, 224-225 бб.]. Осылай «бар», «жок» сөзді сөйлемдерді есімді сөйлемдерге жатқызады. «Слова «бар» и «ек» употребляются в качестве предиката предложений в том случае, если они выражают абсолютное присутствие (существование) либо абсолютное отсутствие (небытие) какого-либо понятия» [18, 225 б.]. Жай сөйлем: *Нәме бар? «Что есть?» Хич ким ек. «Никого нет».* Құрмалас сөйлемнің мына мысалын берген: *«Паны дүния гелдик, екдан бар болуп. «Мы пришли в тленный мир, став из несуществующих существующими»* Осы сөйлемді талдай келіп, сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауышы *бар болып* - негізгі сөзге көсемше тұлғалы көмекші етістіктің әсерінен есімді құрмалас сөйлем жасалған деп санайды. А.П. Поцелуевскийдің пікірі бойынша жалпы жай сөйлемдегі есімді сөйлемдерді бере отырып, енді «бар», «жок» сөздері арқылы әрі жай, әрі құрмалас есімді сөйлемдерді де талдап көрсетеді. Сонымен, түркітануда есімді сөйлем мәселесін алғаш рет сөз еткен ғалым - А.П. Поцелуевский деп білеміз.

«Бар», «жок» сөздері арқылы жасалған баяндауыштар ойрот тілін зерттеген түркітанушы ғалым Н.П. Дыренкованың «Грамматика ойротского языка» деген еңбегінде «Именное сказуемое бар и дьок» тараушасында: «Наличие, существование или отсутствие выражается именным сказуемым бар «есть», дьок «нет» - деп «бар», «жок» сөздері арқылы болатын баяндауыштарға анықтама беріп, мына мысалдарды береді: *ондо койлор бар «у него (там) есть овцы; суудынъ ол дъанда айыл дьок «на том берегу селения нет* [23, 241 б.].

Қазіргі түркі тілдерін салыстыра зерттеген ғалым Н.З. Гаджиева да А.П. Поцелуевский сияқты «бар», «йок» сөздерін «Именное предложение» тарауында қарастырады. Автор: «Слова «бар», «йок» выступающие с близкими к связке значениями. Ср. конструкции, выражающие местонахождение где-либо чего-либо, передающиеся во всех тюркских языках с помощью слов бар, йок. Ср.к.-балк. *Минг къалада къызыл къаз бар* [20]; *В тысячной крепости – красный гусь* (Балк. диал., 74); тув. *Хууңда суг бар «в ведре есть вода».* Осы сөздермен келген есімді баяндауыштар туралы ғалым ойын былай жалғастырады: «Очевидно более ранним следует признать значение обладания, непосредственно вытекающее из семантической природы слов бар, йок». Ғалым мына ерекшелікті атап өтеді: «Но более распространены в тюркских языках конструкции с бар, в которых объект обладания стоит в род. падеже. Ср. кум. *Бизде булай бир яхшы адат бар... «У нас такой один хороший есть обычай».* Ср. кирг. *Досуңа сыр айтпа, досуңдун досу бар Погов. «Не раскрывай тайны другу своему: у твоего друга есть свой друг»* (Кирг. Юд., 198)» [20, 167 б.].

Қазақ тіл білімінде М. Балақаев *бар, жоқ* сөзді баяндауыштарды не есімді, не етістікті баяндауыштарға қоспайды, «бар», «жок» сөздерінің баяндауыш қызметінде жұмсалуды деп береді. Мысалы: бар сөзі бастауыштармен қатар тұрып, баяндауыш қызметінде жұмсалған: тау бар, тас бар, өзен бар, орман бар. Сол сияқты, жоқ сөзі де баяндауыш болып жиі қолданылады: - *Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді... Сенде ол да жоқ.* (Ғ. Мүсірепов)

[1, 136-137 бб.]. Сондықтан біз де бұл топты сөйлемдерді есімді сөйлемде қарастыруды жөн көрдік. Профессор М. Балақаевтан кейінгі тереңірек түрде есімді сөйлемдерді қарастырған ғалым проф. Р. Әмір. Автор өзінің «Жай сөйлем синтаксисі» деген еңбегінің «Сөйлемнің логикалық-грамматикалық типтері» тараушасында субъект зат пен оның сындық, сандық сапасының, күйінің қатынасын білдіретін сөйлемдер: «Аспан бұлтсыз *ашық* (М.Ә.). Маңайда ел *жоқ*. Бұл топқа жататын сөйлемдердің бастауышы зат есім, баяндауышы сын, сан есім, немесе *бар, жоқ* деген сөздерден болады.» - деп осы топқа *бар, жоқ* сөздерін де жатқызады [15, 55-56 бб.]. Бірақ автор «Баяндауыш мүшеге балама ретінде жұмсалатын предикативтік конструкциялар» деген тақырыбында: «Қазақ тілінде предикативтік іс-әрекетті бастауыш-баяндауыш құрамындағы тіркес арқылы білдіру амалы бар. Бұл үшін қимылды атайтын етістік сөздер субстантивтік формада келіп бастауыштық позицияны алады да, баяндауыш болып *бар, жоқ* сөздері қатысады: *алғым бар, айтатыным бар* т.б.

Іс-қимылдың атауы ретіндегі сөздердің субстантивтік қызметте келіп *бар, жоқ* сөздерімен предикативтік қатынасқа түсуі тек іс-әрекеттің болмысқа қатысын білдіреді, бөтен предикативтік сапа қоспайды. Сондықтан да аталған тіркестер құрамына қарамай мағына жағынан етістік баяндауыштардың функционалдық параллелі болып танылады» - деп автор «бар», «жоқ» сөздерін етістікті топтың қатарында қарастырады [15, 140 б.].

Сонымен есімді сөйлемдер:

1. зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары арқылы;
2. субстантивтенген сөз таптары арқылы;
3. құрама баяндауышты түрі арқылы;

4. «бар», «жоқ» сөздері арқылы жасалады деп білеміз. Алайда тақырыптың ауқымдылығын ескере отырып, тек есім сөздерден (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік) және осы сөз таптары арқылы жасалған құрама баяндауышты есімді сөйлемдер мен «бар», «жоқ» сөзді баяндауышты есімді сөйлемдерге тоқталдық. Өткен мақалаларымызда есім сөздерден (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік) жасалған есімді сөйлемдерді қарастырсақ, осы жұмысымызда «бар», «жоқ» сөздері арқылы жасалған М. Әуезовтің роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдерді көрсетуді жөн көрдік. «Бар», «жоқ» сөздері баяндауыш қызметінде жұмсалғанда бастауыштағы заттық ұғымның барлығының, жоқтығының сапа көрсеткіші ретінде баяндайды.

«Бар», «жоқ» баяндауышты есімді сөйлемдердің жасалу түрлері:

1. «Бар», «жоқ» сөздері бастауыштармен қатар тұрып, баяндауыш қызметінде жұмсалуды: Бұл жатақтың ішінде қырық рудан құралған *ел бар*. Ауыз үйге жайғасқан *жастар да бар*. Даңғыл қара *жол жоқ*. Ішінде жұпыны киімді *біреу жоқ*.

2 «Бар», «жоқ» сөздерінен болған баяндауыштар үш жақта әр уақытта сөйлемнің соңында, көбінесе, бастауыштармен қатар тұрады: - Осында бір Майбасар деген *ағам бар*. Басында жұқа ғана аққоян *бөркі бар*. Әлі күнге түс шайысқан *жерлері жоқ*. Бүгін оның *бірі жоқ*. Енді құн сұрамақ түгіл, өкпе-кінә қылар да *мұршаң жоқ*.

3. «Бар», «жоқ» сөздері баяндауыш қызметінде жұмсалғанда, бастауыш болған заттардың қайда, кімде, неде екенін, бар-жоқтығын факт ретінде баяндайды: Астында құнанша күзеген күрең биесі *бар*. Қолдарында сойыл, найзалары *бар*. Ерболдың алдында түк бөгет *жоқ*. Аспанда теңгедей бұлт *жоқ*.

«Бар», «жоқ» сөзді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер. 1. Көмекші етістіктер арқылы жасалған «бар», «жоқ» баяндауышты есімді сөйлемдер:

Алқымында әлі айықпаған ашу *бар еді*. Үшкір тұмсық, жаңа қара етігі *бар еді*. Тәкежан өзі *жоқ екен*. Бір Тәкежанда қазір сегіз жүз жылқы *бар екен*.

2. Модаль сөзінің тіркесуі арқылы: Бетінде ғазап пен сор көлеңкесі *бар сияқты*. Жалт бұрылып, Абайға қараған нәркес қара көздерінде, тұңғиықтанып тұрған көркем ажармен қатар, бір сұрау да *бар сияқты*.

3. Нақтылық ғой демеулігінің тіркесуі арқылы: -Абайжан! Ақылың *бар еді ғой!* – деді. –Мынаның ар жағы да *бар ғой*. –Қойшы, Керімбала! Күлкінің де орны *бар ғой*.

4. Күшейткіш шылаулар арқылы: Ауыз үйге жайғасқан жастар *да бар*. Үміт бар ма? О *да жоқ!* Алшынбайдың әлгі сөзінің аяғына ас кеп қалғаны бір сылтау болса, екіншіден, бұдан әрі сөйлеген сөздің орны *да жоқ*.

5. Шектік *ғана* шылауының тіркесуі арқылы: Көп болса: киімдері, ертұрманы ғана жаман; қолдарында сойылдары *ғана бар*. Шымылдықтың ішінде тек сыбыр мен ақырын күлкі *ғана бар*.

6. «Бар» сөзіне сұраулық шылаулардың тіркесуі арқылы жасалған *сұраулы есімді сөйлемдер*: Сауыны тәуір ел *бар ма?* Әлде дүмбілез бірдеңелер *бар ма?* ... –Е, е Бөжей *бар емес пе?*

7. «Бар» сөзіне сұраулық шылау мен көмекші етістіктің түйдектелуі арқылы жасалған күрделі баяндауышты есімді сөйлемдер: Менен де мұңлы сорлым

Тобықты *бар ма?*

«Бар», «жоқ» баяндауышты *лепті сөйлемдер*: - Шаруанда жұрттың не ақысы *бар!* Шешендікке, қаніпезерлікке, Базаралымен жарысам деген бәсім *жоқ!*

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында «бар», «жоқ» баяндауышты құрмалас сөйлем түрлері де көп кездеседі. Мысалы:

1. Талғаулы салалас құрмалас сөйлем: Маңайда басқа не қыстау, не бірде-бір киіз үй де, тірі жан да *жоқ*.

2. Қарсылықты салалас құрмалас сөйлем: Бірақ жалғыз Абай емес, Әбіштей жасты жанындай жақсы көретін іні-құрбы, дос-жаран, жора жолдас *бар*.

3. Жалғаулықсыз ыңғайлас салалас: Бұл бай ауыл емес, бірен-саран ғана бозғылт үйі *бар*.

Сабақтас құрмалас сөйлемнің келесі түрлері.

1. Қарсылықты бағыныңқы сабақтас: Бар жүрек, бар қиялы Тоғжанмен туысып тұрса да, мынау тұсауға көнбеске шара *жоқ*.

2. Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас: Бұларды өлтіре сынап, бәріне қатал үкім айтқан Салтыков-Щедрин сияқты жазушы *бар*. Олармен жүз көрісіп, сырмінез болған Құнанбай да *жоқ*.

3. Шартты бағыныңқы сабақтас: Ал, дұрыс боп шешілсе, мұндай істі Алшынбайға бергеннен абзалы *жоқ*.

Зерттеу барысында «бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер және «бар», «жоқ» сөзді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер деп екі бөліп қарастырдық. Осы сияқты баяндауышты есімді сөйлемдер туралы әр түрлі пікірлер орын алғанымен, «бар», «жоқ» сөзді баяндауыштарды да есімді сөйлемге қосу арқылы оның аясы да, мағыналық ерекшелігі де арта түсетіні анық.

М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер I, II кітабы бойынша 3 мыңнан астам сөйлем қарастырылды.

3-кесте – М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер I, II кітабы бойынша 3 мыңнан астам сөйлемнің сандық көрсеткіші

№	М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер	Саралаудағы сандық мәлімет	Барлығы	Пайыздық мөлшері%	Пайыздық мөлшері%
1	Зат есімді есімді сөйлемдер	889	1493	29,1 %	49 %
	Зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер	604		19,8 %	
2	Есімдікті есімді сөйлемдер	344	576	11,3 %	19 %
	Есімдікті есімді құрама баяндауышты сөйлемдер	232		7,6 %	
3	«Бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер	374	500	12,3 %	16,4%
	«Бар», «жоқ» сөзді есімді құрама баяндауышты сөйлемдер	126		4,1 %	
4	Сын есімді есімді сөйлемдер	268	407	8,8 %	13,2%
	Сын есімді есімді құрама баяндауышты сөйлемдер	139		4,6 %	
5	Сан есімді есімді сөйлемдер	31	73	1%	2,4 %
	Сан есімді есімді құрама баяндауышты сөйлемдер	42		1,4 %	
Барлығы:		3049			100%

Есімді сөйлемдердің ішінде зат есімді баяндауыштар М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында ең молы. Сараптамаға алынып, талданған үш мыңнан астам есімді сөйлемдердің таза зат есімді есімді сөйлемдері 29,1 пайыз

болса, зат есімді құрама баяндауышты 19,8 пайыз, екеуінің қосындысы 49 пайыз құрайды. Олар мынадай тұлғада келеді:

-Нөлдік тұлғада: Әсіресе өзінің ең ыстық көрген өзені - *Қарауыл*.

-Көптік тұлғада: Көшіп келе жатқан Абай аулы мен көрші *ауылдар*.

-Жіктік жалғауда: -Мен *Оралбай емеспін*. Елдің жазықсыз, қылмыссыз *адаммын*.

-Тәуелдік тұлғада: Ортасында бес үлкен ақ үйлер бар, көп үйлі ауыл – Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың *ауылы*.

-нікі қосымшасы арқылы: Шетінен кішкене шағын қоңырқай үйлердің орта тұсында тек сырты ғана бүтін жеңіл үй *Базаралынікі*.

-Септік тұлғада кездесетін есімді сөйлемдер роман-эпопеяда жатыс, шығыс, жалғаулары арқылы өте мол кездеседі: Үкілі тымақ, қызыл шапан *қоржында*. Алпыс үйдің екеуіне бір *аттан*. Қар басқан кең дала *қыбырсыз*, ұзақ жота үнсіз де *момын тыныштықта*.

Септік жалғауларының ішінде ең жиі кездесетіні атау, жатыс, шығыс жалғаулары арқылы жасалған есімді сөйлемдер деп айтуға болады. Роман-эпопеяда көптік, тәуелдік және септік жалғаулары арқылы жасалған есімді сөйлемдер мол, ал жіктік тұлғадағы есімді сөйлемдер санаулы ғана.

-Шылаулардың зат есімдерге түйдектелуінен есімді сөйлемдер жасалады: Ол – осы жақында болатын *ас туралы*, Бөжейдің *асы туралы*. Ұлықтар қасында өзінің екі атшабар, екі старшынымен қалған *Тәкежан ғана*.

- Көмекші есім: Көмекші есімді сөйлемдер ілік жалғауының ашық, жасырын түрі арқылы жасалады: Осы – *Тереңсайдың тұсы*.

-Модаль сөздер есімді сөйлемдерде сияқты, тәрізді, керек, мүмкін т.б. сөздер мол қатысады: Оның бәріне ас пісіретін, отын-су қамдайтын *халық керек*. Осы аз күн ішінде Оязбен менің *жауаптасуым мүмкін*. Сырт ажарлары шынымен егілген, есінен танып, бауыры езілген *кісілер тәрізді*.

-«Абай жолы» роман-эпопеясында әсіресе көмекші етістік зат есімдердің нөлдік, көптік, тәуелдік, септік тұлғаларына түйдектеліп, есімді сөйлем жасайды және олар әр түрлі құрамда келеді. Көмекші етістіктер дара, екі, үш сөзді күрделі де болып келеді.

- Жай сөйлемдердің хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты, жақты, жалаң, жайылма, болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, атаулы түрлері кездескенімен, бірақ жақсыз сөйлем жасалмайды. Хабарлы, лепті, бұйрықты жай сөйлемдер жиі ұшырасады.

-Салалас құрмалас сөйлемнің мезгілдес салалас, қарсылықты салалас, талғаулы салалас, кезектес салалас түрлері жиі кездеседі. Бүгін, Ақшоқыдағы ауылда қалың думан *бар*, ауыл *әбігерде*.

-Сабақтас құрмалас сөйлемнің шартты бағыныңқылы, мезгілдес бағыныңқылы, қарсылықты бағыныңқылы, қимыл-сын бағыныңқылы түрлері мол. Әзімбай ашық зұлымдық атты *дерт болса*, мынау екі жүзді айлалы жабысқақ *кесел*.

-Зат есімдер сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы және басыңқы сыңарында да жұмсалады: Шынында ол ұлық үшін ұры, қарақшы болғанмен, халық үшін - әділ кек жолындағы өжет *жігіт*.

-Роман-эпопеяда есімді жай сөйлем мен есімді құрмалас сөйлемдер тең дәрежеде деп айтуға болады.

Сын есімді сөйлемдер. М.Әуезовтің роман-эпопеясында сын есімді есімді сөйлемдер 13,2 пайыз құрайды, оның ішінде таза сын есімдісі 8,8 пайыз, ал құрама баяндауыштысы 4,6 пайыз. Сын есімдер есімді сөйлемде сапалық та, қатыстық та, дара, күрделі түрде де кездеседі.

-Сапалық, қатыстық сын есімдер жай сөйлем және құрмалас сөйлемде де кездеседі: Бірақ, үні *зор*, лебі *екпінді*, батыл. Күрделі баяндауыш түрінде: Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сәнмен тартылған, *кіршіксіз аппақ*.

-Сапалық сын есім есімді сөйлемде нақтылық шылаулармен де, ойдың тиянақтылығын нақтылайды: - Қара көктің жал-құйрығы *қара зой*.

-Сын есімді есімді сөйлемдер құрмаластың бағыныңқы және басыңқы сыңарында да жұмсалады: Шыңғыстың қара желі өзге уақыттың бәрінде *жақсы болғанмен*, дәл күздігүні *жайсыз-ақ*.

- Сын есімдер барлық шырай түрінде келеді: - Құнанбаевтың білімге ұмтылу талабы *аса зор*. - Салыстырмалы шырай арқылы: Қанша дегенмен қырдың қара заңынан, мұсылманның қожа, молласының шарифатынан Россияның заңы адамға *мейірімдірек, рахымдырақ қой*.

-Асырмалы шырай: Бірақ, байқап қараса Тоғжан *тіпті ұялиақ*. Тағы да талай күннен толас таппаған, ақыры үскірген *сұмдық суық*.

-Қатыстық сын есімдер арқылы жасалған сын есімді сөйлемдерді екі бөліп қарастыруға болады, біріншісі: есімдерден сын есім тудыратын өнімді жұрнақтар арқылы: -лы,-лі, -ды,-ді,-дай,-дей,тай,-тей,-сыз,-сіз,-шаң,-шең,-дас,-дес: Олар, анау көрініп тұрған екі, *Ақшоқы биігіндей...* Қонақ үйі шешелер үйіндей емес, сыртынан да *салқын, үнсіз...* Тағы біреуі – қан иісін сезіп жаланып жүрген *түлкідей*.

-Өнімсіз жұрнақтар арқылы: Соның бәрі шетінен *қалжыңқой*, ашық.

-Етістіктерден сын есім тудыратын өнімді жұрнақтар -ыңқы,- нқы,- уық,- уік, -шақ,-шек, -ғыш,-гіш,-қыш,-кіш арқылы: Олар жаңағы интернаттың төрт баласынан *сәл қалқыңқы*.

-Қатыстық сын есімдер салаластың екі сыңарында да кездеседі: Олар әрі *қызғаншақ*, әрі *жорымтал, аңдығыш*.

-Өнімсіз -ғы,-гі,-ғыр,-гір жұрнақтары: Сөзге жүйрік мінезбенен іске де *алғыр*.

-Сын есімдер жіктеліп те, тәуелденіп те сөйлемді тиянақтайды: Парақорлық- кітап айтатын күнәнің *үлкені...* -Айтқаным айтқан, *жазықтысың, арамсың*.

-Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде де салалас сөйлемдерде мол жұмсалады: Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным *сұлу да, сәнді екен*.

-Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде сабақтас құрмаластың бағыныңқы және басыңқы сыңарында да жұмсалады:

Омбы қар қорықтың шет-шетінде қалың болғанмен, дәл шилердің ішіне кіргенде оншалық қатты емес, күпсек екен.

-Сын есімдер модаль сөздермен де түйдекті тіркесті есімді сөйлемдер жасайды: Аузы сөзге олақ болса да, алқыны, екпіні *күшті тәрізденеді*.

-М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сын есімді есімді сөйлемдер парасаттылықты, армандауды, сұлулықты, өлшемді т.б. мағыналарда жұмсалады.

- Сын есімдер арқылы жасалған жай сөйлемнің ішінен жақсыз сөйлем жасалмайды, жай сөйлемнің басқа барлық түрі кездеседі.

-Құрмалас сөйлемдердің салаласынан: мезгілдес (ыңғайлас) салалас, қарсылықты салалас, талғаулы салалас, түсіндірмелі салалас.

-Сабақтас құрмалас сөйлемнің қарсылықты бағыныңқылы сабақтас, салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас, мезгілдес (ыңғайлас) бағыныңқылы сабақтас, себеп бағыныңқылы сабақтас, қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас, шартты бағыныңқылы сабақтас түрлері мол кездеседі.

-Көп бағыныңқылы сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдер де мол.

-Сын есімді есімді жай сөйлемдерге қарағанда сын есімді есімді құрмалас сөйлемдер басым.

Сан есімді есімді сөйлемдер басқа сөз таптарына қарағанда роман-эпопеяда сирек кездесетін есімді сөйлемнің түрі. Сан есім арқылы жасалған есімді сөйлемдер 1 пайыз, ал құрама сан есімді сөйлемдер 1,4 пайыз болса, жалпы 2,4 пайыз құрайды.

-Сан есімдер есімді сөйлемде таза түрінде және аналитикалық тәсіл арқылы келеді. Таза сан есімді есімді сөйлемде есептік, жинақтық, топтау, болжалдық сан есімдері кездеседі. Олар дара, күрделі, түрде және тәуелдік, жіктік, септік жалғауларында да келеді.

-Есептік сан есімді: Абайдың қасындағы жас жігіттер саны *он екі*. Ал мен, шынында, қатардағының *бірімін!*

- Реттік сан есім мен нумеративті сөздер: Мұнда келгелі биыл *бесінші жыл*.

-Жинақтық сан есімді: Әлпеншекті Тоғжанмен бірге теуіп тұрып, осы әнге сыр бөлеп еді *екеуі*.

-Топтау сан есімді: Бәйгенің бәрі де *тоғыз-тоғыздан*.

-Болжалдық сан есімді: Базаралының туыс, дос көршілерінен құралған аулы көп үйлі кедей ауыл, *он бес шамасындай*.

-Сан есімді есімді сөйлемді тиянақтауда көмекші есім, шылау, модаль сөз, көмекші етістіктер де қатысады: Байтастың мінгені Құнанбайдың қара жал бурыл аты, дәмелі бәйге аттың *бірі еді*. Күткені, тісін басқаны *біреу-ақ*. –Бар мал емес, *елу-ақ қой керек*.

-Сан есімдер көмекші сөздер құрамында келіп, тәуелдік, көптік, септік жалғауларында да ойды тиянақтайды: Бас тоғызы түйе, екінші тоғызы жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішік-кілем сияқты *тоғыздар еді*. Үйткені, анау таудан ағылған нөпірдің сан мөлшері де бір *бес жүзден кем емес*.

-Салалас құрмалас сөйлемнің екі сыңары да сан есімді: Алдыңғы бәйге түйе бастатқан *тоғыз*, екінші жамбы бастатқан *тоғыз*.

-Сан есімді есімді сөйлемдер құрмаластың басыңқы сыңарында жиі жұмсалады:

Бас жасысы Қоқан керуенінен алған жүз қойлық жібек кілемнен басталса, содан ары, ішік *жиырма бес*, сырмақ, сандық, *жиырма бес*тен.

-Сан есімді есімді жай сөйлемдердің ішінен жақсыз сөйлем жасалмайды, болымсыз, сұраулы сөйлемдер кездеспеді, роман-эпопеяда жай сөйлемнің басқа барлық түрі кездеседі.

-Салалас құрмаластың жалғаулықты және жалғаулықсыз ыңғайлас, кезектес салалас түрлері жиі кездеседі.

-Сабақтас сөйлемнің шартты бағыныңқылы, мезгіл бағыныңқылы, қимылсын бағыныңқылы және аралас сөйлемдер кездеседі.

-Сан есімді есімді жай сөйлемдер сан есімді құрмалас сөйлемдермен салыстырғанда басым.

Есімдікті есімді сөйлемдер де зат есімдерден кейін М. Әуезовтің роман-эпопеясында ең мол кездесетін түрі. Олардың жалпы саны 19 пайыз құрайды, таза есімдікті есімді сөйлемдері 11,3 пайыз, құрама баяндауыштысы 7,6 пайыз. Біз өз жұмысымызда есімдікті баяндауыштардың түрлеріне, жасалу жолдарына, семантикасына көңіл бөліп, есімдіктің сөйлемнің соңында келіп, ойды тиянақтап, есімді сөйлем болуын дәлелдедік.

-Жіктеу есімдігі: Бар елдің күтімі де, шығыны да *бізде*.

-Сілтеу есімдігі: Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі *осы*.

-Сұрау есімдігі: Судан қалай өтесіз, Абай, атыңыз *қайда?*

-Өздік есімдігі: Жаңағы даурықтардың бәрін естіп, тоқыраған Шөженің *өзі*.

-Белгісіздік есімдігі: Мұхаметжан – Абайдың туысқандарының *бірі*.

-Есімді сөйлем құрауда есімдіктің әрбір түрінің орны ерекше. Роман-эпопеяда жіктеу, сілтеу, өздік, сұрау есімдіктері жиі кездеседі, ал белгісіздік есімдіктері сиректеу.

-Барлық есімдіктер нөлдік, көптік, жіктік, тәуелдік, септік жалғауларында келіп, есімді сөйлемді тиянақтайды, әсіресе жіктеу, сілтеу есімдіктері септік жалғауларының барлық түрінде ұшырасады: Абайдың бас алмай оқығандары *осылар*. ...Сол таңым *сенсің бе?* Абайдың бұрыннан жақсы білетін бір танысы Жиренше де *осында*.

-Жіктеу есімдіктеріне -нікі, -дікі қосымшалары жалғанған түрлері де кездеседі: Шөжікеннің түскен үйі *біздікі!* Ет бауыр туыс *оныкі!* –Ел де *сенікі*, ел ішіндегі тентек те *сенікі*.

- Есімдіктерге көмекші етістік, шылау, модаль сөздер жалғасып, есімдікті құрама баяндауышты есімді сөйлем болып, сөйлемді одан әрі тиянақтай түседі: Қазірде Абай байқаса, мына Базаралы *ол емес*. Ендігі Становтың Мағаш үшін алысатын мақсаты *сол ғана*. Жеміс күтіп, нәр алатыны *сенсің ғой*. Шынында мына сорлы тілмәш дәл соның *өзі сияқты*. Саркөл айналасындағы топыры көп ауыл *сол тәрізді*. Алшынбайдың ойы да *осы туралы еді*.

- Есімдікті есімді құрмалас сөйлемге қарағанда есімдікті есімді жай сөйлем басым. Жай сөйлемнің хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты, жақты, жалаң, жайылма, толымды, толымсыз, болымды, болымсыз сөйлемдері кездеседі, тек есімдіктерден жай сөйлемнің жақсыз түрі жасалмайды. Осы сөйлемдердің ішінде хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдері жиі кездеседі.

- Салалас құрмалас сөйлемнің түрлерінен мезгілдес салаластың жалғаулықты, жалғаулықсыз түрлері және қарсылықты салалас сөйлемдер мол кездеседі: Шөженің атына Абай қанық, бірақ көргені *осы*.

- Сабақтас құрмалас сөйлемнің мезгілдес бағыныңқылы сабақтас, қимылсын бағыныңқылы сабақтас, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас, шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер түрлері жиі ұшырасады.

- Есімдікті есімді сөйлемдер сабақтас құрмалас сөйлемнің көбінесе басыңқы сыңарында кездеседі: Базаралыны бұдан былайғы бір қимылға шүйлеп, қайрап салудың анық сөзі *осы*.

- Көп бағыныңқылы сабақтас, аралас сөйлемдер де бар.

- Көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем: Абай ауылынан кеткен бетінен қалаға бүгін жетіп, Мұхаметжан жаңа кеп, ат тұмсығын тіреген жері *осы*.

«Бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер 16,4 пайыз құрайды. Оның ішінде таза «бар», «жоқ» сөздері арқылы 12,3 пайыз, құрама баяндауышты түрлері 4,1 пайыз. Құрама баяндауышты «бар», «жоқ» сөздері арқылы жасалған есімді сөйлемдерге қарағанда таза «бар», «жоқ» сөздерінен болған есімді баяндауыштар мол. Бұл сөздер арқылы жасалған есімді сөйлемдер жай, құрмалас және аралас болып келеді.

- Жай және құрмалас сөйлемдер тең дәрежеде кездеседі.

- Жай сөйлемдердің хабарлы, сұраулы түрлері мол.

- Хабарлы сөйлем: Бақанаспен қатар ағатын Жәнібек суы бар. Ерболдың алдында түк бөгет жоқ.

- Сұраулы сөйлем: Бірақ, Бақанастың өз өңірінде ол өспейді. Өзге қай жерде бар? ... Шыңғыс деген Тобықты бар ма?

Зерттеу барысында есімді сөйлемдердің жасалуындағы төмендегідей парадигмалық қатарларын қарастырдық.

-Зат есімді есімді сөйлемдер;

-Сын есімді есімді сөйлемдер;

-Сан есімді есімді сөйлемдер;

-Есімдікті есімді сөйлемдер;

-«Бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер;

-Зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер

-Сын есімді құрама баяндауышты сөйлемдер;

-Сан есімді құрама баяндауышты сөйлемдер;

-Есімдікті құрама баяндауышты сөйлемдер;

-«Бар», «жоқ» сөзді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер.

Есімді сөйлемдер баяндауышы роман-эпопеяда мынадай жағдайда кездеседі: есімдер нөлдік, көптік, жіктік, тәуелдік, септік жалғауларында тұрып

сөйлемді нақты тиянақтайды: Соның екі жағасы селдір біткен аласа *тоғай*. Ақбоз аттың тоқым-көпшігі де *анпақ*.

-есімдер, шылаулар, (демеуліктер) көмекші есім, көмекші етістіктің түйдектелуі арқылы және модаль сөздің қатысы арқылы тиянақтылық нақтылана түседі: Шаң ғана емес, адырдың құлай берісінен селдей қаптап, жосытып келе жатқан қалың *қол екен*. Бөжей өкпесінің басы *осы еді зой*. Ұзынша боп біткен, қоңырқай көздері *саналы сияқты*. Күткені, тісін басқаны *біреу-ақ*. Бірақ, атадан бала, баладан нәсіл сол көргеннен өнеге алары бар ма? Абай мұның не қылғанын байқаған *жоқ еді*.

-нікі, -дікі қосымшасы арқылы: - Бұйрық *ұлықтікі*. *Құнанбай мен Майбасардікі...*

Сөйлемді тиянақтауда бұл топтар зат есімді, сын есімді, сан есімді, есімдікті, «бар», «жоқ» сөздері арқылы жасалған баяндауыштарда және құрама баяндауыш түрінде әр түрлі деңгейде қолданылады.

-Роман-эпопеяда есімді жай сөйлем мен есімді құрмалас сөйлемдер тең дәрежеде деп айтуға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Синтаксис – тіл білімінің грамматика саласындағы ең іргелі тарауының бірі. Алғашында сөз бен сөздің бірігуі, қосақталуы деген ұғымнан кеңейе келе, сөйлем құрудың жүйесі және тілдің синтаксистік құрылысын зерттейтін ғылым деген мағынаға ие болған.

Негізгі зерттеу нысаны адам ойын білдірудің тура сәулесі, көрінісі болып табылатын сөз және сөйлем болып табылады, нақты айтқанда сөз тіркесі, жай сөйлем және құрмалас сөйлемдер. Біз бұл жұмысымызда М. Әуезовтің «Абай» эпопеясының негізінде есімді сөйлемдер, олардың берілу жолдары, түрлері мәселесін қарастырдық.

Жалпы басқа түркі тілдерінде М. Әуезов сияқты жазушылардың еңбектерін тілдік жағынан талдау жан-жақты қолға алынған. Ал қазақ тілінде осы сияқты еңбектердің тілдік жағы тіпті сөз болмады десе де болғандай. Сөйлем синтаксисі өте күрделі. Осы күрделілік олардың түр-түрімен байланысты. Қазіргі кезде қазақ тілінде жай сөйлем, құрмалас сөйлем, жалаң, жайылма, жақты жақсыз, хабарлы, лепті, сұраулы, бұйрықты, болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, атаулы деп беріліп келеді. Осылайша сөйлемдерді беру қалыптасты да, дегенмен соңғы кезде осы сөйлемнің түрлері қатарына есімді, етістікті сөйлемдер дейтін де түрлері орын ала бастады.

- Осы кезге дейін есімді, етістікті сөйлемдердің жасалуы, эволюциясы туралы түрліше көзқарастар бар. Сонда ірі ғалымдар есімді сөйлемдер бұрын қалыптасты десе, керісінше, етістікті сөйлемдер бұрын қалыптасты деген де көзқарастар орын алуда. Орыс тіл білімінде есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден бұрын пайда болды деген М. Ломоносовтың пікірін қолдаушылар А.А. Потебня, А.А. Шахматов, Н.Ю. Шведова, В.А. Белошапкова, Г.А. Золотова, З.П. Табакова, Н.М. Александров, Я.И. Рословец болды. Түркі тіл білімінде А.П. Поцелуевский, Э.В. Севортян, Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебренников т.б. ғалымдар ең алдымен есімді сөйлем пайда болғанын, содан кейін етістікті сөйлемнің пайда болғанын ғылыми дәлелдейді.

- Ойдың ұғымдық мәнін білдіретін есімді сөйлемдер М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында мол ұшырасуы кейін жазба әдебиетінде есімді жай және құрмаластардың қалыптасуына негіз болды деп білеміз. Сөйлемдердің есімді түрі соңғы уақытта айтыла бастады. Жоғарыда талданған еңбектердің барлығы есімді сөйлемдерді жеке зерттеудің нысаны ретінде қарамаған. Олар сөйлемнің түрін ажыратуда, баяндауыштың жасалу ерекшелігін анықтағанда айтылып отырған. Қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдерді жеке зерттеу нысанасы ретінде қарастырған елеулі екі еңбек бар. Оның бірі – К.Қ. Оңалбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер» атты кандидаттық диссертациясы. Екінші жұмыс – Б. Елікбаевтың «Қазақ тіл біліміндегі есімді құрмалас сөйлемдер» тақырыбына кандидаттық диссертациясы.

– Есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден негізгі айырмашылығы-олардың баяндауыштары есімдерден жасалады және сөйлемдегі ойдың ұғымдық мәнін білдіреді. Есімді сөйлемдер мен етістікті сөйлемдердің мағыналық сипаты бірдей емес. Егер етістікті сөйлемнің баяндауышы сан алуан амал, әрекет, іс, қимыл, қозғалыс, жай, күй сияқты процестерге қатысты ұғымдарды қамтиды, ал есімді сөйлемдерде баяндауыш қай сөз табынан жасалып тұрғанын, сол сөз табының заттық, сындық, сандық, мекендік, салыстырмалылық, мезгілдік мағыналарын білдіреді.

– М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің баяндауыштың барлық түрлері анықталды. Есімді сөйлемдегі байланысу тәсілдері нақтыланды. Есімді сөйлемдерді айқындауда әрбір есімді сөз табының морфологиялық өрісі кең айқындалды.

– М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының екінші басылымында есімді сөйлемдер мол ұшырасатыны дәлелденіп, кесте арқылы берілді. М. Әуезовпен қатарлас жазушылар С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларынан тақырыптары жағынан жақын үзінді алып, баяндауыштары талданды. Көлемі жағынан бірдей әріптік белгілерден тұратын (3400 әріптік белгі), төрт шығармада да «түннің суреті», «кездесу» тақырыптары әр жазушының қаламына сай суреттеліп берілген. Салыстыру нәтижесі М. Әуезовтің шығармасынан алынған мәтін бөлігінде есімді сөйлемдердің мол екені тілдік деректермен нақтыланып, сандық көрсеткіші анықталды.

– М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының синтаксистік жүйесі есімді сөйлемдердің белсенділігімен сипатталады. Ойдың ұғымдық мәнін білдіретін есімді сөйлемдер М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында мол ұшырасуы кейін жазба әдебиетінде есімді жай және құрмаластардың қалыптасуына негіз болды деп білеміз. Сөйлемдердің есімді түрі соңғы уақытта айтыла бастады.

– М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында есімді сөйлемдердің ішінде ең молы зат есімнен жасалған баяндауыштар. Олар нөлдік тұлғада, көптік тұлғада, жіктік жалғауда, тәуелдік тұлғада, септік тұлғада және *-нікі*, *-дікі*, *-тікі* қосымшалары арқылы жасалады. Кейде жас бала жеткіншектер даусымен, кейде салмақты ашық үнді жігіт шырқауымен, тағы бірде нәзік, сезімтал қыз әншінің ырғағымен толқыған аға ақынның көп жылдан бергі *шабыт жемістері*. Роман-эпопеяда септік тұлғада кездесетін есімді сөйлемдер жатыс, шығыс жалғаулары арқылы өте мол кездеседі: *Үкілі тымақ, қызыл шапан қоржында*. Алпыс үйдің екеуіне бір *аттан*. Септік жалғауларының ішінде ең жиі кездесетіні атау, жатыс, шығыс жалғаулары арқылы жасалған есімді сөйлемдер деп айтуға болады. Роман-эпопеяда көптік, жіктік, тәуелдік және септік жалғаулары арқылы жасалған есімді сөйлемдер мол.

– Зат есімдерге көмекші сөздердің түйдектеле тіркесуінен есімді сөйлемдер жасалады: *Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес*. Ол – осы жақында болатын *ас туралы*, *Бөжейдің асы туралы*. Ұлықтар қасында өзінің екі атшабар, екі старшынымен қалған *Тәкежан гана*. Көмекші есімді есімді сөйлемдер ілік жалғауының ашық, жасырын түрі арқылы

жасалады: Осы – *Тереңсайдың тұсы*. Модаль сөздер есімді сөйлемдерде *сияқты, тәрізді, керек, мүмкін* т.б. сөздер мол қатысады: Оның бәріне ас пісіретін, отын-су қамдайтын *халық керек*. Сырт ажарлары шынымен егілген, есінен танып, бауыры езілген *кісілер тәрізді*.

– М. Әуезовтің роман-эпопеясында сын есімдер есімді сөйлемде сапалық та, қатыстық та, дара, күрделі түрде де кездеседі. Қазірде Абай көңілі қандай *салқын болса*, Ділдә да сондай *жалынсыз*. Бірі – қабаған *қара төбеттей*. Біреуі – бүйірі солған, аш *көкжал бөрідей*. Сапалық, қатыстық сын есімдер жай сөйлем және құрмалас сөйлемде де кездеседі: Бірақ, үні *зор*, лебі *екпінді*, *батыл*. Күрделі баяндауыш түрінде: Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сәнмен тартылған, *кіршіксіз аппақ*. Сапалық сын есім есімді сөйлемде нақтылық демеулік шылаулармен де келіп, ойдың тиянақтылығын нақтылайды: - Қара көктің жал-құйрығы *қара зой*.

– Сын есімдер барлық шырай түрінде келеді. Салыстырмалы шырай арқылы: Абай тіккізген үйлер қазірде бұл өлкедегі қонаққа арналған үйдің бәрінен *оқшауырақ*. Асырмалы шырай арқылы: Биылғы күз *аса салқын*. Күшейтпелі шырай арқылы: Отты сұлу көздерінің ақ, қарасы әлі де *тап-таза*.

– Қатыстық сын есімдер арқылы жасалған сын есімді сөйлемдерді екі бөліп қарастыруға болады, біріншісі: есімдерден сын есім тудыратын өнімді жұрнақтар арқылы: –лы,-лі, -ды,-ді,-дай,-дей, тай,-тей,-сыз,-сіз,-шаң,-шең,-дас,-дес: Олар, анау көрініп тұрған екі, *Ақшоқы биігіндей...* Қонақ үйі шешелер үйіндей емес, сыртынан да *салқын, үнсіз...*

– Сын есімдер жіктеліп те, тәуелденіп те сөйлемді тиянақтайды: Паракорлық - кітап айтатын күнәнің *үлкені...* -Айтқаным айтқан, *жазықтысың, арамсың*. Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде де салалас сөйлемдерде мол жұмсалады: Толық денелі, дөңгелек жүзді Нұрғаным *сұлу да, сәнді екен*. Сын есімдер құрама баяндауыштар түрінде сабақтас құрмаластың бағыныңқы және басыңқы сыңарында да жұмсалады: Омбы қар қорықтың шет-шетінде *қалың болғанмен*, дәл шилердің ішіне кіргенде оншалық *қатты емес, күпсек екен*.

– Сан есімді есімді сөйлемдер басқа сөз таптарына қарағанда роман-эпопеяда сирек кездеседі. Сан есімдер есімді сөйлемде таза түрінде және аналитикалық тәсіл арқылы келеді. Қыстың басы, көшпелі қазақ аулында тегі он екі ай ішіндегі, ең ауыр кездің *бірі*. Биыл Асан *жетіде*, Үсен *бесте*. Сан есімді есімді сөйлемде есептік, топтау, болжалдық сан есімдері кездеседі. Олар дара, күрделі, түрде және тәуелдік, жіктік, септік жалғауларында да келеді. Есептік сан есімді: Абайдың қасындағы жас жігіттер саны *он екі*. Реттік сан есім мен нумеративті сөздер: Мұнда келгелі биыл *бесінші жыл*. Топтау сан есімді: Бәйгенің бәрі де *тоғыз-тоғыздан*. Болжалдық сан есімді: Базаралының туыс, дос көршілерінен құралған аулы көп үйлі кедей ауыл, *он бес шамасындай*.

– Сан есімді есімді сөйлемді тиянақтауда көмекші есім, шылау, модаль сөз, көмекші етістіктер де қатысады: Байтастың мінгені Құнанбайдың қара жал бурыл аты, дәмелі бәйге аттың *бірі еді*. Күткені, тісін басқаны *біреу-ақ*. –Бар мал емес, *елу-ақ қой керек*. Сан есімдер көмекші сөздер құрамында келіп,

тәуелдік, көптік, септік жалғауларында да ойды тиянақтайды: Бас тоғызы түйе, екінші тоғызы жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішік-кілем сияқты *тоғыздар еді*. Үйткені, анау таудан ағылған нөпірдің сан мөлшері де бір *бес жүзден кем емес*.

– Салалас құрмалас сөйлемнің екі сыңары да сан есімді: Алдыңғы бәйге түйе бастатқан *тоғыз*, екінші жамбы бастатқан *тоғыз*. Сан есімді есімді сөйлемдер құрмаластың басыңқы сыңарында жиі жұмсалады: Бас жасысы Қоқан керуенінен алған жүз қойлық жібек кілемнен басталса, содан ары, ішік *жиырма бес*, сырмақ, сандық, *жиырма бес*тен.

– Есімдікті есімді сөйлемдер де зат есімдерден кейін М. Әуезовтің роман-эпопеясында ең мол кездесетін түрі. Зерттеу жұмысында есімдікті баяндауыштардың түрлеріне, жасалу жолдарына, семантикасына көңіл бөлініп, есімдіктің сөйлемнің соңында келіп, ойды тиянақтап, есімді сөйлем болуын дәлелдедік. Есімді сөйлем құрауда есімдіктің әрбір түрінің орны ерекше. Роман-эпопеяда жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктері жиі кездеседі, ал белгісіздік, есімдіктері сиректеу. Барлық есімдіктер нөлдік, көптік, жіктік, тәуелдік, септік жалғауларында келіп, есімді сөйлемді тиянақтайды, әсіресе жіктеу, сілтеу есімдіктері септік жалғауларының барлық түрінде ұшырасады: Тегінде, өзі болыс болып жүрсе де, «күндердің күні боп, орнымнан тайып қалатын болсам, жығылар жағым әзір тұрсын» дегендей, басқа болысқа шығып кетуді ойлап жүргеннің бірі – *Күнтудың өзі*. Жардың ернеуі мен арғы ойы толған қар, найза бойламайтын обыр, опқынның *өзі еді*. Қалың жұртым, менің айтар сөзім *осы-ақ!*

– Роман эпопеяда жіктеу есімдіктеріне -нікі, -дікі қосымшалары, көмекші етістік, шылау, модаль сөздер жалғасып, есімдікті құрама баяндауышты есімді сөйлем болып, сөйлемді одан әрі тиянақтай түсетіні тілдік деректермен дәйектелді. Есімдікті есімді құрмалас сөйлемге қарағанда есімдікті есімді жай сөйлем басым. Жай сөйлемнің хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты, жақты, жалаң, жайылма, толымды, толымсыз, болымды, болымсыз сөйлемдері кездеседі, тек есімдіктерден жай сөйлемнің жақсыз түрі жасалмайды. Осы сөйлемдердің ішінде хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдері жиі кездеседі.

– «Бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер жай, құрмалас және аралас болып келеді. Жай және құрмалас сөйлемдер тең дәрежеде кездеседі. Жай сөйлемдердің хабарлы, сұраулы түрлері мол. Әйгерімнің кең, жылы үйінде Базаралыдай сый қонақты үлкен ықласпен күткен ажар *бар*. Қызылшоқыдан Шыңғысқа қарай тартатын көш соқпақтың сол жағында, жағада бір жалғыз төбе *бар еді*. Бұл жиында әзіл-күлкі де, әңгіме де *жоқ*.

– Есімді сөйлемдердің етістікті сөйлемдерден негізгі айырмашылығы-олардың баяндауыштары есімдерден жасалады және сөйлемдегі ойдың ұғымдық мәнін білдіреді. Есімді сөйлемдерге талдау жасау барысында предикативтілік тек етістік сөз табына ғана тән емес, есімді сөйлемдердің бастауышы мен баяндауышы предикативтілік қатынаста тұрып, шақ, жақ, модальділік қатынас білдіреді және ол формалар есімді баяндауыштың көмекші

құрамы арқылы айқын көрінеді: Абайдың бас алмай оқығандары *осылар*. Мен *Оралбай емесін*. Ұзынша боп біткен, қоңырқай көздері *саналы сияқты*.

– М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің қолданылу сипатына қарап, бұл құрылымдар дербес синтаксистік құрылым ретінде анықталып, оның өзіндік синтаксистік мүмкіндіктері бар, парадигмалық жүйесі қалыптасқан.

– Зерттеу жұмысында есімді сөйлемдердің роман-эпопеяда кездесетін мынадай түрлері бар: 1) есімді сөйлемдер (зат есімді есімді сөйлемдер; сын есімді есімді сөйлемдер; сан есімді есімді сөйлемдер; есімдікті есімді сөйлемдер); 2) құрама баяндауышты есімді сөйлемдер (зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер; сын есімді құрама баяндауышты сөйлемдер; сан есімді құрама баяндауышты сөйлемдер; есімдікті құрама баяндауышты сөйлемдер; «бар», «жоқ» сөзді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер); 3) «бар», «жоқ» сөзді есімді сөйлемдер; көмекші есімді құрама баяндауышты есімді сөйлемдер.

- «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің парадигматикасы мен мәтін түзушілігі, олардың құрылымдық толықтығы, коммуникативті дербестігі мен мәнмәтінге мазмұн жағынан (шартты түрде) тәуелсіз бола алатындығы дәлелденді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 247 б.
- 2 Казамбек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1839. – 1-издание. – 416 с.
- 3 Мелиоранский П.М. Синтаксис / Краткая грамматика казах-киргизского языка: в 2-х ч. – Санкт-Петербург: Типография имп. АН, 1897. – Ч. 2. – 92 с.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
- 5 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 6 Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. – Алматы: Қазмембас, 1941. – 43 б.
- 7 Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы. Қолжазба ретінде. – Алматы, 1940. – 141 б.
- 8 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
- 9 Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. Очерктер. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1948. – 86 б.
- 10 Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Педучилищеге арналған. – Алматы, 1953. – 219 б.
- 11 Балақаев М. Сабақтас сөйлемнің кейбір ерекшеліктері туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959. – № 2. – 39-48 бб.
- 12 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995. – 171 б.
- 13 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Санат, 1997. – 237 б.
- 14 Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. – 180 с.
- 15 Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. – 191 б.
- 16 Оңалбаева К.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2002. – 25 б.
- 17 Елікбаев Б. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді құрмалас сөйлемдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2000. – 24 б.
- 18 Поцелуевский А.П. Избранные труды / Отв. ред. А.А. Курбанов. – Ашхабад: Ылым, 1975. – 291 с.
- 19 Севортян Э.В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис / Под ред. Э.В. Севортяна. – М.: Наука, 1961. – С. 21-28.
- 20 Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973. – 408 с.
- 21 Сапашев О.С. Көне түркі тіліндегі сөйлем мүшелері: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.06. – Алматы, 2000. – 25 б.

- 22 Гаджиева Н.З., Серебрянников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: Наука, 1986. – 284 с.
- 23 Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1940. – 302 с.
- 24 Щербак М.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. – Л., 1981. – 311 с.
- 25 Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. – Ашхабад, 1943. – 169 с.
- 26 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1960. – 446 с.
- 27 Кононов А.Н. Грамматика турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1956. – 569 с.
- 28 Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетания и предложения. – М.: Наука, 1975. – 286 с.
- 29 Потеня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Наука, 1958. – 535 с.
- 30 Потеня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1926. – 110 с.
- 31 Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 784 с.
- 32 Твердохлебова Е.А. Функционирование предложений именного типа в тексте. – Алматы: Наука, 1998. – 190 с.
- 33 Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Наука, 1941. – 620 с.
- 34 Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
- 35 Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык: В 2-х ч. – М.: Издательство Московского Университета, 1964. – Ч.2. – 637 с.
- 36 Шведова Н.Ю., Лопатин В.В., Улукханов И.С., Плотникова В.Н. Изучение грамматического строя русского языка // Теоретические проблемы советского языкознания: Сб.ст. – М.: Просвещение, 1968. – С. 39-41.
- 37 Белошапкина В.А. Минимальные структурные схемы русского предложения // Русский язык за рубежом. – 1978. – №5. – С. 55-59.
- 38 Александров Н.А. О предикативном строении // Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков: Сб.ст. – Л.: Наука, 1975. – С. 29-35.
- 39 Золотова Г.А. О структуре простого предложения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 90-91.
- 40 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
- 41 Табакова З.П. Структурно-семантические типы безглагольных предложений в современном русском языке: дис. д-ра филол. наук: 10.02.01. – Алматы, 1994. – 52 с.
- 42 Марр Н.Л. Историко-грамматические исследования. – М.-Л.: Наука, 1949. – 312 с.
- 43 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 383 б.

- 44 Ермекова Т.Н. Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар: филол. ғыл. канд. дис.: 10.02.02. – Алматы, 1995. – 146 б.
- 45 Қаратаев М. Қазақтың тұңғыш эпопеясы // Мұхтар Әуезов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 145-154 бб.
- 46 Сәтбаев Қ. Аса үздік шығарма // Мұхтар Әуезов тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 35-45 бб.
- 47 Нұрқатов А. Ел өмірінің айнасы // Мұхтар Әуезов творчествосы: Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1965. – 18-146 бб.
- 48 Қабдолов З. Менің Әуезовім. – Алматы: Санат, 1997. – 395 б.
- 49 Әкімов Т. Түсініктер // Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-кітап. – 592-604 бб.
- 50 Әуезов М.О. ...ескермедім, қабылдамадым... (ашық хаттар). – Алматы: «Әуезов Үйі» Ғылыми-мәдени орталығы, 1998. – 227 б.
- 51 Қабдолов З. Нар сүтіне шыққан құмаршық // Ана тілі. – 2007. – 29 тамыз.
- 52 Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979. – 268 с.
- 53 Мұсабаева Ұ.К. Екі негізді жай сөйлемдердің синтаксистік жүйедегі орны: филол. ғыл. канд. дис.: 10.02.02. – Алматы, 2000. – 136 б.
- 54 Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1979. – 317 б.
- 55 Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 175 б.
- 56 Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы: Зият-PRES, 2006. – 255 б.
- 57 Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1957. – 91 б.
- 58 Төлегенов О. Қазіргі қазақ тіліндегі жақты жай сөйлем баяндауышының жасалуы және оның негізгі типтері: филол. ғыл. канд. дис.: 10.02.02. – Алма-Ата, 1955. – 228 б.
- 59 Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы: Ғылым, 1969. – 193 б.
- 60 Әлиева М.Б. Басыңқы сыңардағы есімдіктің валенттілігі: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2000. – 23 б.
- 61 Аманжолов С. Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. 5-6 кластар үшін. – Алматы, 1939. – 95 б.
- 62 Ысқақов А. Көмекші есімдер // Халық мұғалімі. – 1948. – № 9. – 7-9 бб.
- 63 Ысқақов А. Наречия в современном казахском языке – Алма-Ата: Наука, 1950. – 85 с.
- 64 Ысқақов А. Қазақ тіліндегі сөздерді таптастыру туралы // Халық мұғалімі. – 1950. – №9. – 5-7 бб.
- 65 Ысқақов А., Аханов Қ. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: ОҚБ, 1952. – 190 б.

- 66 Қадашева Қ. Көмекші сөзді сөйлем мүшелері: филол. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1993. – 24 б.
- 67 Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1967. – 288 б.
- 68 Сайрамбаев Т., Оңалбаева К. Есімдер синтаксисінің кейбір мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 173 б.
- 69 Белошапкова В.А. Минимальные структурные схемы русского предложения // Русский язык за рубежом. – 1978. – №5. – С. 55-59.
- 70 Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. – М: Изд. Московского института востоковедения им. Нариманова при ЦИК СССР, 1928. – 159 с.
- 71 Төлегенов О. Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп, 1968. – 178 б.
- 72 Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Простые предложения. – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1950. – 304 с.
- 73 Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Сложные предложения. – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1975. – 214 с.
- 74 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Ғылым, 1974. – 198 б.
- 75 Есенов Қ. Мезгілдес салалас сөйлем // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1993. – №6. – 31-32 бб.
- 76 Есенов Қ. Қарсылықты бағыныңқылы сөйлемдер // Қазақ ССР-ның хабарлары. Филология және өнер сериясы. – 1960. – №5. – 50-69 бб.
- 77 Есенов Қ. Сабақтас құрмалас жайында // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1958. – №10. – 40-48 бб.
- 78 Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің бірер түрлерінен // Қазақстан мектебі. – 1977. – №5. – 92-96 бб.
- 79 Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу жолдары // ҚазССР ҒА-ның хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1969. – №5. – 63-69 бб.
- 80 Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 141 б.
- 81 Сағындықұлы Б. Аралас құрмалас сөйлем компоненттерінің байланысу ерекшеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – №7-8. – 54-58 бб.
- 82 Сағындықұлы Б. Аралас құрмалас сөйлем мәселесіне // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 1998. – №17. – 72-76 бб.
- 83 Хасенов Ә. Салалас құрмалас сөйлемдер және олардың тыныс белгілері жөнінде // Халық мұғалімі. – 1954. – № 1. – 36-39 бб.
- 84 Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы: Білім, 1995. – 136 б.

ҚОСЫМША А

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М.О. Абай: тарихи роман. – Алматы: Қазақтың Біріккен Мем. Баспасы, 1942. – 397 б.
- 2 Әуезов М.О. Абай: тарихи роман. – Алматы: Қазақтың Біріккен Мем. Баспасы, 1947. – 441 б.
- 3 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1952. – 801 б.
- 4 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956 – 830 б.
- 5 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 801 б.
- 6 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961 – 830 б.
- 7 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-кітап. – 605 б.
- 8 Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 2-кітап. – 611 б.
- 9 Мұқанов С. Ботагөз. – Алматы: Жазушы, 1989. – 479 б.
- 10 Мүсірепов Ғ. Оянған өлке. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962. – 500 б.
- 11 Мұстафин Ғ. Миллионер. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1951. – 295 б.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БОРІБАЄВА Сафура Болатівна

ІМЕННІ РЕЧЕННЯ РОМАНУ-ЕПОПЕЇ
«ШЛЯХ АБАЯ»

Монографія

(казахською мовою)

Верстка: *Борібаєва С. Б.*
Відповідальний за випуск: *Селенділі Л. С.*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 6,98. Тираж 500 прим. Замов. №.

Видавництво «ДІАЙП»
м. Сімферополь, пр. Кірова, 17 тел./факс (0652) 248-178, 711-687.
dip@diprint.com.ua, www.diprint.com.ua
Свідоцтво про державно реєстрацію ДК №1744 від 8.04.2004 р.
Віддруковано з готового оригінал-макету в поліграфцентрі «КУБ»
95000, м. Сімферополь, пр. Кірова, 82. Тел. 050 4971790

